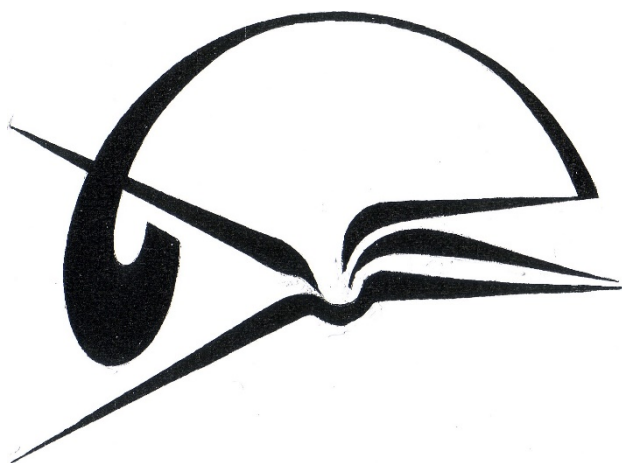

**УПРАВЛЕНИЕ И
ОБРАЗОВАНИЕ**

**MANAGEMENT AND
EDUCATION**

**ХУМАНИТАРНИ И
СОЦИАЛНИ НАУКИ**

**HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES**

**УНИВЕРСИТЕТ
“Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас
Том 19 (4) 2023**

**UNIVERSITY
“Prof. Dr Assen Zlatarov”, Burgas
Vol. 19 (4) 2023**

Главен редактор:
Проф. д-р Иван Димитров

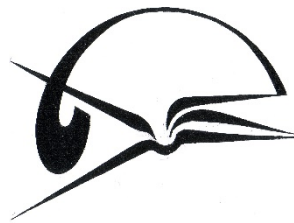
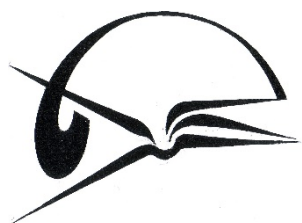
Editor-in-chief:
Prof. Dr. Ivan Dimitrov

**Научен борд, гост-редактори,
рецензенти:**

Проф. д-р Вихрен Бузов (България)
Проф. д-р Радослав Радев (България)
проф. д-р Марияна Парзулова (България)
Проф.дин Калин Порожанов (България)
Проф. Миечислав Покорски (Полша)
Доц. д-р Николай Атанасов (България)
доц. д-р Михаил Проданов (България)
доц. д-р Диана Циркова (България)
доц. д-р Ирена Левкова (България)
доц. д-р Ирина Альошина (Русия)
доц. д-р Гита Йовчева (България)
доц. д-р Пенка Пеева (България)
доц. д-р Валентин Китанов (България)
доц. д-р А.Баран Дурал (Турция)

**Scientific Board, Guest Editors and
Reviewers:**

Prof. Dr. Vihren Bouzov (Bulgaria)
Prof. Dr. Radoslav Radev (Bulgaria)
Prof. DrSc Mariana Parzulova (Bulgaria)
Prof. DrSc Kalin Porozhanov (Bulgaria)
Prof. Mieczysław Pokorski (Poland)
Assoc. Prof. Dr. Nikolai Atanasov (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Mihail Prodanov (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Diana Tsirkova (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Irena Levkova (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Irina Aleshina (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Gita Yovcheva (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Penka Peeva (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Valentin Kitanov (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. A.Baran Dural (Turkey)

© **Управление и Образование**
ISSN 13126121

© **Management and Education**
ISSN 13126121

Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Ул. „Проф. Якимов”, 1
Бургас 8010, България

Prof. Dr Assen Zlatarov University
1 “Prof. Yakimov”, Str.
Burgas 8010, Bulgaria

CONTENTS

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

FEMINIST THEATER IN TURKEY: BOYALI KUŞ (THE PAINTED BIRD) AS A CASE SAMPLE A Baran Dural	7
AN OVERVIEW OF THE HISTORY OF BALKAN GYPSIES INTERSECTING WITH TURKS A Baran Dural, Emine Akgün	13
MANIPULATION. FORMATION OF MANIPULATIVE PERSONALITY. RECOGNITION OF MANIPULATION IN COMMUNICATION Dimitrina Kaloyanova	21
PHOBIAS-DEFINITION AND CLASSIFICATION. PSYCHOLOGICAL CONSULTING FOR FEAR REACTIONS AND PHOBIAS Dimitrina Kaloyanova	23
THREE LESS KNOWN IMPERIAL FORA OF MEDIEVAL CONSTANTINOPLE Alexander Stankov	26
THE PROTECTION OF WHISTLEBLOWERS IN THE CONTEXT OF THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS AND THE CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE EUROPEAN UNION Atanaska Georgieva	31
SOCIAL SUPPORT IN CANCER PATIENTS FROM THE POSITION OF THE HEALTHY PERSON Bilyana Velikova-Tsonkova	38
CONDITION OF THE ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE PERIOD OF THE EASTERN CRISIS (1875-1878) Diana Papoyan	43
THE ARMENIAN QUESTION IN THE TREATY OF SAN STEFANO Diana Papoyan	52
THE SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE STATISTICAL SURVEY OF WORKING CONDITIONS Lora Rashkova	60
ANALYSIS OF THE FAMILY AND HOUSEHOLD AS COMPONENTS IN THE POPULA- TION'S STRUCTURE Lora Rashkova	63
DEVIATIONS IN THE BEHAVIOR OF ADULTS Maria Dishkova	71
THE HEALTH OMBUDSMAN-ORGANISATIONAL STRUCTURE, INSTITUTIONAL LINKS AND INDEPENDENCE Nigyar Dzhafer	78
MUNICIPAL HEALTHCARE - MISSION POSSIBLE Nigyar Dzhafer	83

POWER, DEMOCRACY, STATE AND SOCIETY IN THE SOCIAL THEORY OF KARL POPPER	89
Nikolay Alexandrov -	
DIGITALIZATION – PROBLEMS OF DIGITAL IDENTITY, INTELECT AND PERSONALISM	100
Nikolay Atanasov	
THE DEVELOPMENT OF THE BOSNIAN CRISIS IN 1909, REFLECTED IN THE PRINTED OFFICIAL ORGAN OF THE DEMOCRATIC PARTY, THE NEWSPAPER "PRYAPORETS"	110
Petar Parushev	
THE AUSTRIAN-SERBIAN CONFLICT DURING THE BOSNIAN (ANNEXASION) CRISIS OF 1908-1909	118
Petar Parushev	
J. ROTHMAN'S MODELS OF COMMUNITY INTERVENTION IN SOCIAL WORK. APPLICATION AND GOOD PRACTICES.	128
Teodorina Milusheva	
DIDACTIC PSYCHODRAMA AND SCENIC ROLL SIMULATIONS – CREATIVE TOOLS IN SUPPORT TO INNOVATIVE EDUCATIONAL PRACTICES	136
Svetozar Dimitrov	

СЪДЪРЖАНИЕ

ХУМАНИТАРНИ И СОЦИАЛНИ НАУКИ

ФЕМИНИСТИЧЕН ТЕАТЪР В ТУРЦИЯ НА ПРИМЕРА НА BOYALI KUŞ (НАРИСУВАНАТА ПТИЦА) А. Баран Дурал	7
ПРЕГЛЕД НА ИСТОРИЯТА НА КРЪСТОСВАНЕТО НА БАЛКАНСКИТЕ ЦИГАНИ С ТУРЦИТЕ А. Баран Дурал, Емине Акгюн	13
МАНИПУЛАЦИЯ. ФОРМИРАНЕ НА МАНИПУЛАТИВНАТА ЛИЧНОСТ.РАЗПОЗНАВАНЕ НА МАНИПУЛАЦИЯТА В ОБЩУВАНЕТО Димитрина Калоянова	21
ФОБИИ-ОПРЕДЕЛЕНИЕ И КЛАСИФИКАЦИЯ. ПСИХОЛОГИЧЕСКО КОНСУЛТИРАНЕ ПРИ РЕАКЦИИ НА СТРАХ И ФОБИИ Димитрина Калоянова	23
ТРИ МАЛКО ИЗВЕСТНИ ФОРУМА В СРЕДНОВЕКОВНИЯ КОНСТАНТИНОПОЛ Александър Станков	26
ЗАЩИТАТА НА СИГНАЛОПОДАТЕЛИТЕ В КОНТЕКСТА НА КОНВЕНЦИЯТА ЗА ЗАЩИТА НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА И ОСНОВНИТЕ СВОБОДИ И ХАРТАТА НА ОСНОВНИТЕ ПРАВА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ Атанаска Георгиева	31
СОЦИАЛНАТА ПОДКРЕПА ПРИ ОНКОЗАБОЛЯВАНЕ ОТ ПОЗИЦИЯТА НА ЗДРАВНИЯ ЧОВЕК Биляна Великова-Цонкова	38
ПОЛОЖЕНИЕ НА АРМЕНЦИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ В ПЕРИОДА НА ИЗТОЧНАТА КРИЗА (1875-1878 Г.) Диана Папоян	43
АРМЕНСКИЯТ ВЪПРОС В САНСТЕФАНСКИЯ МИРЕН ДОГОВОР Диана Папоян	52
СОЦИАЛНОТО ЗНАЧЕНИЕ НА СТАТИСТИЧЕСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА УСЛОВИЯТА НА ТРУД Лора Рашкова	60
АНАЛИЗ НА СЕМЕЙСТВОТО И ДОМАКИНСТВОТО КАТО ЕЛЕМЕНТИ В СТРУКТУРАТА НА НАСЕЛЕНИЕТО Лора Рашкова	63
ДЕВИАЦИИТЕ В ПОВЕДЕНИЕТО НА ПЪЛНОЛЕТНИ ЛИЦА Мария Дишкова	71
ЗДРАВНИЯТ ОМБУДСМАН-ОРГАНИЗАЦИОННА СТРУКТУРА, ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ВРЪЗКИ И НЕЗАВИСИМОСТ Нигяр Джафер	78
ОБЩИНСКО ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ - МИСИЯТА ВЪЗМОЖНА Нигяр Джафер	83

ВЛАСТТА, ДЕМОКРАЦИЯТА, ДЪРЖАВАТА И ОБЩЕСТВОТО В СОЦИАЛНОТО УЧЕНИЕ НА КАРЛ ПОПЪР	89
Николай Александров	
ЦИФРОВИЗАЦИЯТА – ПРОБЛЕМИ НА ЦИФРОВА ИДЕНТИЧНОСТ, ИНТЕЛЕКТ И ПЕРСОНАЛИЗЪМ	100
Николай Атанасов	
РАЗВИТИЕТО НА БОСНЕНСКАТА КРИЗА ПРЕЗ 1909 Г., ОТРАЗЕНА В ПЕЧАТНИЯ ОРГАН НА ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ, ВЕСТНИК "ПРЯПОРЕЦ"	110
Петър Парушев	
АВСТРО-СРЪБСКИЯТ КОНФЛИКТ В ХОДА НА БОСНЕНСКАТА (АНЕКСИОННАТА) КРИЗА 1908-1909 ГОДИНА	118
Петър Парушев	
МОДЕЛИ НА J. ROTHMAN ЗА ОБЩНОСТНА ИНТЕРВЕНЦИЯ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА. ПРИЛОЖЕНИЕ И ДОБРИ ПРАКТИКИ.	128
Теодорина Милушева	
ДИДАКТИЧНА ПСИХОДРАМА И СЦЕНИЧНИ РОЛЕВИ СИМУЛАЦИИ - КРЕАТИВНИ ИНСТРУМЕНТИ В ПОДКРЕПА НА ИНОВАТИВНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПРАКТИКИ	136
Светозар Димитров	

FEMINIST THEATER IN TURKEY: BOYALI KUŞ (THE PAINTED BIRD) AS A CASE SAMPLE

A. Baran Dural

ФЕМИНИСТИЧЕН ТЕАТЪР В ТУРЦИЯ НА ПРИМЕРА НА BOYALI KUŞ (НАРИСУВАНАТА ПТИЦА)

A. Баран Дурал

ABSTRACT: *The theater collectives address different topics and have unique ways of creating theater. They also have a role of "playing according to the field" approach that contrasts with traditional approaches like "theater for the people" and "theater for art." These characteristics challenge the old, established examples of theater and are commonly referred to as 'autonomous theater'. The subsidized or unsubsidized theaters usually perform in large, crowded halls for general theater audiences, also known as the audience of the masses. In contrast, these new avant-garde artistic collectives are restricted to performing in their own small venues for specific audiences. They evoke a struggle between the old and established on one hand, and the new and seeking to find a place for themselves on the other, on their stages. The new theater scene is emerging, in small venues with audiences ranging from 30-70 people. These theaters aim to present diverse narratives on topics such as "fringe, new political, LGBT, immigrant issues, disadvantaged groups".*

Despite being a semi-professional feminist theater group established in 2000, Theatre Boyalı Kuş does not describe itself as a direct "women's theater". Theatre Boyalı Kuş was founded by Jale Karabekir and Zeynep Kaçar, graduates of the Istanbul University Department of Theater Criticism and Dramaturgy. The company took serious steps towards institutionalization with the later addition of Burçak Karaboğa and Duygu Erdoğan. Contrary to what is claimed, Theatre Boyalı Kuş is not a structure that only houses women. It is a group that aims to change the perception of male dominance in theater, by also involving men in their performances but prioritizing female voices in the decision-making mechanisms.

Keywords: Fringe theater, feminist theater, women rights, theater of suppressed, audience.

Introduction: Topics Selected by Fringe Theatre

The theater collectives address different topics and have unique ways of creating theater. They also have a role of "playing according to the field" approach that contrasts with traditional approaches like "theater for the people" and "theater for art." These characteristics challenge the old, established examples of theater and are commonly referred to as 'autonomous theater'. The subsidized or unsubsidized theaters usually perform in large, crowded halls for general theater audiences, also known as the audience of the masses. In contrast, these new avant-garde artistic collectives are restricted to performing in their own small venues for specific audiences. They evoke a struggle between the old and established on one hand, and the new and seeking to find a place for themselves on the other, on their stages. The new theater scene is emerging, in small venues with audiences ranging

from 30-70 people. These theaters aim to present diverse narratives on topics such as "fringe, new political, LGBT, immigrant issues, disadvantaged groups". They often divide themselves into two groups based on their approach to these topics.

The existence of some Turkish theater collectives, such as DOT, Semaver Kumpanya, Kumbaracı50, Tiyatro Talimhane, and İkinci Kat, has been "validated" by their recognition from the general theater audience after being in the arts scene for 20-25 years. They have earned a place in both traditional and autonomous theater spaces. Likewise, Moda Stage, Craft Tiyatro, and DasDas have become prominent in the general theater community by incorporating political-edge theater elements into their highly artistic productions. These collectives have been continuing their existence for a long time (YALGIN, 2016: 38-40). Of course, the collectives listed in the first group create a sense of difference in the fringe theater

genre, where they entered very strongly. In a country like Turkey, which struggles to find a balance between conservatism and the modernization project, hiding its modernity behind it, these collectives create a sense of uniqueness. Theater groups like these collectives have earned respect and a sense of immunity by presenting texts that are not yet ready to be discussed to the audience and undergoing a rigorous struggle process, which makes them stand out. Tiyatro Boyalı Kuş (Theatre Painted Bird), D22, Tiyatro Öteki Hayatlar (Theatre Other Lives), and Gnlev are theater groups that operate on the edge of fringe theater. They struggle to remain on the agenda continuously due to their short-lived impact. This is either because of the topics they choose or the outcomes they manage to achieve.

Theatre After Six

Of course, just like in funded/unfunded mainstream theater groups, the characteristic of "director's theater" is becoming increasingly prominent for fringe theaters as well. For example, at Kumbaracı50 (Theatre After Six), the fact that Yiğit Sertdemir, who joined Istanbul City Theaters in 2002, is one of the popular actor-innovative directors, is significant. Sertdemir's ability to use the richness of topics, opportunities, and actors from a funded theater has played a big role in the success of Theatre After Six. He occasionally makes oppositional statements in his productions. Sertdemir highlights the values that Theatre After Six (pr Kumbaracı50) represents as an alternative fringe theatre and its difference from traditional theatre forms during an interview:

The Surprise Final Defiance of Theatre Öteki Hayatlar

"Because it changes not only the playing area but also the viewing area, it is known as the familiar viewing format, which we call the traditional way of watching. There is a viewing style that has come from tradition and has been continuing for almost centuries: someone is playing and you are looking at them from a certain distance as an audience member. The proscenium stage is an institutionalized way of looking where the stage is framed, and the audience looks towards a single axis from a comfortable seat far behind, similar to looking at a screen. ...In some theaters, you can't even properly perceive the actor's face, but here you can see their sweat and even smell their scent, as sometimes specially chosen perfumes are used in some plays. In the play 'Taken from Real Life', Tomi (Tomris İncir) had a specially selected perfume for her role. At the same time, it becomes more evident that there is a common activity

where the answers to questions such as what theater does to people, and how it transforms them are sought. This arises from the fact that not only the actors' actions but also the audience is active" (ŞAHİN, 2021).

It appears that one of the most serious problems in fringe-alternative theaters is the establishment of a continuity style. If the director or the type of play is established from the beginning in most of these collectively established groups, it is easier for that group to meet its audience. In this sense, the established styles of each of Kumbaracı50-Theatre After Six by Yiğit Sertdemir, Moda Stage by Kemal Aydoğan, and DOT by Murat Daltaban elevate not only these theaters to a leading position in their fields, but also prevent the works produced as director's theaters from falling below a certain quality. As a result, the audience takes their seats in Moda Stage, Kumbaracı50, and DOT performances with an awareness of what they can expect to see and experience. Furthermore, all three groups feature well-known guest actors in some projects and/or promote their actors through the plays they perform. This causes these groups to be associated with top-notch established theaters rather than being remembered as fringe theater examples (DURAL, 2022: 54-58).

In addition, Theatre Öteki Hayatlar is a typical director's theater which has been one of the permanent companies of alternative theaters for many years under the leadership of H. Can Kutlu. However, it is struggling to exist in the industry with a recognition rate that does not match the performance it presents.

Theater group Theatre Öteki Hayatlar has been one of the permanent theater companies of alternative theaters for many years under the leadership of H. Can Kutlu. After its establishment, the group used to share the same stage with many other alternative theater groups in "Oyuncular Kahvesi (Actors' Cafe)" in Taksim for a while. Most of the group's works carry the signature of H. Can Kutlu, both in terms of writing and directing. Actors' Cafe, which brought together different crews that performed similar types of plays, was also a popular spot for fans of alternative theater. After this stage was closed down, Theatre Öteki Hayatlar (Theatre Other Lives) continued to perform in a settled venue for a while and currently performs at the location of today's Asmalı Stage. In their grand work titled "10" for their 10th anniversary, Theatre Öteki Hayatlar brought together the new cast and female actors who had performed in their previous works. In line with

Utku's style, Theatre Öteki Hayatlar generally presents one-act plays to their audience. Although they include significant foreign works in their repertoire, they usually focus on their surprise-ending local productions as per the preference of the writer-director.

In addition to productions such as "Araf, Düriye Teyze, Kış Masalı, Adviye, Üç Yapraklı Yonca" (TİYATRO ÖTEKİ HAYATLAR: 2023) that have made a name for themselves, and often collecting awards like established theaters in some seasons. Utku, in Theatre Öteki Hayatlar, is in a rush to close his play with a shocking ending at any cost. Although the mysterious search for a conclusion that is sometimes felt halfway through the plays can make the audience uncomfortable or even make them laugh and feel "this is too much." However, it is a well-known fact that every theater lover who has seen Theatre Öteki Hayatlar twice eagerly anticipates the strange situation they will encounter at the end of the play. This signature style of Utku and his team has brought them a loyal following and a reputation for delivering unexpected twists and turns in their productions. Theatre Öteki Hayatlar is currently reaching a limited audience from the Tatavla Stage. After the closure of its residency at Asmalı Stage, Theatre Öteki Hayatlar has difficulty reaching its target audience, i.e. peripheral theater audiences. As a result, it is increasingly revealing that alternative theater groups on the periphery will also face a permanent venue problem.

The Transformation of Space: From Beyoğlu to Kadıköy

Especially in today's world, theater venues are rapidly moving from the Taksim-Mecidiyeköy-Beşiktaş triangle to the Kadıköy-Ataşehir-Üsküdar axis (ÖZGÜR-BENGÜ, 2022: 114, 117-118). Alternative theater groups with stages on both sides of the city have the opportunity to provide stages for each other and partially finance their expenses through this way.

Özgür-Bengü states that from the 19th century until the beginning of the 20th century, Beyoğlu, known as the center of entertainment, created a platform that brought together different branches of the arts throughout the country. They also note that until the 1950s-60s, almost all known private theaters competed to find a place between the Beyoğlu-Şişli districts. However, with the increasing popularity of Beyoğlu and the rise in rent in the region, new theater groups have started searching for new venues. It is known that while the theater groups that stage plays for a wide audience re-

sisted in Beyoğlu-Şişli, Kadıköy gradually became a mixed area with new stages similar to Kadıköy Public Education Center and Oyun Atölyesi(Game Atelier). It also provided venues for large private theaters that could not succeed on the European side and tried their luck in Kadıköy where the theater audience was ready. During this period, Kadıköy became the address of beloved groups such as Levent Kırca-Oya Başar Theater, Hadi Çaman 7 Tepe Players, Enis Fosforoğlu Theater, and Müjdat Gezen Theater. The authors Özgür and Bengü report that alternative theaters struggling to pay their rent in Beyoğlu also turned to Kadıköy as a residence like established private theaters that had taken a similar path before them. Thanks to the support of Kadıköy Municipality, the district was gradually transformed into a theater center, according to Özgür and Bengü (ÖZGÜR-BENGÜ: 118-120).

Trailblazer of Feminist Theatre

Today, parallel to the developments mentioned above, it appears that theater teams who manage the space in some way are rapidly becoming the "shepherd-leaders" of the new alternative theater scene. So, alternative theaters either gather under a common roof, as in the example of İkinci Kat, where three to five alternative theater groups gather. Alternatively, they manage to survive in one or two small halls where fringe theaters share their own space with others and have the opportunity to meet their audience.

Theatre appears to be a pioneer of a certain type in the fringe theater field. It has been striving to maintain its mission of being the leader of feminist (women's) theater in the country with its ups and downs, graphically for over 20 years. Theatre Boyalı Kuş has been active in the field of women's theater since the early 2000s and started performing as Turkey's first feminist theater company. Varlı points out that the rise of Republic feminism in the 1980s in Turkey paved the way for feminist theater, which struggled with its formation in the 1990s. This enabled a departure from the expected, general narrative of women drawn by traditional theaters for the society (VARLI, 2010:92). Pirpir reminds us that the development of feminist theater in the country started to produce works from behind the examples in the West. She also states that women who prioritize fighting without dividing with men until the low-intensity conflict period in the 1980s were disappointed after the coup. As a result, feminist theater became one of the concrete practices adopted by women who were dissatisfied with their lack of representation in the political system designed as 'life

among men' under the conditions of the coup, as follows:

“The third wave of feminism aimed to eliminate economic, cultural, social inequalities and sexual violence, and to enable women to access media and politics more. It is said that the feminist movement experienced its fourth wave after the increase in the use of the internet and social media in the 2000s. Nowadays, women share their experiences on certain social platforms, apply to relevant authorities regarding injustices, or come together for various actions. ...Since the 1990s, there has been the institutionalization of the women's movement, and some public and private institutions as well as associations have been established. Starting from the 2000s, issues such as racist and sexist attacks, ethnic identity, and sexual orientation have become the agenda of the women's movement” (PİRPIİR, 2019:125).

Women's Studies in Third Theatre

Varlı argues that feminist theater, which goes hand in hand with the third theater movement, is influenced by French women's literature. The concept of "the theater of the oppressed" is strongly present in experimental theater works that stem from this art form (VARLI: 81-82). The ultimate goal of the Third Theater and feminist practices is to make the audience part of the play and integrate the subject matter. These practices aim to enable the audience to break free from the conventional patterns based on their problems. Barba describes this goal as follows: "Everything that escapes gravity is Third Theater and refuses to come back down to earth. ...The rings of Saturn are shapeless masses that do not evaporate, countless, independent, some large, some small, all composed of masses that rotate at their speed and progress with their energy” (BARBA, 1999: 216). By refusing to do theater from the center and being aware of the performativity of being a woman, feminist women's theaters often, but not always, emphasize the leftist and oppositional language.

Voices from Chernobyl: Opening Up to the General Audience

Despite being a semi-professional feminist theater group established in 2000, Theatre Boyalı Kuş does not describe itself as a direct "women's theater". Theatre Boyalı Kuş was founded by Jale Karabekir and Zeynep Kaçar, graduates of the Istanbul University Department of Theater Criticism and Dramaturgy. The company took serious steps towards institutionalization with the later addition of Burçak Karaboğa and Duygu Erdoğan. Contrary to what is claimed, Theatre Boyalı Kuş

is not a structure that only houses women. Nevertheless, for some reason, it is introduced as a makeshift structure where only women "play and perform". Even some women critics who wrote various articles to praise and commend the team seem to have fallen into this misconception about Theatre Boyalı Kuş (PİRPIİR: 126-130). However, Theatre Boyalı Kuş is more than just a structure where only women serve. It is a group that aims to change the perception of male dominance in theater, by also involving men in their performances but prioritizing female voices in the decision-making mechanisms.

Theatre Boyalı Kuş has no problem appealing to both male and female audiences and presenting its works at various theater festivals and adding at least one new play to its repertoire every year. As a dramaturgical theater, Theatre Boyalı Kuş focuses on the message rather than adding well-known actors to their productions, unlike some other fringe theaters. Thus, Theatre Boyalı Kuş aims to engage in both theater and politics, as one of the main goals of the theater of the oppressed is to do so (ACARINDEX: 2004). The theatrical technique of Theatre Boyalı Kuş, which Varlı summarizes as "aiming to deconstruct classic texts and reconstruct female images in myths through a feminist reading, to make the audience question the stereotype of femininity and become aware of gender roles in society" (VARLI:111), is divided into three parts. These are 'the theater of the oppressed', 'the reading theater', and 'the staging of alternative feminist texts'.

The play "Voices from Chernobyl", first staged by the team on the anniversary of the Chernobyl disaster in 2007, is one of the most popular works performed by Boyalı Kuş to date. Theater Boyalı Kuş has reached the chance of mass appeal and met with audiences of over fifty percent repeatedly in the 500-seat hall of Istanbul City Theater's former Venus stage. The play has been staged in Ankara, Izmir, and many other cities in Anatolia outside Istanbul. Boyalı Kuş, which has won many awards and performed with a diverse cast, appeared before theater enthusiasts with the play "Love on a Seesaw" in the season following its success. Unfortunately, in the aforementioned play where male-female relationships were discussed from a woman's perspective, Boyalı Kuş could not catch up with the previous play's success and had to settle for the small hall of the Actors' Cafe. However, the play may have been one of the three performances with the highest level of acting performance in the history of Theater Boyalı Kuş.

Masterpiece of Fringe Theatre: “Drunk Enough to Say I Love You?”

Undoubtedly, Theatre Boyalı Kuş had its most 'magnificent' period between 2007 and 2014, and during 2009-2012, it also appeared before the audience with a top-notch fringe theater performance named "So Drunk That I Will Say I Love You". In the play that took place at the İkinci Kat theater in Beyoğlu, Boyalı Kuş opened its curtains with the superb acting of Fatih Gençkal and one of the best-emerging actors of fringe theater at the time, Murat Mahmut Yazıcıoğlu, addressing an audience of 70-80 people. The play, which was prepared as a “site-specific” theater, questioned the facts of the US-UK "wavering" alliance and how it posed a significant threat to the oppressed while being where a homosexual relationship was openly portrayed. It also questioned the identity of England, being suppressed under US "masculine violence":

“Churchill, who narrates how these two great powers influence world politics through a love affair between Sam representing America, and Jack representing England, also criticizes gender roles, love, passion, and violence in a different language to the audience through the characters of Sam and Jack. Churchill sheds light on the small reflection of the ‘big picture’. Drunk Enough to Say I Love You? skillfully conveys individualism, capitalism, imperialism, politics, democracy, and freedom through a romantic relationship plotline that we are all familiar with while critiquing them” (TİYATRO BOYALI KUŞ; 2019).

Theatre Boyalı Kuş seamlessly incorporates all the techniques of fringe theater. They invite the audience to leave the door open for those actors who did not receive applause. However, they actually overlooked the fact that the play, which is staged in a Third World country, needs to be presented in a different language, perhaps because they were more preoccupied with the “woman problem”. For instance, if this play was performed by DOT, the former Theatre Hal, or Istanbul People's Theater, the play could be easily adapted to Turkey by removing it from the US-UK axis. If Turkey, which has a more distinct appearance in terms of its relationship with the US compared to England and is not a member of the winning club, had problematized why it continued this relationship, perhaps the play could have been realized in a different but fitting interpretation for the first time in a third world country. After London, Washington, Berlin, and New York, such an interpretation could have added a new perspective to the performance.

From Reading Theater to Theater of the Oppressed

Theatre Boyalı Kuş was also on the agenda of the fringe theater scene during the 2013-2014 seasons. The group, who staged “Miss Julie” and “Angel” in turn, proved that with the extraordinary acting of Yeşim Koçak, they were one of the most successful in their field, familiar to the Kent Players at Istanbul City Theater, in Angel. Boyalı Kuş, presenting "Miss Julie" as a reading theater example, paved the way for the contemporary İstanbul State Theater's readings at the Garibaldi Stage by combining acting with reading theater techniques rather than simply reading and punctuating the text in a flat manner. The play "Miss Julie" went beyond a mere reading theater and presented a daring understanding of the various aspects of women's issues through its main character.

The theater group used Cihangir as its permanent stage for a short time before leaving the play to Tatavla Stage. They brought the life of Fatma Aliye, one of the pioneers of the women's movement in Turkey, to the stage with the work "Fatma Aliye: A Woman" in the 2021-2022 theater season. As is well known, Fatma Aliye and Emine Semiye, the daughters of Ahmet Cevdet Pasha, who made a mark on the era of the Ottoman Empire's "modernizing rulers" with their work in the fields of history and law, are known as Turkey's first female novelists (KOÇ, 2020: 166-169).

Ahmet Cevdet Pasha, who served as the head of the commission that prepared the "Mecelle", was known as a "conservative", but he was one of the best “social engineers” of his state's conservative modernization project. He based his work on the most moderate views of the four major schools of Islamic jurisprudence, rather than being opposed to modernism. Afterward, Mecelle was put on hold due to Mustafa Kemal finding it insufficiently innovative, but today it is considered a masterpiece by some intellectual groups. In the education of his daughters and in supporting them in writing works on women's rights and feminist theory, Cevdet Pasha stood out with his unconditional support to Fatma Aliye in her psychological novels. He also supported Emine Semiye, despite on topics not being widely accepted in Ottoman society at that time (DURAL-EYİDİKER; 2020: 231-239).

Conclusion: The Future of the Boyalı Kuş

Perhaps Theatre Boyalı Kuş attributes the value they give to Turkish female writers to the important figures of the country's women's movement and manages to fill a serious gap in its field.

For example, the "Kubbealtı school", which brought together advocates of dichotomous views such as Poet Nigar and Semiha Ayverdi, under the same roof, is a very unique sample. The sufi order called "Rifa'i" had all female leaders except Kenan Rifai, after female teachers from Baghdad, later should be included in the repertoire of Theatre Boyalı Kuş. It is expected that a group claiming to do women's theater in Turkey will also produce work in this regard. The Islamic religion harbors significant unease towards women who raise their voices, and conservative circles express the following lines that Theatre Boyalı Kuş is not afraid to address:

"Kenan Rifai spoke Hebrew, French, and Greek as if they were his native languages... He walked around in a suit, with a full beard and a scarf that gave him a different outward appearance than that of a typical Sufi leader. From the French school, that is... Kenan Rifai continued his talks in the form of home gatherings after the Umme Kenan (Altay) dervish lodge in Fatih was closed during the Republican revolutions. Having no need for taqiyya, he embraced Kemalism and secularism, and loved the revolutions with all his heart. After Kenan Rifai's death, his wife Semiha Cemal (also the sister of his son-in-law) became the postneshin. When Semiha Cemal passed away in 1936, Samiha Ayverdi became the spiritual leader. Thus, it was a sect where the post of the leader passed from woman to woman, and the spiritual leader was an uncovered woman without a headscarf. Semiha Cemal, who was the wife of Kenan Rifai and the daughter of Cemal Bey, became the postneshin after his death" (ISTIKLAL: 2021).

References

- 1- BARBA, Eugenio (1999), "Third Theatre", Solitude, Craft, Revolt: Aberystwyth.
- 2- DURAL, A. Baran- EYİDİKER, Uğur (2020), "Osmanlı'dan Erken Cumhuriyete Türkiye'de Feminizmin Tarihsel Kökenleri", Siyasal, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya-4, Berikan: Ankara.
- 3- DURAL, A. Baran (2022), "DOT as a Permanent Fringe Theater", ASES IV. International Conference on Social Sciences Proceedings Book, Batum: Gürcistan.
- 4- KOÇ Elif Merve (2020), "Ahmet Cevdet Paşa ve Modernizme Bakışı", <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gttad/issue/52036/582204>, ET: 02.02.2023.

5- ÖZGÜR, Ebru Firidin- BENGÜ, Devran (2022), "The Impact of the Alternative Theater Stages on Public Spaces within the Context of Publicness in Kadıköy", <https://ear-siv.arel.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12294/3007>, ET: 04.03.2023.

6- PİRİR, Yeşim A. (2019), "Feminist Tiyatro Tiyatro 'Boyalı Kuş' Örneği Üzerinden Türkiye'deki Feminist Tiyatrolara Genel Bir Bakış", <https://www.semanticscholar.org/paper/Feminist-tiyatro-%E2%80%9CTiyatro-Boyal%C4%B1-Ku%C5%9F%E2%80%9D-%C3%B6rne%C4%9Fi-genel-Avan/d5bee94d05727228d0664ea00212b8da88a6990c>, ET: 01.04.2023.

7- ŞAHİN, Hazal (2021), "Gülhan Kadim ve Yiğit Sertdemir İle Söyleşi", <https://www.mime-sis-dergi.org/2021/01/gulhan-kadim-ve-yigit-sertdemir-ile-soylesi/>, ET: 11.01.2023.

8- VARLI, Gül (2010), "Üçüncü Tiyatro ve Türkiye'de Kadın Tiyatroları", AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ SBE: Ankara.

9- YALGIN, Ali (2016), "Alternatif Tiyatrolarda Yönetmenler", Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has: İstanbul.

10- _____ (2020), "Tiyatro Boyalı Kuş ve Oyunları", <https://www.acarindex.com/pdfs/211775>, ET: 12.03.2023.

11- _____ (2021), "İlk Defa Duyacaksınız! Rifailik Kenan Rifai ve Cemal Nur Sargut Tehlikesi", <https://www.istiklal.com.tr/haber/ilk-defa-duyacaksınız-rifailik-kenan-rifai-ve-cemal-nur-sargut-tehlikesi/654471>, ET: 04.02.2023.

12- _____ (2023), "Tüm Oyunlar", <https://otekihayatlar.com/oyunlar>, ET: 06.03.2023.

13- _____ (2019), "Seni Seviyorum Diyecek Kadar Sarhoş", <https://tiyatroyoyalikus.com/2010-2020/seni-seviyorum-diyecek-kadar-sarhos/>, ET: 02.03.2023.

A. Baran DURAL
Prof. Dr. TC Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Balkan Yerleşkesi, IIBF. Merkez/Edirne
e-mail: b_dural@yahoo.com

AN OVERVIEW OF THE HISTORY OF BALKAN GYPSIES INTERSECTING WITH TURKS

A. Baran Dural

ПРЕГЛЕД НА ИСТОРИЯТА НА КРЪСТОСВАНЕТО НА БАЛКАНСКИТЕ ЦИГАНИ С ТУРЦИТЕ

A. Баран Дурал

ABSTRACT: *According to data that is not entirely certain, in Bulgaria, 10% of the population, in Hungary 8%, and in Romania, 9 % are composed of communities of Gypsy origin (FACEBOOK:GEN:TR: 2023). It is controversially claimed that the Gypsy population in Turkey corresponds to 1% of the country's population. In Greece, there are approximately 300,000 Gypsies, while the average number is around 100,000 in Albania (official authorities had only given the figure as 1500 until recently), an estimated 200,000 in North Macedonia (the number of Gypsies in this country varies between 50,000 and 250,000 according to various sources), and the Gypsy population in Serbia is around 540,000 when Kosovo is included. The official Serbian population census data, by reducing the Gypsy population rate to one-fifth, state the total figure as 108,193, excluding Kosovo. The fact that the Gypsy population in the Balkans varies so much is generally the result of official authorities treating the Gypsy issue as "it doesn't exist". The lower the number of Gypsy (or Romani) communities subjected to negative discrimination in all regions they live in, the less budget they will be allocated, and the violations of Gypsies' rights can be reduced proportionally.*

Gypsy migrations occurred at various times in the Ottoman Empire, which was a "Balkan Empire." Official records reveal that during the Byzantine Empire, about a century before the Turks, Gypsy blacksmiths and grooms worked in the Byzantine palace. Byzantine Gypsies worked for the palace and were assigned by the state to perform privileged specialized tasks. Turks, who began to be employed in the Empire before the Battle of Malazgirt, also started to work for the palace in similar occupations. In this respect, it can be inferred that Turks in the Byzantine palace initially started working alongside Gypsy master craftsmen. This small population of Gypsies and Turks in the palace had a different position after the Turks conquered Anatolia. Some of the Gypsy migration groups who entered Anatolia with the Turks stayed there, while it should not be forgotten that a significant portion of the nomadic Gypsies spread from here to the Balkans and Europe (DURAL, 2021). This paper tries to give brief explanation on the fate and the intersection points of the two nomadic societies Turks and the Gypsies' throughout history.

Keywords: Gypsy migration, Turks and Gypsies, Gypsy problem in Balkans, Ottoman Empire, Republic of Turkey.

Introduction: The Gypsy Migration

One of the most feared and stigmatized communities in history targeted and marginalized for not wanting to live together, Gypsies are celebrated and praised for their talents in professions such as music, dance, and the fading arts of coppersmithing and tinsmithing. Despite this, they remain one of the neglected ethnic communities. Gypsies are one of the most time-honored communities in history, during their hundreds of years of migration. First, they left their homeland in India and came to Iran which is their second homeland. Gypsies, drawing diverse and versatile migration traffic with varying

numbers, have reached various parts of Anatolia, the Balkans, Egypt, Spain, and even England through a different branch. Due to their portrayal of a nomadic lifestyle and unwillingness to settle, Gypsies have been treated as untrustworthy by the authorities of the lands they traveled to and have constantly been under surveillance. During the migration period of the nomadic tribes, unlike other communities that migrated in large waves, Gypsies formed small migration groups consisting of only one or a few families. As they could not reach a numerical majority in any region they traveled to, they could not establish a major

state or claim the right to determine their fate. (DURAL- ESELER, 2022)

The Gypsy migration, which started to emerge from India in the 5th century AD, took place over a period of more than 1000 years. The initial Gypsy groups that migrated from India between the 5th and 7th centuries traveled through Iran, while the second wave observed between the 7th and 10th centuries also moved in the same direction during the period of the Muslim conquest of India and Iran. Starting from the same route, the last Gypsy migration during the time of Mahmud of Ghazni reached deep into the interiors of Europe. According to Ringold, who provides the history of the Gypsies' arrival in Northern Europe between the 9th and 14th centuries, 'the nomadic lifestyle and inability to settle in one place' that has been attributed to the Gypsies was not due to their preference, but rather a necessity resulting from conflicts with local rulers caused by their different beliefs and attitudes. It is Ringold's opinion that settlement in Northern Europe was not possible until the 15th century. (DURAL- ESELER, 2021:11-12).

The same sources agree that during the Gypsy migration waves observed from the 5th century until today, words from different languages have also been incorporated into their language, particularly Balkan-European languages, as they were assimilated by the Gypsies over time. (ÖZKAN,2000:3) According to Özkan, who identifies Northwest India as the birthplace of the Gypsies, his research reveals that the Gypsy communities are fragmented into 60 different branches, highlighting the following facts:

"There are roughly sixty Gypsy groups (or clans) around the world. However, the groups that Gypsies have separated into are generally referred to by the following Gypsy group names: Banjara, Gaduliya Lahor, and Nathi (found in India), Lurî (used in the Shahnameh of Ferdowsi), Gurbetî, Arlije (a word used by Westerners for Turkish Gypsies), Lovar, Gopt, and Kalderaş. Comparative name studies reveal that the words Lovar, Tamar, and Gopt come from Sanskrit, an ancient Indian language. The term 'Lovar' is derived from the name 'Lohar' and the word 'Loha'. The word 'Tamar' probably comes from the word 'Tamra'. These three words all mean 'iron' in Sanskrit, which is related to 'metal'. ...The Westerners express the Turkish Gypsies with the word 'Arlije', which means 'native'. These gypsies in Turkey are considered a sub-branch of the main gypsy group known as Gurbetî. These are expressed in Bulgarian as 'Erlides, Yerlides', and

in Slavic as 'Arliyas', and all of these words mean 'native.'" (ÖZKAN:1-2)

"Controversial" Demographic Data

Approximately a decade ago, demographic research revealed that the total Gypsy population for that year was estimated to be around 8 million. It was revealed that the former Yugoslavian region, which housed 650,000 Gypsies within its borders, had the largest Gypsy population in Europe. After Romania, which hosts 540,000 Gypsies, Turkey and Hungary rank with an estimated population of 600,000 each, while it was revealed that Spain was home to 450,000 Gypsies as of 1988. This is followed by Russia, Bulgaria, Czech Republic, Italy, and France respectively (ÇİNGENELERİN TÜRKİYE'DEKİ TARİHİ, 2013). Currently, according to the latest official population censuses in Romania, India, Bulgaria, and Argentina, as well as estimated numbers provided by Gypsy organizations, the world's Gypsy population is estimated to be just under 10 million.

The insecurity of the figures is closely related to the policy of Gypsy (Romani) organizations to show their population is larger than it is, in order to get a higher share from various national and international aid organizations.

In some countries, Gypsy organizations that include all itinerant populations in their Gypsy population estimates are known to prioritize quantitative policies over qualitative development and respect. This leads to a situation where some disadvantaged Gypsy communities receive less social support than they should, as these organizations aim to obtain a higher share of aid resources. In the ethnic distribution of many countries, the proportion of Gypsies in the population is presented with the term "controversial". Additionally, a considerable portion of the Gypsy-origin communities continuing their nomadic lifestyles results in the inability to reach the entire Gypsy population during census periods in a given country (EVRENSEL, 2011).

The names that the Gypsies choose to define themselves can also be expressed in many different ways. The best-known of these names is found in the Gypsy/Roman opposition. While the use of the word "Roman" as a common name for Gypsies triggers the most heated debate within Gypsy communities, it generally represents an accepted view among European Gypsies. Some Gypsy leaders express their views by stating that the word "Gypsy" is a name given to their community by non-Gypsies and that the word

"Roman/Romani" not only emphasizes their cultural roots and language but also means "human" in their language. These groups also argue that the word "Gypsy" carries derogatory connotations in different languages, while the name "Roman" is used to highlight the "purity" of their culture. However, some Gypsy leaders who point out that the word "Roman" does not encompass all Gypsy communities have claimed that there is no serious connection between Gypsies living in Eastern societies and Romanism (DURAL-ESELER: 78-81).

Romani or Gypsy?

The second group referred to as the "political leaders" of the Gypsies, pointed out that there have been forced methods, such as associating the Gypsies with the Roman Empire and including them in the groups that have existed in Europe "since the Romans," to persuade these communities to accept their "Roman identity". These representatives, who propose the inclusive term "Gypsy," stated that the term "Roman/Romani," although etymologically correct, leads to an incomplete definition in terms of historical integrity, which is not embraced by Eastern societies. In the ongoing debate among Gypsy groups, it is seen that the Roma community is increasingly united under the term "Gypsy" rather than the Western-centric label of "Roman" (DURAL, 2015: 9-12).

After sufficiently discussing the origin-concept debate above, it will be useful to move on to the main topic of the article, which is the intersecting fates of Balkan Gypsies with the Turks. As is known, the Gypsies in Europe are generally concentrated in Eastern Europe. If Hungary is included in the Balkan hinterland, as it was at one time, the proportion of Gypsies in the populations of Balkan countries is significant. According to data that is not entirely certain, in Bulgaria, 10% of the population, in Hungary 8%, and in Romania, 9% are composed of communities of Gypsy origin (FACEBOOK:GEN:TR: 2023). It is controversially claimed that the Gypsy population in Turkey corresponds to 1% of the country's population. In Greece, there are approximately 300,000 Gypsies, while the average number is around 100,000 in Albania (official authorities had only given the figure as 1500 until recently), an estimated 200,000 in North Macedonia (the number of Gypsies in this country varies between 50,000 and 250,000 according to various sources), and the Gypsy population in Serbia is around 540,000 when Kosovo is included. The official

Serbian population census data, by reducing the Gypsy population rate to one-fifth, state the total figure as 108,193, excluding Kosovo.

Second Homeland Balkans

The fact that the Gypsy population in the Balkans varies so much is generally the result of official authorities treating the Gypsy issue as "it doesn't exist". The lower the number of Gypsy (or Romani) communities subjected to negative discrimination in all regions they live in, the less budget they will be allocated, and the violations of Gypsies' rights can be reduced proportionally. Denial policies that prefer to ignore these communities rather than deal with their problems appear as a solution to backward bureaucratic structures, particularly in the economically challenging Eastern Europe/Balkans region. According to the evaluation of the Evrensel newspaper, the situations of Gypsies in Balkan lands, who pay more for denial policies of governments, with exclusion and physical-social attacks, should be evaluated as follows:

"In the Czech Republic, where 4.1 percent of the population is made up of Gypsies, there have been at least seven attacks this year. In one of these attacks, 80 percent of the little Gypsy girl's body was burned. According to Jenő Kaltenbach from the Central European Gypsy Rights Delegation, Hungary is the country where the situation of the Gypsies minority is the worst. Gypsies are exposed to a lot of violence. For example, in 2008, 45 attack incidents occurred. Nine of them resulted in deaths. Neo-fascist groups are marching through Gypsy neighborhoods almost every day with slogans like "Gypsies go away. Otherwise, you will all die." (EVRENSEL: 2011).

According to Okely, Gypsies had to rely on local historians in the regions they traveled through because they did not have a written tradition during an important period of their history, and due to their lack of any state structure, they could not create their self-defense (OKELY, 1983:1). When it is remembered that history is always written by the winners, they did not even have a social organization to accomplish victory or defeat, so they were generally included in the local histories of the societies they encountered by the local historians of those societies, based on the dissatisfaction they had experienced with Gypsies. Although Gypsy culture has created an oral cultural transfer that cannot be disregarded, this self-narrative of their history, which cannot be transferred into writing, is also quite incomplete. In short, it is not possible to discover a

comprehensive history of Gypsies. In this sense, when a researcher focuses on Gypsy history and encounters written historical texts about the community, they should approach the documents they have obtained with suspicion for the following reasons:

"First of all, these documents were written by educated individuals, mostly men, such as government officials, bureaucrats, religious authorities, etc., for various reasons. Therefore, it is almost impossible to determine the motivations for recording the existence and experiences of Gypsies, as we rarely come across any documents written by Gypsies themselves for self-defense, except for court records. Moreover, these records were kept by non-Gypsies and reflected the voice of Gypsies 'directly' only to the extent permitted by legal jargon" (ÇELİK, 2018: 250).

In the article at hand, while discussing the problems of Gypsies, all of these are evaluated under the common heading of "Gypsy problem". When speaking about the Gypsy problem nationally or globally, in fact, not only the problems originating from Gypsies themselves but also the perceptions of the general or specific populations towards Gypsies are discussed. Gypsies, who have been discriminated against in almost all periods of history, are evaluated with "unfair labels" due to the intensity of prejudiced or conservative approaches towards Gypsies in social memory, as well as the exaggerated stories told about them. The Gypsy problem is, in fact, their own "core problems" that arise from the prejudices, mental obsessions, and discriminatory and false beliefs that local communities harbor against Gypsies in the regions where they live.

The Position of Gypsies in the Balkans during the Ottoman Period

Gypsy migrations occurred at various times in the Ottoman Empire, which was a "Balkan Empire." Official records reveal that during the Byzantine Empire, about a century before the Turks, Gypsy blacksmiths and grooms worked in the Byzantine palace. Byzantine Gypsies worked for the palace and were assigned by the state to perform privileged specialized tasks. Turks, who began to be employed in the Empire before the Battle of Malazgirt, also started to work for the palace in similar occupations. In this respect, it can be inferred that Turks in the Byzantine palace initially started working alongside Gypsy master craftsmen. This small population of Gypsies and Turks in the palace had a different position after the Turks conquered Anatolia. Some of the Gypsy migration groups who entered Anatolia with the

Turks stayed there, while it should not be forgotten that a significant portion of the nomadic Gypsies spread from here to the Balkans and Europe (DURAL, 2021). Later, during the periods of massacre against Gypsies carried out within Egypt and Europe, Gypsies entered the Ottoman Empire in large groups at different times to take refuge. After Istanbul was taken by the Turks, while Christian and Muslim Gypsies were living in a balanced manner in Anatolia until that day, it is stated that in later periods, Gypsies mostly chose Islam and the population deteriorated in favor of Muslim Gypsies. It is noted that Gypsies preferred to be referred to as Muslims within the Ottoman millet system (DURAL-ESELER: 2022).

On the other hand, there are assimilated Gypsies in the Balkans who have chosen Islam and consider themselves to be Turkish, such as the Jevg Gypsies who reside in Montenegro. Traveler, architect, and urban planner Ömer Doğan notes that the Jevgs who surround him and try to establish a connection with him in the city of Stari Bar in Montenegro do not resemble the Slavic Balkan people, and are very different from Albanians and Greeks. When Doğan starts talking with Jevg youths who resemble Tarlabası or Konya Roma in Turkey, and asks them about their ethnic identity, they reply "We are Turks who migrated from Egypt to the Balkans. We are also Muslims". After chatting with these young people for a while and feeling mocked, a blog writer on the Seyehatya website Doğan reads about the Jevg story in a book he encounters later, and shares what he learned in the following way:

The Blurred Lines of Turkish-Muslim Identity

"The individuals who were enslaved and came from Egypt were responsible for the care of the horses in the Turkish army; this detail related to their profession suggests that they could be Gypsies. As for being called Egyptian or Turkish by the communities in the Balkans, this is a familiar way of labeling those who exist in a new place they have migrated to. ... *In 1990, a group of Jevgs in Macedonia declared a mosque in Lake Ohrid as their own. They invited the Egyptian ambassador to the ceremony and, in response to his embarrassed surprise, declared themselves a lost tribe from Egypt.*" (Doğan, 2023)

During the Ottoman Empire period, the Gypsies residing within the imperial borders were living in a much more secure and comfortable way compared to many Gypsies living in Europe. One of the reasons for this was that, especially due to

the Empire's defense policies, Muslim communities were settled in the coastal regions of Ottoman Europe. The Gypsies that became Muslims during their time in the Ottoman Empire were also evaluated by the state as "lesser evil" and employed in the aforementioned regions. They were employed in the army for military affairs as well as in reconstruction works. In the Thrace region where the Ottoman subjects of Gypsy origin lived and which was heavily supported by the military classes in defense and rear service, it is known that the Ottoman Empire formed a Gypsy banner (Livay-ı Çingene) and appointed some administrators from among the Gypsies in the banner that was given to a non-Gypsy administrator for supervision (KOLUKIRIK, 2005: 51-58).

Livay-ı Çingene (Gypsy Region)

During the establishment of the state of Rumeli, one of its components was the "Çingene Livası", established by the law of 1541, which included all Gypsies in the region, including Istanbul. The Gypsy leader, called "Mir-i Kiptiyan", was selected from among the cavalries and bannermen, and was responsible for all official affairs of the Gypsy population, collecting taxes and regulating the relationship between the people and the government (AYDIN, 2022: 60).

As can be seen, the Ottoman Empire chose the name "Çingene" when addressing the community, although it had a significant number of Rom-origin subjects in its population and hosted various Gypsy communities with different names throughout history. It is necessary to emphasize the uniqueness of Turkey's Gypsy problem in general, as it is the only country where the four major Gypsy branches known as Rom, Dom, Lom, and nomads come together. This richness is not seen in India, their homeland, or in Egypt and Iran, their second settlement units. Throughout history, all Gypsy branches have gathered on the Anatolian lands that have received migrations. While the Southeast Anatolian region of Turkey is home to the Dom, the Black Sea region has Lom, and Rom-origin people reside in some cities of Thrace, the Aegean, and Anatolia. Unquantifiable numbers of nomadic Gypsies are scattered around Anatolia according to the season. The majority of Turkey's Gypsies are settled (KOLUKIRIK, 2008: 145-152)

The historical intersection of Turks and Gypsies and the fact that Gypsy communities, despite being subjected to serious human rights violations and discrimination in their home countries, consider Turkey more secure than other

countries, provide strong evidence. In history, Gypsies, who faced the accusation of being "Turkish spies", especially in the Balkans, were negatively affected by the awakening of nationalism in the 19th and 20th centuries and the freedom of the Balkan nations and were often confused with Turks. Neither any Balkan leadership nor their societies distinguished between Turks and Gypsies during the internal conflict years called Balkan Committees, or after their national freedoms were gained, and ultimately followed a policy of either destroying both elements together or subjecting them to forced migration. The majority of Muslim Gypsies in the Balkan hinterland speak Turkish and communicate with each other in various dialects of the Turkish language. Balkan Muslim Gypsies (or Roma) who perform their worship in Turkish, receive education in the language of the country they reside in, and naturally feed on a multilingual cultural atmosphere. Atalay, a radical Islamic writer, conveys the importance of Balkan Gypsies for Turkey in terms of both influential politics and regional historical relations in the following way:

"Turkey's aid policies in the areas of social, cultural, health, and education for kin and co-ethnic communities in the Balkans, including Bosniak, Albanian, and Turkish perspectives, need to include the Muslim Roma community, which has a significant population and potential in the Balkans. I believe that official and civil society institutions must remember the forgotten Roma Muslims in their humanitarian aid policies during the Ramadan and Eid al-Adha periods." (ATALAY: 2019)

Historians recall that after the Ottoman conquests, many Gypsies were settled in the Balkans as raiders and support units in the Ottoman army. These groups, who influenced native Christian Gypsies and turned them towards Islam in countries such as Macedonia, Serbia, and Hungary, contributed significantly to the Turkification and Islamization of the Balkans. According to some researchers, Gypsies, one of Europe's largest minorities, began to perceive the Balkans as their second homeland due to the relatively moderate policies of the Ottoman Empire. (ATALAY: 2021).

Forced Migration to Anatolia from Bulgaria and Syria

As remembered, the relationship between Balkan Gypsies and Turkey caused a migrant crisis between Bulgaria and Turkey in the 1950s and 1980s. Officials from the Bal-Göç

Association claim that Bulgaria has been trying to reconcile with the Gypsies and Turks in the country since the socialist era, however, Gypsy leaders have resisted these efforts. During the socialist era, after Bulgaria signed the Paris Agreement, a new "identification" policy was pursued in the direction of class consciousness by suppressing ethnic identities in order to homogenize the population.

These policies, which led especially Pomaks, Gypsies, Torbesh, and Tatars, to strengthen their religious identity rather than abandoning their ethnic identities, did not have positive results for the Bulgarian state. On the other hand, the authorities of the People's Republic of Bulgaria, resulting in resorting to an assimilationist policy against all elements that emphasized Muslim identity, hardened their general policies (ATABAY, 2012: 59-62).

On August 10, 1950, Bulgaria gave a note of protest to Turkey due to the Korean War and made a distinction between Turks and Muslim Turks living in Bulgaria. According to this, the population brought from Anatolia to Bulgarian territories during Ottoman rule was called "Turkish" based on their origin, while the Muslims who were not originally Turks but chose Islam and learned to speak Turkish due to their relationships with Turks were collectively referred to as Roma, Torbeş, and Pomak. The Turkish government, which was going to allow Turkish immigrants to migrate to Turkey by obtaining a visa from Bulgaria, allocated special residence areas while it was observed that the border movement between the two countries stopped a few times due to Ankara's closure of the border. This was because various Gypsy-origin families, who were sent to Turkey without documents by Bulgaria by infiltrating the visa-bearing Turks, were among them. According to Bulgaria, there was no difference between Turks and Gypsies in terms of religious and cultural proximity. (ULUS, 1950: 3). Bulgaria repeated similar policies during the "late-socialist" period of Todor Jivkov in the 1980s.

During the Second Balkan War, it is known that many Gypsy families who were involved in official state affairs or living on the border joined Turkish caravans and fled to Ottoman territory, much like the Jews. During the National Struggle years, Gypsy people who were organized under the Istanbul Karakol Society and national struggle defendant gangs, contrary to expectations, supported the Ankara governments because of their historical relationship with the Turks, and

after the war, they returned to their normal lives. In this context, it is noted that a significant portion of the Gypsy people who were exiled from the Balkans to Turkey took on roles such as scouts, couriers, and gunmen within the ranks of the Istanbul Karakol Society. Ali Efe, one of the famous Gypsy heroes of the National Struggle, is still considered an important figure in the history of Gypsy in Anatolia (DURAL-ESELER: 2022).

Gypsies within Turkish National Struggle

After the War of Independence, in order to pay a debt of gratitude to the Gypsies, the Republic, within the framework of the 1923 Turkish-Greek Exchange of Populations, shifted a significant Gypsy population to the Aegean region, while also allowing a high number of Gypsies (or Roma) to enter the country. Between 1922 and 1924, approximately 1.2 million Greeks were deported from Western Anatolia to Greece. The number of Turkish exchangers who came from Greece to Turkey was 400,000. As can be seen, due to the large number of Greeks who migrated, there was a serious labor shortage in Western Anatolia, which is the agricultural, commercial, and industrial center of Turkey (GÜRBOĞA, 2016: 110). After the exchange, a "cautious alliance" was formed between the state and the Gypsies, who were considered "lesser evilish" due to their roles in the War of Independence and their Muslim identities. Although Gypsies were not considered directly Turkish, they were used as an "auxiliary element" in the Turkification of the region. Gypsies were protected by Kemalist bureaucracy to the extent that they contributed to employment. However, the state, which did not loosen its tight control over the Gypsies, succeeded in incorporating the Gypsy population, despite suffering from loss of rights, into the region's primary ethnic groups in the medium term. Çağaptay, who draws attention to the factors that paved the way for Gypsies to be considered "problem-free" ethnically, expresses his views as follows:

"One of the reasons why the Roma were not excluded from the population exchange or not discussed in the parliament like other non-Turkish exchange communities such as Albanians, Pomaks, and Bosniaks was that the Roma were not perceived as being associated with a specific political geography, nation, or national identity like those communities. Roma were scattered throughout almost all of the Balkan geography and were familiar with the language and culture of the dominant society they lived with. Although the Ottoman Empire considered Roma as an

ethnic group, their geographical dispersion and lack of national identity and movement meant that they were no longer seen as a political threat by the new political elites engaged in nation-building." (ÇAĞAPTAY, 2002: 218-236) (GÜRBOĞA: 112)

Pro-Assad Dom Gypsies in Istanbul

Moreover, in recent years, a different Gypsy movement that turned toward Turkey with the Syrian War has been observed. It has been determined that about 60-90 thousand Dom-origin Gypsies have come to Turkey, which opened its doors to Syrian citizens fleeing from the war. Unlike Kurdish and Syrian-origin immigrants who entered the country, these Gypsies, who have no problem with the Syrian regime and have been protected so far, demand to return to the lands of Hafez al-Assad after the terrorism of ISIS-YPG-"Free Syrian Army". They have not only taken refuge in the Southeastern and Eastern Anatolia regions. Upon the invitation of Abdals, a Gypsy branch close to themselves, they filled the old Gypsy neighborhoods of Istanbul.

These Gypsy groups, who settled in very old and dilapidated buildings waiting for urban transformation, not only affect the general Gypsy structure in the country in favor of Dom Gypsies but also change the Rom-origin Gypsy minority in Istanbul. As they are pro-Assad regime, this community, which is not loved by either Arab or Kurdish Syrians, is reported to the state authorities by other immigrants as perpetrators in possible security problems.

As can be understood from this, the influx of Gypsies to Turkey is not only a historical fact, but also a hot topic of today's agenda. The leaders of the group in question, who entered the country by escaping from ISIS, the "Free Syrian Army" and YPG, summarize their situation as follows:

"Dom families generally prefer old, dilapidated, and preferably abandoned places such as empty houses, shops, and shacks that they can find in the neighborhoods where Dom communities live in Turkey. These houses usually have no separate bathroom or kitchen, and rarely have a few rooms. If they have owners, they ask for a monthly rent between 250-400 TL. They obtain their electricity and water needs from their neighbors if they cannot pay their bills. Or they get it from nearby parks or mosques. Very few of the families interviewed during the fieldwork mentioned that they met their heating needs with the coal and fuel aid provided by the municipality the previous year as the weather gets colder. They mostly heat their homes by burning scrap wood,

coal, or discarded pieces of furniture provided by their neighbors. In the spaces used as a kitchen in these houses, there is usually a pot, a few spoons, and plates, and there are very few mandatory kitchen utensils such as gas stoves. The ones that exist are mostly provided by neighbors or collected from the garbage.

... Nusra, we call them ISIS, these long-bearded immigrants, we do not know where they are from, but they are not Syrian, they speak different languages, most of them do not know Arabic. They took over the city, the authorities fled, and the regime's soldiers were afraid and left their weapons and ran away. They lined up the fighters and shot them by the roadside. ...They entered our neighborhoods and took everything in our homes. They spilled our flour on the ground. They called us "infidels". Infidels who do not pray, do not go to the mosque, they said. They attacked men. They said they would cut off all our necks if we didn't go. Because we were lower than animals. We were not Muslims, our women were straying and talking to foreign men." (EN ALTAKİLER, 2016: 15-16, 61)

Conclusion: The Shared Fate of Gypsies and Turks

There is indeed a close relationship between the two ancient nomadic communities of history, the Turks and the Gypsies. In the Balkan region, which harbors a significant portion of the Gypsy population, and in times when Turkey and the Turks are in trouble, the Gypsies, who tend to be evaluated as a "safe haven," are certainly far below the desired level in their position in Turkey. The Roma, who have been the target of discriminatory policies in Turkish territory as well, have continued their existence as a continuity element between old and new Turkey from the Ottoman era to the present. In recent years, especially the efforts of the AKP governments towards eliminating discrimination and social pressure on people of Gypsy origin and providing equal opportunities to this community, known as the "Roman Opening", despite the problematic name, can be considered a well-intentioned effort as a starting point.

References:

- 1- ATABAY, Mithat (2012), "Çingene Sorunu ve 1950-51 Yıllarında Bulgaristan'dan Çanakkale'ye Göçler", <https://dergipark.org.tr/tr/pub/canakkalearastirmalari/issue/4000/52828>, Erişim Tarihi: 06.02.2023.
- 2- ATALAY, Osman (2021), "Batı ve Balkanların Kadim Toplumunu Romanlar", <https://www.sde.org.tr/analiz/bati-ve->

[balkanlarin-kadim-toplumu-romanlar-analizi-23315](#), Erişim Tarihi: 10.03. 2023.

3- ATALAY, Osman (2019). "Balkanlarda Unutulan Müslüman Romanlar", https://www.insamer.com/tr/balkanlarda-unutulan-musluman-romanlar_2143.html, Erişim Tarihi: 10.03. 2023.

4- AYDIN, Fatma (2022), "Divan Şiirinde Çingeneler", Trakya Üniversitesi Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Dergisi c. 3 s: 1, TC Trakya Üniv: Edirne.

5- ÇAĞAPTAY, Soner (2002), "Kemalist Dönemde Göç ve İskan Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma", Toplum ve Bilim s: 93: Ankara.

6- ÇELİK, Faika (2018), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneleri/ Romanları Çalışmak Ya da İğneyle Kuyu Kazmak", MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2 (18), İstanbul.

7- DOĞAN, Ömer (2023), "Balkanlarda Kendilerini Türk Zanneden Bir Topluluk", <https://www.seyahatya.com/balkanlarda-kendilerini-turk-zanneden-cingene-bir-topluluk/>, Erişim Tarihi: 09.03.2023.

8- DURAL, A. Baran- ESELER, Bahriye (2022), "Tarihsel Süreç İçerisinde Romanlar", TİHEK I. Roman Zirvesi Açılış Oturumu Konuşması, TİHEK: Ankara.

9- DURAL, A. Baran- ESELER, Bahriye (2021), Çingenelerin Sosyal ve Toplumsal Sorunları: Mahcup Red Notaları, Paradigma Akademi: Çanakkale.

10- DURAL, A. Baran (2021), "Dünya Değiştikçe Haber Programı: Çingeneler bölümü", <https://www.youtube.com/watch?v=IIRY3CyCVlk>, Ülke TV, Ekim 2021.

11- DURAL, A. Baran (2015), "Çingene (Roman) Kökenli Gençlerin Alt- Kültürleri Üzerinden Toplumla Bütünleşme Çabası: Olarak Sevginin Ritmi Projesi", Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları Sosyal Haklar Kongresi Bildiri Kitabı, TODAİE: Ankara.

12- DURAL, A. Baran (2014), "Çingene (Roman) Kökenli Gençlerin Alt- Kültürleri Üzerinden Toplumla Bütünleşme Çabası: Sevginin Ritmi Projesi, TÜBAP Bilimsel Araştırma Projesi, 2012-2014", Trakya Üniversitesi: Edirne.

13- GÜRBOĞA, Nurşen (2016), "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Devletin Mübadil Romanlara İlişkin Söylem ve Politikaları", Journal of Social Sciences c: IX s: 1, SOBİDER: İstanbul.

14- KOLUKIRIK, Suat (2008), "Türkiye'de Rom, Dom ve Lom Gruplarının Görünümü", <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat/issue/1667/5/340979>, Hacettepe Üniv: Ankara, Erişim Tarihi: 02.03.2023.

15- KOLUKIRIK, Suat (2005), Türk Toplumunda Çingene İmgesi ve Ön Yargısı, Sosyoloji Araştırmaları Dergisi c: 8 s:2, Sosyoloji Derneği: Ankara.

16- OKELY, Judith (1983), The Traveller Gypsies, Cambridge University Press.

17- ÖZKAN, İ. Rafet (2000), Türkiye Çingeneleri, Kültür Bakanlığı: Ankara.

18- _____ (2016), "Suriyeli Dom Göçmenler: En Alttakiler/ Yoksulluk ve Ayrımcılık Arasında Göç Yollarında", Suriyeli Dom Göçmenler Mevcut Durum Araştırması, Altan Matbaası: Ankara.

19- _____ (2011), "Avrupa'da Çingeneler", <https://www.evrensel.net/haber/19935/avrupada-cingeneler>, Erişim Tarihi: 04.03.2023.

20- _____ (2023), "En Çok Çingene Hangi Ülkede Var?", <https://facebook.gen.tr/en-%C3%A7ok-%C3%A7ingene-hangi-%C3%BClkede-var/>, Erişim Tarihi: 07.03. 2023)

21- _____ (2013), "Çingenelerin Türkiye'deki Tarihi", <http://www.turkiyecingeneleri.8m.com/turkiyetarhi.htm>, Erişim Tarihi: 28-07-2013.

22- _____, (1950), Ulus gazetesi, 2-3 Ekim 1950.

A. Baran DURAL

Prof. Dr. TC Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Balkan Yerleşkesi, IIBF. Merkez/Edirne
e-mail: b_dural@yahoo.com

МАНИПУЛАЦИЯ. ФОРМИРАНЕ НА МАНИПУЛАТИВНАТА ЛИЧНОСТ. РАЗПОЗНАВАНЕ НА МАНИПУЛАЦИЯТА В ОБЩУВАНЕТО

Димитрина Калоянова

MANIPULATION. FORMATION OF MANIPULATIVE PERSONALITY. RECOGNITION OF MANIPULATION IN COMMUNICATION

Dimitrina Kaloyanova

ABSTRACT: Manipulation is at the core of human communication. This article explains the concept of "manipulation" and the factors that shape manipulative personalities. Recognizing manipulation in communication can turn understanding into action.

Key words: Manipulation, Manipulative personality, Communication.

Въведение

Понякога сме подложени на "манипулация", която представлява съзнателно и предвидително планирано въздействие върху психиката. Разпознаването на манипулацията в общуването ни помага да защитим позицията си по рационален начин.

Дефиниция за манипулация

Днес манипулацията се използва в междуличностните отношения и контролиране на масовото съзнание. Тя е в контакт с такива явления от човешкия живот като управление, сътрудничество, съперничество и други социални отношения [2]. Актуалния проблем при определяне съдържанието на манипулацията е, че то е различно, когато се използват различни подходи.

Думата "манипулация" произлиза от латинското "manipulare", което в първоначалното си тълкуване е означавало "шепа", "длан" или "шепа хора" [1].

Една от първите книги, пряко посветени на манипулирането на съзнанието, е книгата на немския социолог Херберт Франке „Манипулираният човек“ (1964). Той дава следната дефиниция: „Под манипулация в повечето случаи трябва да се разбира психическо въздействие, което се произвежда тайно и следователно във вреда на лицата, върху които е насочено“ [4].

Според Хорн манипулацията е форма на умишлено въздействие, която се характеризира с опит на едно лице или страна (манипулатор) да промени поведението на друго лице или страна (субект), обикновено с постигане на цел в полза на манипулатора. Не е налице злонамерено намерение, както и не се точнява също така дали манипулатора действа със, срещу или без оглед на интересите на субекта [9]. Автори, като О. Йокояма, В. Знаков, В. Сагатовский подчертават отношението на манипулатора към другите като инструмент, пренебрегвайки истинските интереси на лицата, които са обект на манипулативно въздействие [10]. Оригинално обяснение на манипулацията е дадено от У. Рикер. Според него това е такова структуриране на света, което позволява на лидера му да печели [2,9].

Формиране на манипулативната личност

Когато анализираме начина, по който се формира индивидуалният манипулатор, различни автори подчертават преобладаването на определени фактори. Философът и социолог Х. Маркузе смята, че технологията рационализира човешкото поробване и демонстрира техническата невъзможност човек да бъде автономен, компетентен и да определя собствения си живот [7].

Шостром смята, че основната причина за манипулативното поведение се крие в личния вътрешен конфликт дали да се доверим на себе

си или на външната среда. Също така, тъй като манипулаторите не могат да се доверят напълно на себе си или на другите, те се придържат към другите, правят всичко възможно да ги контролират и развиват манипулативни стилове на взаимоотношения [6].

Според Ерих Фром фактор за манипулативното поведение е неразбирането на същността на истинската любов, която е да се постигне продуктивна ориентация. При тази ориентация човек преодолява нарцистично желание да използва и манипулира другите и започва да вярва в собствената си сила [8].

Екзистенциалиста Дж. Бугентал смята, че основната причина за формирането на манипулативни личности е чувството за безсилие пред един непредсказуем и рисков свят. Пасивните манипулатори, търсещи стабилност, заемат позицията, че ако не могат да го контролират, няма да го правят и ще го оставят на другите, докато активните манипулатори, преодоляващи тревожността, се опитват да направят обкръжението си зависимо от тях [10].

Разпознаване на манипулацията в общуването

Манипулативната опасност може да бъде разпозната както на ниво чувства, така и на ниво разбиране. И в двата случая преценката за наличието на манипулация се прави в резултат на интерпретация на получената информация: както емоционалната оценка, така и рационалното разбиране, които по един или друг начин засягат човешкото поведение [3].

Емоционалните реакции отразяват резултата от потвърждаването на важността на дадено събитие и изясняването на необходимото значение на случващото се. В същото време кратките емоционални реакции, които сигнализират за опасност, могат да останат незабелязани и неосъзнати, да останат на подсъзнателно ниво и да предизвикат само неясна тревога. Ако се прецени цялата ситуация, човек придобива усещането, че "тук нещо не е наред" [5].

Рационалното разпознаване на заплахата може да се основава на познаване на характеристиките на текущата ситуация или участниците в нея [5]. Според Доценко (1997) човек може да разпознае манипулацията и въз основа на собствена история на взаимоотношения с конкретен човек.

Заклучение

Признаването на високото ниво на скрито влияние при постигането на целите и постепенното усъвършенстване на способността за влияние върху другите, насърчава преминаването от използването на разсейващи манипулативни тактики към разработването на манипулативни стратегии. Наличието на манипулация в общуването се прави въз основа, както на емоционална оценка, така и на рационално разбиране. Когато човек избере манипулацията като доминираща поведенческа стратегия, това показва подчертана склонност към манипулиране като стабилна личностна черта.

Литература

1. Bondikov (2009). Manipulatsiya i sotsialna komunikatsiya. Sofiya: Siela;
2. Babyuk (2004) Sotsialynaye manipulyatsii (filosofskiy analiz) Avtore-ferat dissertatsii. Moskva;
3. Dotsenko (1997) Psihologiya manipulyatsii: fenomenay, mehanizmay i zashti-ta. Moskva;
4. Kara-Murza (2005) Manipulatsiya soznanie, Moskva, Algoritm;
5. Mordachev (2005) Manipulirovaniye lyudami: igraem na slabostyah; Izd. Rostov n/D: Feniks;
6. Shostrom (1994) Anti-Karnegi, ili Chelovek-manipulyator, Moskva;
7. Dictionary of Psychology (2021) American Psychological Association, Washington;
8. Fromm (1992) The Art of Loving. Moscow: Republic;
9. Horn (2020) Manipulation Dark Psychology to Manipulate and Control People;
10. Shyroka, Hrebin (2020) Psychological aspects of manipulation within an interpersonal interaction: manipulations and manipulators, Personality in society: psychological mechanisms of activity: collective monograph;

Име на автора: Димитрина Калоянова,
доктор по педагогическа и възрастова психология.
e-mail: d_kaloyanova@abv.bg

ФОБИИ-ОПРЕДЕЛЕНИЕ И КЛАСИФИКАЦИЯ. ПСИХОЛОГИЧЕСКО КОНСУЛТИРАНЕ ПРИ РЕАКЦИИ НА СТРАХ И ФОБИИ

Димитрина Калоянова

PHOBIAS-DEFINITION AND CLASSIFICATION. PSYCHOLOGICAL CONSULTING FOR FEAR REACTIONS AND PHOBIAS

Dimitrina Kaloyanova

ABSTRACT: *People suffering from phobias often shape their lives to avoid what they perceive as dangerous. This can lead to an inability to function normally. Psychological counseling is an individual approach that improves the quality of life and supports the coping process.*

Key words: Phobia, Fear, Psychological consulting.

Въведение.

Всяка фобия има своя история и произход. Хората, страдащи от фобии, често формират живота си така, че да избягват това, което възприемат като опасно. Въображаемата заплаха е по-голяма от действителната заплаха, която представлява причината за тревожността. Когато се сблъска с причината за фобията, човек изпитва силен стрес. Това може да доведе до невъзможност за нормално функциониране, което понякога води до пристъпи на паника. За съжаление обаче клиентът е слабо осведомен и няма представа как е изпаднал в такова състояние. Психологическото консултиране е индивидуален подход, който подобрява качеството на живот и подпомага процеса на справяне.

Определение за фобия

Фобията е тревожно разстройство, дефинирано от постоянен и прекомерен страх от обект или ситуация. Фобиите обикновено водят до бърза поява на страх и обикновено присъстват повече от шест месеца [3]. Наблюдава се най-често в детството, тийнейджърството или ранна зряла възраст. За разлика от обикновеното тревожно разстройство, фобията е свързана с определен нерв. Ефектът може да варира от дразнеж до напълно инвалидизиращ. Хората, които страдат от фобии, често осъзнават, че страхът им е неразумен, но не са в състояние да направят нищо [6].

Класификация на фобиите

Повечето фобии се класифицират в 3 категории.

- Специфични фобии: Страх от определени обекти или ситуации, което води до безпокойство и избягване. Може да доведе до пристъпи на паника, ако е изложен на страховит стимул или в очакване на среща. Специфична фобия може да бъде допълнително разделена на пет категории: фобия от животни, естествена среда, ситуационна, инжектиране на кръв-нараняване и други [3],[4].

- Агорафобия: генерализиран страх от напускане на дома или малко познато „безопасно“ място и от възможни пристъпи на паника, които могат да последват. Различни специфични фобии също могат да го причинят, като страх от открити пространства, социално смущение (социална агорафобия), страх от замърсяване (страх от микроби, вероятно усложнен от obsесивно-компулсивно разстройство) или ПТСР (посттравматично стресово разстройство), свързано с травма, настъпила на открито [5].

- Социалното тревожно разстройство (SAD), известно още като социална фобия, е когато ситуацията се страхува от притеснение, че другите ще ги съдят [3],[7]. Реториката в тези случаи е свързана с големите усилия на индивида да направи добро впечатление, и с голяма тревога, че това няма да се случи, и може да бъде отхвърлено. Понякога загрижеността е предшествана от дни или часове и

може да бъде придружено от различни симптоми в части на тялото, като например изчервяване, изпотяване, треперене, сърцебиене, треперене на ръцете и сухота в устата[1]. Наличие на ограничен брой приятели и проблеми със създаване на нови приятели. Имат висока степен на самосъзнание или фокус върху собствената личност [7].

Фобииите варират по тежест при отделните индивиди. Някои хора могат да избегнат темата и да изпитат относително лека тревожност от този страх. Други изпитват пълноценни пристъпи на паника с всички свързани с тях увреждащи симптоми. Повечето хора разбират, че страхът им е ирационален, но не могат да отменят реакцията си на паника. Тези хора често съобщават за замайване, тахипнея, чувство на болка и недостиг на въздух[8].

Психологическо консултиране при реакции на страх и фобии

Най-често клиентите се обръщат за помощ за конкретни страхове, свързани с някои важни събития (страх от изпит, страх от лекар и др.). В такива случаи е важно клиента да разбере значението на събитието, което е предизвикало чувство на страх, да се разбере доколко реакцията му към това събитие е оправдана и адекватна. Консултирането не трябва да помага на клиентите да се отърват напълно от страха, необходимо е да се помогне на клиента да използва страха конструктивно.

Най-голямата трудност е при консултирането на клиенти с фобии. Основата на патологичните страхове е дълбоко скрито безпокойство. Същността на механизма на формиране на фобииите е изместване на тревожността от основната ситуация или обект, който е причинил безпокойство, към друга ситуация или обект. Човекът се страхува от неща, които са само заместители на обектите на първичното безпокойство. Тази промяна се дължи на нерешен вътрешни конфликти.

Зад една и съща фобия различните хора могат да крият различни конфликти. Значението на фобииите силно зависи от индивидуалната история на живота.

Ядрото на невротичното поведение с преобладаване на фобииите е повишено избягване на безпокойството, желанието да се заобиколи конфликтът, който го е породил. Клиентът може спокойно да говори за страха си, но в същото време да отрича наличието на вътрешни конфликти, свързани с този страх.

Опитите да се избегне обсъждането на конфликта могат да се проявят по различни начини.Клиентите са склонни да се противопоставят на желанието на консултанта да говорите за неща, които предизвикват безпокойство(забравяне на подробности от предисторията на техните проблеми).

Друг начин да избягате от безпокойството на клиенти с фобииини реакции е самолечение (четене на медицински книги и специални списания, желанието да се изпробват възможни методи на лечение, като се избягва пряко обръщане към техните вътрешни конфликти).

Друга особеност на консултирането на клиенти с фобииини реакции е, че страховете могат да бъдат предадени на консултанта. Ефективната корекция на страховете изисква консултантът да засили самоконтрола[2].

Заклучение

В заключение може да се каже, че навременното намаляване на общите нива на стрес в ежедневието може да облекчи появата на фобии. Страхът е едно от най-естествените човешки усещания и ни съпътства през целия ни живот. Страхът е емоция, която природата ни е внушила, за да оцелеем и да избегнем живота застрашаващи ситуации.

Литература

1. Mechkunova, B., Petrova, N. (2016) *Rakovodstvo za obuchiteli na psihichno-zdravna tematika, Natsionalen tsentar po obshtestveno zdrave i analiza, Sofiya;*
2. Manullina, A.F., Solobutina M.M. (2007) *Osnovay psihologicheskogo konsulytirovaniya: Metodicheskoe posobie.- Kazany: TGGPU;*
3. American Psychiatric Association (2013), *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th);*
4. LeBeau RT, Glenn D, Liao B, Wittchen HU, Beesdo-Baum K, Ollendick T, Craske MG (February 2010). "Specific phobia: a review of DSM-IV specific phobia and preliminary recommendations for DSM-5". *Depression and Anxiety.*
5. Nov, H., Zucker, B., Reist, Ch. (2016) *What are panic disorder and agoraphobia?, MRECC;*
6. Pal, A. (2021) *Types and management phobia, Journal of abnormal and behavioural psychology;*

7. Рареє, R. (2018) Тревожніе расстрой-
ства у детей и подростков; природа, развитие,
лечение и профилактика, Руководство по дет-
ской и подростковой психиатрии;

8. Tampoaro C, Lewis M (2011). Diseases of
the Human Body. Philadelphia, PA: F.A. Davis
Company.

9. Hamm AO (September 2009). "Specific
phobias". The Psychiatric Clinics of North Amer-
ica.

Име на автора: Димитрина Калоянова, доктор
по педагогическа и възрастова психология.
E-mail: d_kaloyanova@abv.bg

ТРИ МАЛКО ИЗВЕСТНИ ФОРУМА В СРЕДНОВЕКОВНИЯ КОНСТАНТИНОПОЛ

Александър Станков

THREE LESS KNOWN IMPERIAL FORA OF MEDIEVAL CONSTANTINOPLE

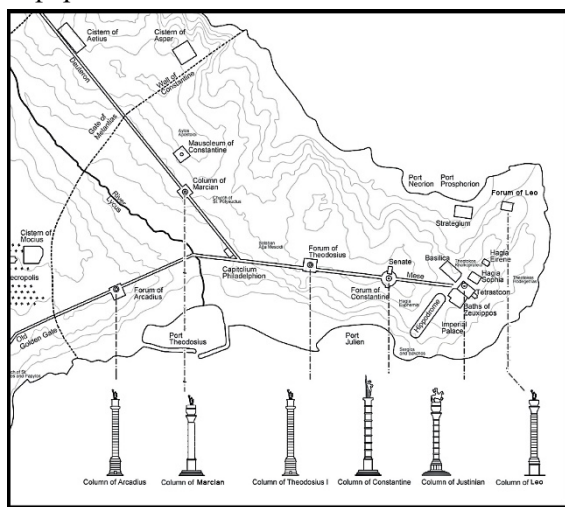
Alexander Stankov

ABSTRACT: An important part of the planning of every Roman city is the creation of a suitable road network and its infrastructure. Adjacent fora, as urban centers with administrative and commercial functions, played an important role in the life of the city society. Constantinople is no exception and it can be considered the last city built on the ancient model with planned road system and fora located along it. Given the remoteness of time, we do not have the complete information regarding these structures in the imperial capital. Some of the fora are well known, but others are subject to research through archaeological methods or analysis through the interpretation of the available written sources. Three of the fora in Constantinople are little known - the Forum of Leo is almost unknown, the Forum of Arcadius is also little known, and for the forum of Marcian, no written sources from the Byzantine era have reached us. In the present work, we will analyze and present the three fora.

Key words: Constantinople, forum, location, history, medieval, imperial.

Въведение

Византийската столица Константинопол се счита за последния град, изграден по типичният античен архитектурен модел. Неразделна част от него са обществените площи – форуми, които оформят облика на градовете в Римската империя. Докато местоположението и архитектурата на повечето такива площи в Константинопол (Фиг. 1) са добре проучени и известни, както от писмени, така и от археологически данни, за някои от тях липсва пълна информация.

Фиг. 1. Карта на Константинопол и разположението на форумите в имперската столица.

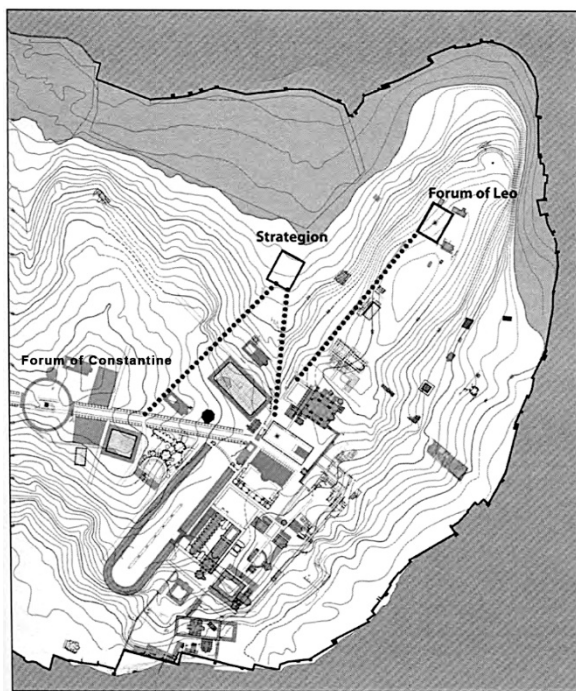
Изложение

Форум на Лъв

Форумът на Лъв е построен в Константинопол през 471 година (Dark, 2008). Неговото значение за развитието на архитектурата е голямо, тъй като е последният императорски форум, построен в Римската империя и в частност в Константинопол през IV – V век (Mango, 1985). Тъй като не е често споменаван в писмените източници, а останки от него липсват, точното му местоположение все още не е известно. Описанието на форума е достигнало до нас от произведението на Маниул Хризолопас (Thorn-Wickert, 2006). Той ни съобщава, че колоната на Лъв, която се намира на едноименния форум и която пада едва през 1400 г., стои на хълма в дясно от „храма на мира“. Хълмът без съмнение се идентифицира с Акропола, а „храмът на мира“ безспорно е църквата „Св. Ирина“. Единственото разумно местоположение на този форум е на север от църквата, в рамките на днешните Първи, Втори и Трети двор на Османския дворец Топкапъ (Dark, 2008).

Хрониката на Йоан Малала (Malalas, 1836) от VI век казва, че на Акропола се намират храмовете на Хелиос, Артемида и Афродита през римския период. Той отбелязва, че по негово време сградите още стоят, но се ползват за различни нужди. Пасхалната хроника

(Chronicon Paschale, 1990) ни съобщава, че Храмът на Афродита на Акропола е срещу Театъра. Неговата източна стена е открита под източната страна на Втория двор на Топкапъ. Това е от значение за локализиране на Форума, тъй като е известно, че сградата на храма на Афродита започва да се използва за нуждите на преторианския префект и че тази сграда се намира на, или поне близо до Форума на Лъв. Предвид тези обстоятелства, най-вероятно той се е намирал в района на втория двор на Топ-

капъ (Dark, 2008, 59) (Фиг. 2).

Фиг. 2. Предполагаемо разположение на Форума на Лъв и хипотетична пътна мрежа към него.

Това твърдение се подкрепя и от археологически данни. Масивният капител на колона и части от барабана ѝ, които сега се намират във Втория двор на Топкапъ, са намерени точно там и не са преизползвани в османския комплекс (Фиг. 3). Те най-вероятно наистина са били част от самата колона на император Лъв, стояща на форума там (Dark, 2008, 60).

Вторият двор на Топкапъ е проучван археологически. Най-пълните доклади от разкопките принадлежат на Azis Oğan (Oğan, 1949, 25-39), бивш директор на Истанбулския археологически музей и съдържат планове и списък с находките. Там е открита дворцовата базилика, а в друга част на Втори двор през 1962 г. са намерени *in situ* паднали колони, което доказва наличието на колонада с неизвестен

размер (Tezcan, 1989). Намерени са и няколко по-малки византийски сгради, които са заобиколени от павирано пространство, което е същото, като това намерено до дворцовата базилика. Монетите датират структурите от V век нататък. Вероятно дворцовата базилика е построена с форума, имайки предвид бързата християнизация на империята по това време.

Фиг. 3. Реконструкция на горната част на колоната на Лъв.

Колоната е направена от гранитни блокове – барабани. Те са 1.9 метра високи и имат 1.83 м. диаметър. Горната част на барабана е украсена с широк 30 см. обръч, украсен с акантови листа. В средата му има монограм IX поставен в медальон. Другата част на колоната е със същия диаметър и същия обръч, украсен с лаврови листа и монограм в медальон в средата. Тук медальонът е заобиколен от лаврови листа. Импостът на колоната е висок 1.25 метра и е широк 2.95 метра. Има 4 дупки в горната си част. Другият съществуващ мраморен блок, който се предполага, че е стоял върху импоста има размери 95 см височина, 1.65 м ширина и дълбочина 1.70 м. Дупките в импоста предполагат, че е бил покрит с метално покритие. Последната част на колоната е капител, висок 2.35 метра, с вариращ диаметър от 1.82 метра до 2.12 метра. Декориран е с акантови листа, човешки маски и много прилича на колоната на император Маркиан. Реконструираната колона е съставена от 8 барабана и

достига височина от 26 метра без статуята (Peschlow, 1986, 21-33).

Форум на Аркадий

Форумът на Аркадий е последният императорски форум по протежение на главната улица Меси, по посока Златната порта.

Той се среща рядко в текстовете с това име. Сократ (Socrates Scholasticus, 1864) го нарича Агората на Аркадий, а Марцелин (Stoke, 2001) го споменава индиректно. Другите обозначения в Патрия (Preger, 1901-7) и Notitia (Seeck, 1876) са свързани с обозначението „*Θεοδοσιακός φόρος*“, вероятно заради строителните работи, предприети там от император Теодосий II (402-450). Името Ксиролофос е също свързано с площада, като вероятно се отнася и за района на хълма, на който е разположен той.

Форумът се издига на 40 м. надморска височина над северната страна на течението на поточето Ликос, и както останалите форуми в града и той е разположен на хълм и се пресича от главната улица Меси (Baier, 1996, 207).

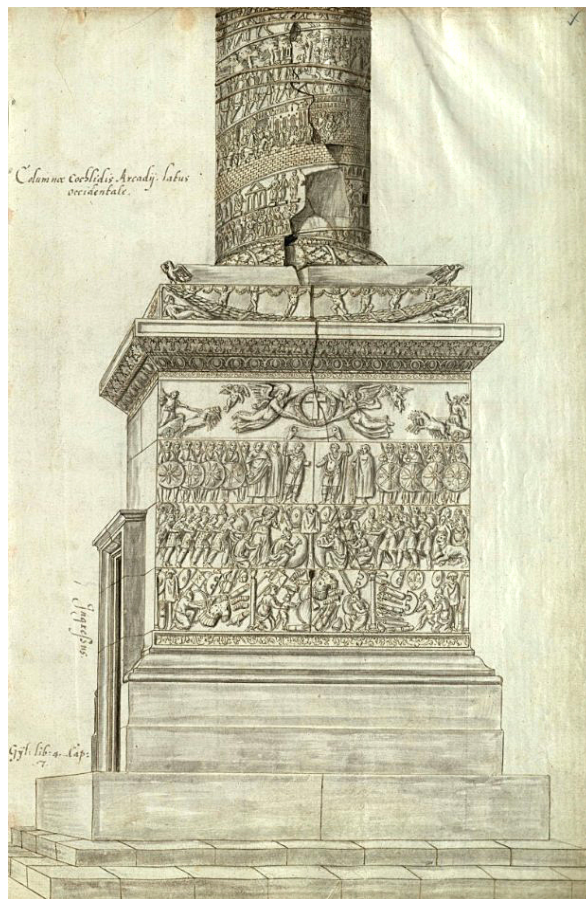
Днес местоположението му може да бъде точно определено, тъй като базата на колоната издигната на него все още стои. Той се намира в рамките на Константиновите стени и вероятно още тогава е бил определен, като станция на главната улица. Подробностите са неизвестни.

Началото на изграждането на Аркадиевия форум, може да се отнесе към 400-402 година и поражението на въстанието на Гаинас. Теофан (Mango, 1997) ни информира, че релефната колона е издигната през 403 година, но вероятно това се отнася само за началото на строителните работи по Форумта, по времето на император Теодосий II. Останалите покъсни извори твърдят, че Ксиролофос е творение на император Аркадий (383-408), но е логично да се допусне, че той завършва и осветява окончателно форумта.

В северната част на форумта е издигната високата колона със статуя на върха на император Аркадий (Arslan, 2015).

Според Теофан, колоната висока над 50 метра е издигната от Аркадий през 404 година, а статуята на императора е дело на сина му - Теодосий II, който я открива тържествено на 10 юли 421 година (Chronicon Paschale, 1990). Строежът на самата колона отнема 20 години. На върха ѝ е поставен майсторски изработен коринтски капител.

Върхът на колоната се достига чрез каменно спирално стълбище, разположено вътре в нея. А отвън на колоната се редуват спирални фризове с различни сцени (Фиг. 4). Зосим (Majeska, 1984, 184) ни информира, че на нея е било изобразено всичко от световната история.

Фиг. 4. Базата на колоната на Аркадий и част от релефите по нея.

Не се знае каква е била формата на форумта, но най-вероятно също е била правоъгълна. Кедрин (Vekker, 1839) съобщава, че тя е била същата, като тази на форумта на Теодосий. Площадът е бил украсен също с колонади и с мраморни релефни плочи на историческа тематика. В него са поставени 16 статуи (Millet, 1948) – на Артемида, Теодосий II, Валентиниан (364-375) и Маркиан (450-457) (Janin, 1950, 75).

Релефната колона е разрушена (Фиг. 5) едва през 1715 година и до нас са достигнали различни скици и рисунки на сцените, изобразени на нея, свързани с победата над готите и Гаинас.

Фиг. 5. Спиралното стълбище в базата на колоната на Аркадий днес.

Форумът на Маркиан

Колоната на Маркиан е последната колона на Теодосиевата династия, издигната в Константинопол. Въпреки че е достигнала до нас в сравнително добро състояние, не е ясна връзката на прилежащия ѝ форум към пътната система на града. Форумът не е документиран в нито един късен римски или византийски източник. Форумът е симетрично подравнен със северния ръкав на главната улица Меси, ориентирана на северозапад/югоизток (Yoncası-Arslan, 2015, 147).

Колоната все още се издига *in situ* и се състои от основа и капител (Фиг. 6).

Фиг. 6. Колоната на Маркиан днес

На основата се чете и посветителния надпис, който ни предоставя информация за това, че този паметник е поръчан от градския префект Татиан за император Маркиан през 450/2 г. Отличното състояние на запазеност, контрастира с факта, че няма препратка към тази колона в нито един византийски източник.

Колоната е с височина около 16 м. и се издига върху основа с релефни изображения от всички страни, която от своя страна стои на стъпаловиден стилобат. На върха на колоната има Коринтски капител, върху който е била поставена статуята на императора.

На основата на колоната има изобразени христови фигури в кръгли щитове на западната, южната и източната страна, а на северната страна в основата на колоната, стоят образите на две крилати Богини на победата, държащи щит между тях. Разположен по-горе е и самият надпис, някога вграден с бронзови букви в мрамора:

„*PRINCIPIS HANC STATUAM MARCIANI CERNE FORUMQUE PRAEFECTUS VOVIT QUOD TATIANUS OPUS*”

“Вижте тази статуя на император Маркиан и Форумът, дело на префекта Татиан” (Mango, 1959, 62)

Трудно е да се интегрира този паметник в реконструираната до момента пътна мрежа на Константинопол, тъй като, както казахме, той не се появява в нито един византийски източник. Възможно е да е водил до църквата „Св. Апостоли“ (Bauer, 1996, 216) и до близо разположената по-долу църква „Св. Полиевкт“ (Станков, 2020).

Специфично за колоната е, че подравняването на капителя се различава от това на пиедестала ѝ. Всъщност първият е бил поставен по оста север-юг, вероятно така че статуята на върха да може да гледа директно към близката църква „Св. Апостоли“.

Заклучение.

Определянето на точното местоположение, история и прилежащи структури на форумите в Константинопол ни дава възможност за изграждане на по-пълна картина на средновековната имперска столица. Положени веднъж на градската карта, можем да реконструираме и взаимовръзките между отделните липсващи елементи в градоустройството на Константинопол и да проучим в дълбочина византийската архитектура, живот и общество.

Литература

1. Станков, А. 2020. „Св. Полиевкт“ в Константинопол – един малко познат византийски паметник“, Управление и образование 16, 78-87.
2. Bauer, F., 1996. *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike*. Mainz.
3. Bekker, I. 1839. *Cedrenus. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonn.
4. *Chronicon Paschale*. 1990. Tr. Michael, Whitby. Liverpool Univ. Press.
5. Croke, B., 2001. *Count Marcellinus and His Chronicle*. Oxford.
6. Dark K. and Harris A., 2008. “The Last Roman Forum: the Forum of Leo in Fifth-century Constantinople.” In: Greek, Roman, and Byzantine Studies 48.
7. Janin, R., 1950. *Constantinople Byzantine*. Paris.
8. Majeska, G.P., 1984. *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Dumbarton Oaks.
9. Malalas., 1836. *Chronographia*. In: Corpus Scriptorum historiae byzantinae. Bonn.
10. Mango, C., 1951. “The Byzantine Inscriptions of Constantinople: A Bibliographical Survey.” In: American Journal of Archaeology 55.
11. Mango, C., 1959. *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*. Copenhagen.
12. Mango, C., 1985. *Le développement Urbain de Constantinople, IV – VII siècle*. Paris.
13. Mango, C., Tr., 1997. *The Chronicle of Theophanes Confessor*. Oxford.
14. Millet, G., 1948. *Le forum d’Arcadius, la denomination, les statues*. Paris.
15. Oğan, A., 1949. “A general survey of the Buildings included in the Palace of Topkapı.” In: ТТОКВ. 88.
16. Peschlow, U., 1986. “Eine wiedergewonnene byzantinische Ehrensäule in Istanbul.”. In: Studien zur spätantiken und frühbyzantinischen Kunst I. Ed. O. Feld and U. Peschlow. Bonn.
17. Preger, Th. 1901-7. *Scriptores originum Constantinopolitanarum*. I, 17, Leipzig. (PATRIA)
18. Seeck, O., Ed., 1876. *Notitia urbis Constantinopolitanae. Notitia dignitatum*. Berlin.
19. *Socrates Scholasticus*. 1864. Patrologia Graeca 67, ed. Migne. Bonn.
20. Tezcan, H., 1989. *Topkapı Sarayı ve çevresinin Bizans devri arkeojisi*. Istanbul.
21. Thorn-Wickert, L., 2006. *Manuel Chrysoloras (ca.1350-1415)*. Peter Lang Int. Acad. Publ.
22. Yoncaci-Arslan, P., 2015. *Christianizing the Skyline: The Appropriation of the Pagan Honorary Column in Early Constantinople*. Istanbul.

Александър Станков
Университет: "Проф. д-р Асен Златаров"– гр. Бургас
Катедра: История и Философия
e-mail: al_stankov@yahoo.com

ЗАЩИТАТА НА СИГНАЛОПОДАТЕЛИТЕ В КОНТЕКСТА НА КОНВЕНЦИЯТА ЗА ЗАЩИТА НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА И ОСНОВНИТЕ СВОБОДИ И ХАРТАТА НА ОСНОВНИТЕ ПРАВА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ ¹

Атанаска Георгиева

THE PROTECTION OF WHISTLEBLOWERS IN THE CONTEXT OF THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS AND THE CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE EUROPEAN UNION ²

Atanaska Georgieva

ABSTRACT: For more than a year, the topic of whistleblower protection has been active in the Bulgarian public space, as at the beginning of 2023. The National Assembly adopted the Law on the Protection of Persons Reporting or Publicly Disclosing Information on Violations, effective from May 4, 2023. (ZZLPSPAIN). The highlight of this article is the research to what extent the rights of whistleblowers are protected, given the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Charter of Fundamental Rights of the European Union. Because the purpose of both the Directive and the newly adopted law is to ensure the protection of whistleblowers.

With ZZLPSPAIN, serious requests are made to guarantee effective protection of persons in the public and private sectors (who file reports or publicly disclose information about violations of Bulgarian legislation or EU acts, which became known to them during or on the occasion of performing their work or performing of official duties). Legal certainty is also increased and conditions are created to work effectively in terms of protection of whistleblowers and to improve in this area the application of the ECHR, the law of the Union, including HOPES, as well as the Bulgarian legislation.

Key words: whistleblower protection; fundamental rights and freedoms; the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Charter of Fundamental Rights of the European Union

Въведение

Повече от година активно в българското публично пространство е актуална темата за защита на сигналподателите (Whistleblowers). В началото на 2023г. Народното събрание прие Закон за защита на лицата, подаващи сигнали или публично оповестяващи информация за нарушения - ЗЗЛПСПОИН (обнародван в „Държавен вестник“, бр. 11 от 2023г., в сила от 04 май 2023г.). Този въпрос рано или късно трябваше да бъде регламентиран нормативно и у нас, защото беше необходимо да се транспонира в националното ни законодателство Директива (ЕС) 2019/1937 на Европейския парламент и на Съвета от 23 октомври 2019 г. от-

носно защитата на лицата, които подават сигнали за нарушения на правото на Съюза (ОВ, L 305/17 от 26 ноември 2019г.) – Директивата. Предприемат се стъпки от страна на компетентните държавни органи за изпълнение на приетите нормативни правила за защита на сигналподателите в лицето на Комисията за защита на личните данни (КЗЛД), която е определена от законодателя за Централен орган за външно подаване на сигнали.

Акцент на настоящата статия е изследването доколко са защитени правата на сигналподателите, предвид Конвенцията за защита правата на човека и основните свободи (ЕКПЧ/Конвенцията) и Хартата на основните права на Европейския съюз (ХОПЕС/Хартата). Защото целта и на Директивата, и на

¹ Публикацията съдържа резултати от изследване, финансирано със средства от целева субсидия за НИД на УНСС по договор № НИД НИ-2/2022/Б

² This work was financially supported by the UNWE Research Programme (Research Grant № 2/2022)

ЗЗЛПСПОИН е да се осигури защита на сигналподателите.

Изложение

ЕКПЧ е ратифицирана със закон, приет от Народното събрание на 31 юли 1992 г. (ДВ, бр. 66 от 1992 г. В сила за Република България от 7 септември 1992 г.). В Преамбюла на Конвенцията е прогласена дълбоката вяра на Съвета на Европа в поддържането и осъществяването на правата на човека и основните свободи. Ето защо още в първата разпоредба на ЕКПЧ е посочено, че страните по Конвенцията следва да осигуряват на всяко лице под тяхна юрисдикция правата и свободите, които са посочени – право на живот; забрана за изтезанията; забрана на робството и на принудителния труд; право на свобода и сигурност; право на справедлив съдебен процес; ненелогане на наказания без закон; свобода на мисълта, съвестта и религията; свобода на словото; свобода на събранията и сдруженията; право на сключване на брак.

В част първа „Права и свободи“ на Конвенцията, наред с всички изброени права и свободи, е прокламирано и правото на зачитане на личния, и семейния живот. Съгласно член 8 всеки има право на зачитане на неговия личен и семеен живот, на неговото жилище, както и на тайната на неговата кореспонденция. Също така е провъзгласено, че е недопустимо намесата на държавните власти в ползването на това право. Изключение се допуска само в определени случаи – които са предвидени в закона и необходими в интерес на националната и обществената сигурност или на икономическото благосъстояние на страната, за предотвратяване на безредици или престъпления, за защита на здравето и морала или на правата и свободите на другите.

ЕКПЧ провъзгласява, че всеки, чиито права и свободи, предвидени в Конвенцията, са нарушени, трябва да разполага с ефикасни вътрешноправни средства за защита от съответна национална институция. Изрично е посочено, че средство за защита трябва да съществува дори и в случаите, когато нарушението е извършено от лица, които действат в качеството си на представители на официалните власти (член 13 от Конвенцията).

Също така е прокламирано в член 14 от ЕКПЧ забрана на дискриминацията – основана по-специално на пол, раса, цвят на кожата, ре-

лигия, политически и други убеждения, национален и социален произход, принадлежност към национално малцинство, имущество, рождение или друг някакъв признак.

Дерогирание на Конвенцията е предвидено само при извънредни обстоятелства (по време на война или друго извънредно положение, застрашаващо съществуването на нацията).

Отделно, изрично в ЕКПЧ (чл. 53) е прокламирано, че не трябва да се тълкува като ограничаваща или накърняваща права или основни свободи на човека никаква разпоредба на Конвенцията. Правата и основните свободи на човека, залегнали и признати в нормативната и договорна уредба на всяка държава, присъединила се към Конвенцията, не се засягат от ЕКПЧ.

В контекста на закрила на основните права и свободи на сигнализиращите лица е важно да се посочи, че Европейският съд по правата на човека има произнасяне, като решението се позовава на Директивата и е постановено от Голяма камера - решение по дело *Halet v. Luxembourg* - по член 10 от ЕКПЧ – свобода на изразяване (*MediaLaw, Nelly Ognyanova, mar 17/2023-*

<https://nellyo.wordpress.com/2023/03/17/halet/>

ЕКПЧ констатира, че има намеса в свободата на изразяване, както и че наказателната присъда на подателя на жалбата не е пропорционална, предвид преследваната от закона цел.

Зачитането на основните права и свободи са фундаментът, върху който е създадена и ХОПЕС.

Още в Преамбюла на Хартата (ОВ С 202, 7.6.2016 г., стр. 389-405) Европейският парламент, Съветът на Европейския съюз и Европейската комисия тържествено прогласяват, че Общността се основава на неделимите и универсални човешки ценности, като се зачитат многообразието на културите и традициите на европейските народи. Същевременно се подчертава необходимостта да се засили защитата на основните права в светлината на развитието на обществото, на социалния прогрес, на научните и технологични постижения. Ето защо основните права на човека се включват в Хартата, която ги прави „по-видими“.

В дял 1 „Достойнство“ се акцентира на: човешкото достойнство, правото на живот; правото на неприкосновеност на личността; забрана за изтезанията и на нечовешкото или унижително отношение или наказание; забрана на робството и на принудителния труд.

В дял втори е отделена внимание на свободите – право на свобода и сигурност, на зачитане на личния и семейния живот; право на встъпване в брак и право на създаване на семейство; свобода на мисълта, съвестта и религията; свобода на изразяване на мнение и свобода на информация; свобода на събранията и сдруженията, на изкуствата и науките; право на образование; свобода при избор на професия и право на труд; свобода на стопанската инициатива; право на собственост; право на убежище; защита в случай на принудително отвеждане, експулсиране и екстрадиране.

В дял втори на ХОПЕС „Свободи“ е посочено, че всеки има право на защита на личните данни (чл. 8) – те трябва да се обработват добросъвестно, за точно определени цели, както и на основание съгласието на заинтересованото лице или предвид друго предвидено нормативно основание. Изрично е посочено, че всеки има право на достъп до отнасящите се до него събрани данни, както и да има право да изиска поправянето на събраните лични данни. Спазването на правилата относно личните данни подлежи на контрол от независим орган.

В Дял 3 „Равенство“ са прогласени:

- равенството пред закона;
- културното, религиозно и езиково многообразие;
- равенството между жените и мъжете;
- правата на детето, както и на възрастните хора;
- интеграцията на хората с увреждания.

Хартата също, както ЕКПЧ, забранява всяка форма на дискриминация в специална разпоредба – „Член 21 Недискриминация“ – където е направено подробно изброяване.

В Дял 4 „Солидарност“ са залегнали правата на работниците в предприятията, като изрично в член 30 на ХОПЕС е регламентирана защитата при неоснователно уволнение – това право е за всеки работник, като защитата се отнася срещу всяка форма на неоснователно уволнение, предвид общностното право и съществуващите законодателство и практики в съответната държава-членка на ЕС. Забраната за детския труд и защитата на работещите младежи; семейният и професионален живот, закрилата на здравето, защитата на потребителите са също във фокуса на основните права на ЕС.

В Дял 5 „Гражданство“ освен избирателните права на гражданите на ЕС и свободното движение и пребиваване, са залегнали и – пра-

вото на добра администрация; правото на достъп до документи; право на петиции, дипломатическа и консулска закрила.

В Дял 6 „Правосъдие“ са застъпени правото на ефективни правни средства за защита и на справедлив съдебен процес; презумцията за невинност и право на защита; принципите на законност и пропорционалност на престъплението и наказанието.

В член 52 „Обхват и тълкуване на правата и принципите“ на ХОПЕС е посочено, че доколкото Хартата съдържа права, съответстващи на права, гарантирани от ЕКПЧ, техния смисъл и обхват са същите, както дадените в Конвенцията. Направена е уговорка, че тези разпоредби не пречат общностното право да предоставя по-широка защита.

По отношение степента на закрила на правата е въздигнато в член 53 на ХОПЕС, че никаква разпоредба на Хартата не следва да се тълкува като ограничаваща или накърняваща правата на човека и основни свободи, които по съответен ред са признати от ЕС, от международното право, както и от международните конвенции, на които ЕС или всички държави-членки са страни, най-вече ЕКПЧ, също – и от Основните закони на държавите-членки.

В националното законодателство, със ЗЗЛПСПОИН се уреждат условията, редът и мерките за защита на лицата в публичния и в частния сектор, които подават сигнали или публично оповестяват информация за нарушения на българското законодателство или на актове на ЕС – застрашаващи или увреждащи обществен интерес и правото на ЕС. Също така с този национален нормативен акт се регламентира и редът, както и условията, за подаване и разглеждане на посочените сигнали или публично оповестена информация. Също така, важен момент е, че ЗЗЛПСПОИН се прилага и за лица, свързани с лицата, които подават сигнали или публично оповестяват информация за посочените по-горе нарушения. Доуточнено е от законодателя, че този нов нормативен акт не отменя действащите юридически правила, предвиждащи съществуването на различни държавни органи с компетенции за проверка на сигнали в сфери на публичната власт.

Целта на ЗЗЛПСПОИН е осигуряването на защитата на лицата в публичния и в частния сектор, които подават сигнали или публично оповестяват информация за горепосочените нарушения, станала им известна при или по повод изпълнение на трудовите или служебните им задължения или в друг работен контекст

(установено е значението на този термин в Допълнителните разпоредби на закона).

Изрично е посочено от законодателя, че правата, които са предоставени на лицата по ЗЗЛПСПОИН, не могат да бъдат ограничавани (чл. 8). Недействителни са всяка разпоредба в публично-правен акт или направена уговорка в акт от частно-правен характер, с които се изключват или ограничават права.

Също така е регламентирано от законодателя, че националният нормативен акт за защита на лицата, подаващи сигнали или публично оповестяващи информация за нарушения не засяга:

- правото на работниците и служителите, както и на работодателите да се консултират със своите представителни, синдикални организации и представители по чл. 7, ал. 2 от Кодекса на труда;

- правилата за независимост на представителните органи на работниците и служителите и на работодателите и правото им да сключват колективни трудови договори.

Ясно е посочен и момента, от който се предоставя защита по силата на ЗЗЛПСПОИН (в чл. 5, ал. 1) – от подаване на сигнала или публичното оповестяване на информация за нарушение. Също така конкретно и изчерпателно в разпоредбите на чл. 5, ал. 2, 3 и 4 на нормативния акт е посочено кое лице е сигнализиращо, както и на кои също лица се предоставя защита по смисъла на посочения нормативен акт.

Установени са лимитативно и изключението от приложното поле на нормативния акт (чл. 4 ЗЗЛПСПОИН).

Лицата, подаващи сигнали или публично оповестяващи информация за нарушения имат законова възможност да избират по какъв начин да направят сигнализирането:

- чрез канала за вътрешно подаване на сигнали (създаден от задължените правни субекти – работодатели в публичния и частния сектор, които отговарят на определено посочени изисквания);

- посредством канала за външно подаване на сигнали (Комисията за защита на личните данни),

- публично оповестяване за такива нарушения.

Може да се оповести по един от посочените начини, по два от тях, също – и трите едновременно. Предоставен е избора на съответното лице, предвид разпоредбата на чл. 11 от нормативния акт.

Важен момент е, че сигналподателите освен със закрилата на ЗЗЛПСПОИН, се ползват и с конституционно закрепената защита на свободно разпространяване на информация.

Условията за защита на сигнализиращите лица са посочени в чл. 6 и чл. 7 от ЗЗЛПСПОИН. Също така е предвидено да се осъществи защита и на анонимно подалия сигнал, като са посочени предпоставките, които трябва да са налице за това в чл. 10 от посочения закон.

Защитата на лицата, подаващи сигнали за нарушения на общностното и на националното право, е подпомогната и по отношение на получаването на информация за начините, условията и реда за подаване на сигнали:

- Информацията се предоставя на интернет страницата на задължените правни субекти;

- Данните трябва да са достъпни на видно място в работните помещения и в офисите

- Вътрешните канали за подаване на сигнали трябва да отговаря на следните императивни правила:

- Да се управлява по начин, който гарантира целостта, поверителността и пълнотата на информацията

- Да не дава възможност да има достъп до информацията на неоправомощени за това лица;

- Да се дава възможност за съхранение на записана на траен носител информация (за нуждите на проверката по сигнала), както и за последващи разследвания.

- Нормативно е определено изискването задължените правни субекти за създаване на вътрешни канали за подаване на сигнали най-малко веднъж на три години:

- да извършват преглед на своите правила за вътрешно подаване на сигнали и за последващи действия по тях

- да извършват анализ на практиката по прилагането на ЗЗЛПСПОИН

- при необходимост – да актуализират правилата.

- Нормативно са посочени изискванията към служителите на съответните задължени правни субекти от публичния и частния сектор, които служители отговарят за получаването на сигнали по създадения вътрешен канал:

- Може да са длъжностните лица в съответната структура, които са натоварени с обработването и защитата на личните данни

- Там, където няма задължение за определяне на лице, което да отговаря за обработването и защитата на личните данни, се определя изрично служител, който да отговаря за разглеждането на сигнали.

- За всеки конкретен случай трябва да не са в конфликт на интереси определените служители, отговарящи за разглеждането на сигнали.

• Ясно е посочен начина на подаване на сигнал:

- до служителя, който отговаря за разглеждането на сигнала

- писмено, включително и чрез електронна поща,

- може да се осъществи и устно подаване на сигнал – по телефона или други системи за гласови съобщения

- по искане на сигнализиращото лице – подаването на сигнала може да се осъществи чрез лична среща в уговорен между страните подходящ срок.

• С цел единен подход при подаването и обработването на сигнали, което е и гаранция за обективност, е възприет от законодателя подхода задължените субекти от публичния и частния сектор да използват за регистрирането на сигнали формуляри по образец, който е утвърден от националния орган за външно подаване на сигнали – КЗЛД, като са изброени минимум данни, които следва да се съдържат (чл. 15, ал. 2 ЗЗЛПСПОИН).

В случай, че подаденият сигнал не отговаря на утвърдените изисквания, на сигнализиращото лице се изпраща съобщение за отстраняване на допуснатите нередности в 7-дневен срок от получаване на сигнала. Ако в посочения срок не бъдат отстранени нередностите, то сигналът се връща, заедно с приложенията към него, на сигнализиращото лице (чл. 15, ал. 5 ЗЗЛПСПОИН).

• Императивно са посочени задълженията на служителите, отговарящи за разглеждане на сигнала, което от своя страна ясно описва правата на сигнализиращото лице:

- потвърждава се получаването на сигнала в срок от 7 дни след получаването;

- гаранция за защита самоличността на сигнализиращия и на всяко друго лице, посочено в сигнала,

- задължение за предприемане на мерки за ограничаване достъпа до сигнала на неоправомощени лица

- поддържа се връзка със сигнализиращото лице, като при необходимост се изискват допълнителни сведения от него и от трети лица;

- подава се обратна информация до подателя на сигнала за предприетите действия в срок не по-дълъг от 3 месеца след потвърждаването на получаването на сигнала

- предоставя се на желаещите да подадат сигнал ясна и лесно достъпна информация за процедурите за външно подаване на сигнали към КЗЛД, а когато е уместно – към институциите, органите, службите и агенциите на ЕС

- при подаването на устен сигнал – той се документира от съответното определено длъжностно лице, отговарящо за разглеждане на сигнала

- водените регистри за постъпилите сигнали не са публични

Централният орган за външно подаване на сигнали препраща сигнала до съответно компетентния орган, без да посочва данни за лицето, подало сигнала. Разкриване на самоличността на подателя на сигнала пред компетентния орган може да стане само след получаване на писмено съгласие от подателя на сигнала, в случай, че за установяването истинността на твърдените в сигнала факти е необходимо да бъде разкрита самоличността на техния подател. При получаване на съгласие за разкриване самоличността на подателя на сигнала, съответният компетентен орган има задължение да осигури условия за работа със сигнала при стриктно спазване на изискванията на ЗЗЛПСПОИН за запазване самоличността на подателя на сигнала и неговата защита.

Друг важен момент за защита самоличността на сигналподателите е факта, че е предвидено на законодателно ниво да се изгради към КЗЛД на канал за външно подаване на сигнали, като са определени изискванията към този канал, част от които съвпадат с тези за канала за вътрешно подаване на сигнали. Един от новите моменти е задължението за разпределение на случаен принцип на постъпилите сигнали между служителите на създаденото за целта специализирано звено. Това е още една предпоставка за гарантиране сигурността на сигналподателите. Следващ момент, който също защитава основните права на лицата, подаващи сигнали, е, че на служителите на горепосочената административна единица в КЗЛД е забранено и нямат право да предоставят информация на други служители

за постъпилите сигнали, както и за техните податели.

Това обстоятелство е регламентирано и като задължение за поверителност – задължените субекти от публичния и частния сектор, както и КЗЛД следва да предприемат съответни мерки за защита на информацията, свързана с подадените сигнали за нарушения, и за защита самоличността на сигнализиращите лица – осигуряват достъп до информацията единствено на служителите, на които тези данни са необходими за изпълняване на служебните им задължения (чл. 31 и сл. ЗЗЛПСПОИН).

Също така подробно в нормата на чл. 23 от ЗЗЛПСПОИН е разписан начинът за приемане на сигнали от външния канал, а в чл. 24 – правомощията за извършване на проверките, което е допълнителен механизъм за защита на основните права на сигнализиращите.

Важно да се отбележи обстоятелството, че законодателят гарантира незабавна защита - чрез КЗЛД - за лицата публично оповестили информация за нарушения, при поискване от тяхна страна. Регламентирано е, че в този случай Централният орган за външно подаване на сигнали следва да уведоми писмено работодателя или друго лице, срещу което е насочена публично оповестената информация, че подателят на сигнала е поставен под защитата на закона. Същевременно в уведомлението се указват и последиците, ако срещу подателя на сигнала бъдат предприети репресивни ответни действия.

При приключване на проверката, едно от последващите действия, които е нормативно установено е това за предприемане на мерки за защита на лицето, подало сигнала – чл. 25, ал. 1, т. 4 ЗЗЛПСПОИН.

КЗЛД разглежда предложени доклад в закрито, а не в открито, заседание и се произнася с решение, което подлежи на обжалване от заинтересованите лица по реда на Административнопроцесуалния кодекс.

Произнасянето с доклад от страна на КЗЛД е до 3 месеца или в надлежно обосновани случаи – 6 месеца от получаването на сигнала, като докладът се съобщава и на сигнализиращото лице.

В специална глава на ЗЗЛПСПОИН са посочени мерките за осигуряване на защита, които са в следните основни направления:

- Забрана за ответни действия спрямо лицата, които са подали сигнали или публично са оповестили информация за нарушение (не

се допуска всяка форма на ответни действия по отношение на сигнализиращите лица, имащи характер на репресия и поставящи ги в неблагоприятно положение, както и заплахи или опити за такива действия – конкретно са изброени съответните форми).

- Отговорност за вреди (при нарушение на забраната за ответни действия, сигнализиращото лице има право на обезщетение за претърпените имуществени и неимуществени вреди)

- Мерки за подкрепа (безплатни и достъпни информация и съвети относно процедурите по мерките за защита; помощ пред всеки орган, във връзка с осигуряването на защита срещу репресивни действия; правна помощ в различни видове съдебни производства; извънсъдебно разрешаване на спорове чрез медиация).

- Освобождаване от отговорност (сигнализиращото лице не носи отговорност за придобиването на информацията, за която е подаден сигналът или която е публично оповестена, или за достъпа до нея, при условие, че придобиването или достъпът не съставлява самостоятелно престъпление).

- Вреди, причинени на частноправни субекти (вреди, причинени на сигнализиращото лице, във връзка с подадения от него сигнал или публично оповестена информация се считат за причинени умишлено до доказване на противното).

- Възможност за прекратяване на съдебно производство (сигнализиращото лице има право да поиска прекратяване на образувано срещу него производство, ако е имало основателна причина да предполага, че подаването на сигнала или публичното оповестяване на информацията са били необходими за разкриване на нарушението).

- Защита на засегнатите лица (засегнатото лице се ползва в пълна степен от правото си на защита и на справедлив процес; от презумцията за невиновност; има право да бъде изслушвано, както и право на достъп до отнасящите се до него документи; право на обезщетение за всички имуществени и неимуществени вреди).

- Отговорност за действие или бездействие (сигнализиращото лице носи отговорност съгласно българското законодателство и правото на Съюза за действие или бездействие, което не е свързано с подаването на сигнала или

не е необходимо за разкриване на нарушението).

И накрая, но не на последно място част от гаранциите за защита правата и свободите на сигнализиращите лица са предвидените административнонаказателни разпоредби. С оглед установяване на ефективността на създадените разпоредби за защита на лицата, сигнализиращи за нарушения, законодателят в Глава четвърта на ЗЗЛПСПОИН урежда съставите на административни нарушения и са предвидени сериозни санкции за нарушителите – под формата на глоба. Така с тази превантивна мярка се цели още веднъж да се гарантира спазването на основните права и свободи на сигналподателите и тяхната защита.

Заклучение

На национално ниво нормативният документ за защита на сигналподателите е приет и влиза в сила от 04 май 2023г. Още преди тази, веднага след приемане на закона в България, се стартира работата по създаване на предпоставките за започване на неговото изпълнение. Необходимо е този закон да бъде прилаган точно, обективно и професионално, като се зачитат фундаменталните права и свободи, залегнали в ЕКПЧ и ХОПЕС. Със ЗЗЛПСПОИН се правят сериозни заявки да се гарантира ефективна защита на лицата в публичния и в частния сектор (които подават сигнали или оповестяват публично информация за нарушения на българското законодателство или актове на ЕС, станала им известна при или по повод извършване на работата им или изпълнение на служебните задължения). Също така се повишава правната сигурност и се създават условия да се работи ефективно по отношение защита на сигнализиращите лица и да се подобри в тази област прилагането на ЕКПЧ, правото на Съюза, включително ХОПЕС, както и българското законода-

телство. Така не само ще се защитят в максимална степен основните права и свободи на сигнализиращите лица, но и ще се подобри работата в тези направления, в които нарушенията могат сериозно да навредят, както на националния, така и на общностния обществен интерес.

Литература

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms

2. The Charter of Fundamental Rights of the European Union

3. Directive (EU) 2019/1937 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2019 on the protection of whistleblowers on breaches of Union law

4. Law on the Protection of Persons Reporting or Publicly Disclosing Information on Violations, effective from May 4, 2023 (bul)

5. MediaLaw, Ognyanova N., mar 17 2023 - <https://nellyo.wordpress.com/2023/03/17/halet/> (download – 1 april 2023)

Атанаска Ангелова Георгиева - хоноруван преподавател, докторант, Университет за национално и световно стопанство, Факултет „Финансово-счетоводен“, Катедра „Финансов контрол“, електронен адрес: atanaska.georgieva@unwe.bg

Публикацията съдържа резултати от изследване, финансирано със средства от целева субсидия за НИД на УНСС по договор № НИД НИ-2/2022/Б

This work was financially supported by the UNWE Research Programme (Research Grant № 2/2022)

СОЦИАЛНАТА ПОДКРЕПА ПРИ ОНКОЗАБОЛЯВАНЕ ОТ ПОЗИЦИЯТА НА ЗДРАВНИЯ ЧОВЕК

Биляна Великова-Цонкова

SOCIAL SUPPORT IN CANCER PATIENTS FROM THE POSITION OF THE HEALTHY PERSON

Bilyana Velikova-Tsonkova

ABSTRACT: *The report discusses the role of social support in case of cancer disease from the position of a healthy person. Most research focuses on patients' perceived and received social support. The social support directly affects the sense of dealing with the disease. The perception that others provide the necessary resources to deal with the stressful event reduces the power of the negative event and encourages the person to cope with the new reality. There is not enough data to examine the attitudes of people not affected by the disease about the need for support in cancer. The purpose of the pilot study was to ascertain other people's perceptions and attitudes towards the key role of different types and sources of social support in cancer.*

Key words: social support, cancer, expectations, beliefs, healthy people

Въведение

Ракът е сред водещите причини за смърт в световен мащаб, като близо 10 милиона души са загубили живота си поради болестта през 2020 г. (WHO, International Agency for research on cancer, 2021). В същото време, все повече пациенти оцеляват след диагнозата или живеят с нея в продължение на години. За това много изследвания в сферата на психонкологията са посветени на психосоциалните изменения на оцеляването след онкодиагноза и в частност на стратегиите за справяне с рака, психосоциалната адаптация, качеството на живот, както и ролята на социалната подкрепа за справяне с последствията от болестта.

В психосоциален аспект злокачествените заболявания се асоциират със значими промени в социалния статус на личността, свързани със стигматизацията на рака и негативните възприятия за болестта (Великова-Цонкова, 2013, с. 64), които е възможно да рефлектират върху измеренията на предлаганата социална подкрепа. Подобни здравни убеждения вероятно биха намерили отражение в представите на здравите хора за социалната подкрепа, от която се нуждаят онкоболните пациенти.

Същевременно социалната подкрепа се разглежда като протективен фактор и водеща

детерминанта на адаптацията към онкологична диагноза (Wimberly et al., 2005, Velikova-Tsonkova, 2013, Великова – Цонкова, 2016). „Социалната подкрепа е водещ фактор за повишаване качеството на живот на всеки етап от възстановителния процес след онкодиагноза. Тя трябва да отговаря на нуждите на пациентите по начин, по който да ги стимулира да приложат конструктивни методи за справяне с болестта“ (Pasek et al., 2021).

Много изследвания в тази област се фокусират върху получената и възприета от онкопациентите социална подкрепа. Все още не достатъчно добре проучена е темата за това какво другите хора, незасегнати пряко от болестта, мислят за социалната подкрепа, от която се нуждаят онкоболните пациенти.

Цел

Пилотно изследване на очакванията и възприятията на хора, незасегнати пряко от болестта за значението на различните източници на социална подкрепа, диференцирана по своя вид в процеса на справяне с онкологичната диагноза и последствията от нея.

Моделът, който се ползва като основа за структуриране на методиката включва самооценъчна скала за източниците и форми на възприета социална подкрепа, която се предлага на онкоболни пациенти в различни фази от

процеса на лечение и психосоциална адаптация след неговото приключване.

В настоящото изследване фокусът е насочен към другите хора, незасегнати пряко от болестта и техните очаквания, вярвания и възприятията относно адекватната социална подкрепа в зависимост от източника, който я предлага. В по-широк контекст, пилотното изследване би послужило като първа стъпка в проучване на приликите и разликите между възприетата от онкоболния човек социална подкрепа и очакванията на другите за потребностите им от такава.

Отчитането на тези различия и предоставянето на подходяща информация на заинтересованите страни би било удачна стъпка към инициране на поредица от инициативи, които да отговорят на необходимостта от институционализирана психосоциална подкрепа за пълноценно включване в живота след диагнозата на онкоболните хора и техните семейства.

Материал и методи

Моделът, който представлява интерес за настоящото изследване разграничава три вида положителна социална подкрепа (информационна, инструментална, емоционална), която се предоставя на онкоболния човек, както и четвърти вид – негативна по своята същност подкрепа (Kinsinger, Laurenceau, Carver & Antoni, 2011).

В пилотното изследване взеха участие 58 студенти и курсисти от Университет „Проф. д-р А. Златаров“. Изследователската методика, предложена на респондентите е модифицирана Скала за източници на социална подкрепа (Sources of Social Support Scale, Carver, 2006), адаптирана за целите на пилотното изследване. В оригиналния вариант скалата оценява степента на възприета подкрепа от различни групи източници (партньор, родители, деца, приятели, други онкоболни хора, здравни специалисти), както и вида на възприетата подкрепа (инструментална, информационна, емоционална и негативна) (Carver, 2006). Скалата се състои от субскала информационна подкрепа, представена от един айтем, субскала емоционална подкрепа, включваща шест айтема, два от които обратнофразирани и субскала негативна и инструментална подкрепа, представени от по два айтема.

Емоционалната подкрепа се изразява чрез емпатия, изслушване, усещане за комфорт,

комуникиране на обич и любов. Информационната подкрепа включва съветване, насочване, обратна връзка за даден проблем. Инструменталната подкрепа се възприема като осезаема по своята същност помощ, която се предлага във връзка с болестта. Тя включва превоз от и до болнично заведение, помощ в домакинската работа, плащане на сметки. Според С. Ашида и колеги социалната подкрепа се оценява като негативна, когато функциите и количеството и не съвпадат с очакваните и желани такива (Ashida et al., 2009). С. Кинсингер и колеги обозначават като негативна подкрепата от страна на партньора, когато включва критикуване начина за справяне с болестта или избягване на темата за рака (Kinsinger et al, 2011:1572).

За целите на пилотния проект айтемите от предложената скала са модифицирани по начин, който не променя значимо тяхния смисъл и съдържание, и същевременно позволява да се проучи мнението и представите на здрави хора относно социалната подкрепа, от която се нуждаят онкоболните пациенти, диференцирана по вид и източник.

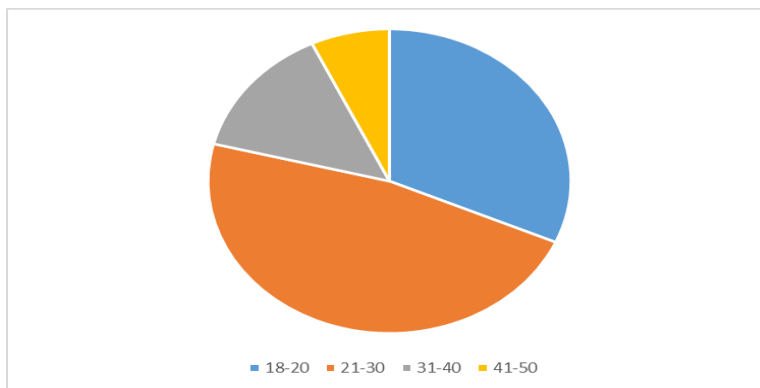
На респондентите бе предложена петстепенна ликерт - формат скала за отговори, отнасяща се до получената помощ и варираща от „изобщо не“ до „в много голяма степен“.

Резултатът от всяка една от скалите се изчислява като се сумираха средноаритметично отговорите на участниците в изследването, отчитайки посоката на обратнофразирани твърдения. Крайният резултат варира в зависимост от броя на включените айтеми. Получените по-високи стойности на скалите съответстват на по-висока степен на очаквана и възприета подкрепа.

Собствени резултати

Поради ограничения обем на изследователската извадка не се поставя задача за проверка на хипотези за връзки между променливите, а се прилага дескриптивен анализ за илюстрация на получените резултати. С това се цели очертаване на тенденции във вярванията, възприятията и мнението на здравите хора по проучваната тема.

В изследването се включиха 38 жени и 20 мъже на възраст между 18 години и 50 години (фиг. 1).

Фиг.1 Разпределение на анкетираните по възраст

Впечатление прави неравномерното разпределение на анкетираните по възрастови групи, с превес на 21-30-годишните, следвани от групата на 18-20 годишните. Поради своя пилотен характер, изследването не си поставя за цел представителност на извадката, а извеждане на тенденции по проучваната тема.

Емоционална подкрепа

Партньорът се разпознава като водещ източник на очаквана емоционална подкрепа (Мпартньор = 25,26 Std. Dev. = 2,9, Min-16 Max-30), която следва да се предлага в много голяма степен. Следват групите на здравните специалисти (Мздр сп. = 23,5 Std. Dev. = 4,48 Min-6 Max-30), другите онкоболни хора (Монкоб = 22,89 Std. Dev. = 3,81 Min-6 Max-30), родителите (Мродители = 22,78 Std. Dev. = 3,43 Min-10 Max-28) и приятелите (М= 21,02 Std. Dev. = 3,82 Min-10 Max-27) (фиг. 2).

Резултатът по скалата за партньора е единственият по-висок от средната стойност на

максималния диапазон на отклонение – 24, което кореспондира с доминиращите социални очаквания за водещата роля на значимия друг в справянето с тежка жизнена криза каквато е болестта и нейното лечение.

Като цяло отговорите на анкетираните за петте източника се разпределят в диапазона на умерена до голяма степен на подкрепа, изразена в изслушване и разбиране страховете на онкоболния човек, окуражаване, и даване на възможност за споделяне, избягване на критики за справяне с болестта и процеса на лечение.

Впечатление прави сравнително ниското ниво на очаквана емоционална подкрепа от страна на децата (M=19,07 Std. Dev. = 0,58 Min-6 Max-28), колебаещо се около умерена степен. Резултат, в известна степен очакван, до колкото възрастта на децата е фактор от изключителна значимост за очакваната подкрепа при онкозаболяване.

Фиг. 2 Емоционална подкрепа

Информационна подкрепа

Средните стойности на айтема по отделните източници показват, че най-високо ниво на информационна подкрепа се очаква от

страна на здравните специалисти с резултат близък до максималната стойност по скалата (M – 4,78 Std. Dev. = 0,67), (фиг. 3). Те убедително се разпознават от анкетираните като

ведещ източник на подкрепа, изразяваща се в предлагане на съвети и информация относно заболяването и неговото лечение, насочване, обратна връзка по въпроси, касаещи болестта и процеса на лечение.

Фиг. 3 Информационна подкрепа

Данните свидетелстват за едно добро ниво на очаквана информационна подкрепа от страна на трите източника.

По отношение на родители, деца и приятели резултатите показват вариации в отговорите, като се разпределят съответно в ниско до умерено ниво на очаквана подкрепа. Според някои от респондентите родителите би трябвало да предлагат подобна подкрепа в умерена степен, докато други считат, че не трябва да се очаква от тях да предлагат съвети и информация относно болестта и лечението и ($M = 3,16$, $Std. Dev. = 1,23$).

В най-малка степен анкетираните посочват, че информационна подкрепа се очаква да предлагат децата и приятелите на засегнатите от болестта ($M = 2,09$ $Std. Dev. = 1,18$, $M = 2,32$ $Std. Dev. = 1$).

Инструментална подкрепа

Инструменталната подкрепа е третият вид очаквана помощ, свързана с преминаването през онкологично заболяване. Тя се възприема като осезаема, когато е налице съдействие при извършване на следните дейности – помощ в домакинството и бита, транспорт, организиране и осъществяване на консултации със специалисти и съпровождане на пациента в различните етапи на лечението.

Тенденцията, която се очертава по отношение на този вид социална подкрепа показва, че партньорът ($M=8,84$ $Std. Dev. = 1,36$ $Min-5$ $Max-10$) и родителите ($M=8,09$ $Std. Dev. = 1,7$ $Min-3$ $Max-10$) се разпознават като водещи в предлагането на помощ при изпълнение на различни задачи и осигуряване на физическо подпомагане.

В ранжирането следват групата на другите онкоболни хора ($M = 3,9$, $Std. Dev. = 1,1$) и тази на партньора ($M = 3,19$, $Std. Dev. = 1,15$), като нивата им не са по-ниски от средната стойност на максималния диапазон на изменение $M=2$.

Средните стойности по двата източника клонят към висока степен на очаквана подкрепа, следвани в по-ниска степен от медицинските специалисти ($M=6,67$ $Std. Dev. = 2,57$ $Min-2$ $Max-10$) (фиг. 4).

Фиг. 4 Инструментална подкрепа

Най-големи колебания в отговорите се откриват по отношение на групата на децата ($M=6,29$ $Std. Dev. = 2,62$ $Min-2$ $Max-10$).

Според част от анкетираните децата, в зависимост от възрастта им, би трябвало да помагат или отменят болния си родител при изпълнението на домакинските задачи, да съдействат също така за организиране и съпровождане на процедури и консултации със специалисти, докато други считат, че децата не трябва да бъдат ангажирани с дейности, свързани с лечението (получаване на рецепти и лекарства, превоз до болницата, записване на часове за преглед).

Приятели в умерена степен се очаква да предлагат подобен вид подкрепа ($M=6,43$ $Std. Dev. = 1,79$ $Min-3$ $Max-10$).

Негативна подкрепа

По отношение на негативната подкрепа, медицинските специалисти са възприемани и се очаква да са най-критични към начина, по който онкоболните преминават и се справят с болестта ($M=6,47$ Std. Dev. = 2,5 Min-2 Max-10) (фиг. 5). Отговорите на анкетираните се колебаят около умерена степен на очаквана негативна подкрепа. Следват ги другите онкоболни хора, които също в известна степен се очаква, че е възможно да се отнасят критично към темата за болестта ($M=5,12$ Std. Dev. = 2,23 Min-2 Max-10). Партньорът ($M=4,81$ Std. Dev. = 2,10 Min-2 Max-10), родителите ($M=5,26$ Std. Dev. = 2,16 Min-2 Max-10), децата ($M=4,09$ Std. Dev. = 2,28 Min-2 Max-10) и приятелите ($M=4,33$ Std. Dev. = 2,17 Min-2 Max-10) не се очаква да отправят упреци към онкоболните, да избягват обсъждането на темата за рака или да отказват да изслушат болния си близък или приятел, без да го окуражат в трудните моменти.

Фиг. 5 Негативна подкрепа

Обобщавайки резултатите от пилотното изследване, прави впечатление тенденцията за възприятия и вярванията относно очаквана положителна, диференцирана по своя вид социална подкрепа, от страна на най-близките хора на онкопациента – партньор и семейство. Също така се очертава тенденция медицинските специалисти да се разпознават като очакван източник на негативна подкрепа, но и сред водещите източници на информационна и емоционална подкрепа.

Заклучение

Пилотното изследване адресира важен аспект на психосоциалните измерения на живота след онкодиагноза, който до сега не е представлявал интерес за научните изследвания в тази сфера, но би послужил като свързващо звено в цялостното разбиране на значението на необходимата и адекватна социална подкрепа

за справянето с болестта и последствията от нея, в контекста на взаимовръзките и с възприетата и реално получена такава.

Структурирането на цялостен модел на възприятия и вярванията за необходимата социална подкрепа за онкоболните пациенти изисква реализирането на по-обширни и задълбочени проучвания по темата.

Литература

1. Великова-Цонкова, Б. (2016). Живот след онкодиагноза. Адаптация – индивидуални и социалнопсихологични различия.
2. Великова-Цонкова, Б.Н. (2013). Психосоциална адаптация личности с диагнозом „онкологическое заболевание“. Материали Третьей международной конференции „Психология человека в условиях здоровья и болезни“, Тамбов
3. Carver, C. S. (2006). Sources of Social Support Scale. Retrieved from <http://www.psy.miami.edu/faculty/ccarver/scSSSS.html>
4. Dunkel-Schetter, C., Folkman, S., & Lazarus, R. (1987). Correlates of social support receipt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(1), 171-80. doi:[10.1037/0022-3514.53.1.71](https://doi.org/10.1037/0022-3514.53.1.71)
5. Pasek, M., Suchocka, L., & Gašior, K. (2021). Model of Social Support for Patients Treated for Cancer. *Cancers*, 13(19), 4786. <https://doi.org/10.3390/cancers13194786>
6. Wimberly, S. R., Carver, C. S., Laurenceau, J.-P., Harris, S. D., & Antoni, M. H. (2005). Perceived partner reactions to diagnosis and treatment of breast cancer: Impact on psychosocial and psychosexual adjustment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(2), 2300-311. doi:[10.1037/0022-006X.73.2.300](https://doi.org/10.1037/0022-006X.73.2.300)
7. World Health organization. International Agency for Research on Cancer, (2021). 900-world-fact-sheets. Retrieved May 30, 2022, from [900-world-fact-sheets.pdf \(iarc.fr\)](https://www.iarc.fr/900-world-fact-sheets.pdf)

Биляна Цонкова,
Доцент, доктор по психология
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Факултет по обществени науки
bvelikova@yahoo.com

ПОЛОЖЕНИЕ НА АРМЕНЦИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ В ПЕРИОДА НА ИЗТОЧНАТА КРИЗА (1875-1878 Г.)

Диана Папоян

CONDITION OF THE ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE PERIOD OF THE EASTERN CRISIS (1875-1878)

Diana Papoyan

ABSTRACT: *The Eastern Crisis of 1875-1878 and especially Russo-Turkish war (1877– 1878 are significantly important in the history of the Armenian question. The success of the national liberation movements of the Balkan people and the Russian policy in their protection have a strong impact on the Turkish Armenians, who begin to form a national self-awareness and a desire for radical changes in all spheres of socio-economic, political and cultural life. The foreign policy initiatives of the Armenians are crowned with considerable success, and their issue found a place in the post-war treaties of San Stefano and Berlin. After them, the Armenian question ceased to be an internal political problem of the Ottoman Empire and grew into a problem of international importance. For its solution, are the great powers intervened. The research interest in the present report is directed precisely to this initial stage of the formation and internationalization of the Armenian question as part of the great Eastern question.*

Key words: Armenian question, Eastern question, Ottoman Empire, Russian foreign policy, Russo-Turkish War

Въведение

70-те години на XIX в. са решаващ момент не само в историята на балканските народи, но и в съдбата на западните арменци – най-голямата християнска малцинствена общност в малоазийската част на Османската империя (Ermeni Millet)¹. През този период арменските земи са разделени в шест вилаета – Ван, Ерзурум, Битлис, Сивас, Диарбекир и Харберд. За да не допусне концентрирането на значителен брой арменско население в азиатските провинции, Високата порта често прекроява административната си структура, поради което през следващите десетилетия това деление многократно се променя.

Документалните източници ясно показват, че от средата на XIX в. започва да се формира арменското национално самосъзнание, да узрява идеята за сближение между източните и западните арменци и да се заражда необходимостта от коренни промени във всички сфери на обществено-икономическия, политическия

и културния живот [1]. В резултат на това бързо се разпространяват движенията за извоюване на граждански права, за въвеждането на реформи и за приемането на национална конституция. Като отчита тези обстоятелства, както и стратегическото положение на източномалоазийските вилаети, които все повече привличат вниманието на великите сили, Високата порта се опитва чрез различни вътрешни реформи да умиротвори арменците и да не допусне те да се превърнат в повод за европейска намеса. Както е известно, Гюлханският хатишериф от 1839 г., Хатихумаюнът от 1856 г. и Османската конституция от 1876 г. провъзгласяват религиозно, национално и правно равенство между всички поданици в империята. Наред с тях, на 17 март 1863 г. султанът дава специален статус на арменците, ратифицирайки т.нар. *Сахманадрутюн* (Հայնց Ազգային սահմանադրություն, прев. Арменска национална конституция), предоставящ известно право на самоуправление в духовната и светската сфера [2].

¹Като културно-исторически ареал арменските земи се простират надалеч в южнокавказките провинции на Руската империя, където са обособени в отделна административно-териториална

единица, наречена Арменска област. Въпросът за Източна (Руска) Армения е отделна тема за научни проучвания и излиза извън рамките на изследователските задачи, поради което няма да бъде разглеждан.

Прокламираните реформи и нововъведения не могат да бъдат реализирани по начин, който да удовлетвори арменците. В източните вилаети в Мала Азия продължава да господства предишната анархия; отношенията между арменци и мюсюлмани се влошават; кюрдските нападения зачестяват. В условията на социално-икономическа изостаналост и липса на сигурност за живота и имуществото, арменците демонстрират недоволството си чрез различни въоръжени прояви – въстанията в Зейтун (1862 г., 1865 г., 1867 г.), Ван (1862 г.), Муш (1863 г.), Чарсанджанак (1865 г.) и т.н.[3].

Освен чрез въоръжени действия, арменците демонстрират недоволството си и по друг начин. През юни 1877 г. на едно от първите заседания на новообразуваната османска парламентарна депутация арменци обвиняват правителството за безпричинните нападения и убийства, на които е подложен народът в източните погранични райони от страна на редовните и нередовните османски войски и кюрдските банди [4]. Това е безпрецедентен случай в историята на Османската империя – за първи път представители на раята си позволяват публично и официално да критикуват имперската социална политика. Активността на депутатите обаче скоро е прекратена поради суспендирането на Конституцията от султан Абдул Хамид II (1876–1909 г.), а въпросът за положението в източните вилаети продължава да подклажда турско-арменския конфликт.

Събитията от 60–70-те години на XIX в. в Османската империя имат значителен ефект върху арменците. Предоставянето на автономия на османската провинция Ливан (1861 г.), вследствие на европейска интервенция, възраждането на балканските народи, изразяващо се в дълбоки обществено-културни промени и пробуждане на идеята за държавност, както и многобройните руско-турски войни през целия XIX в. изиграват съществена роля за появата на нови обществени сили в арменското общество, стремящи се към буржоазнодемократични промени. Освен това последователната политика на Петербург в защита на славяните и гърците поражда у голяма част от арменците надеждата в спасителната мисия на Русия. Възниква обаче въпросът доколко на-

деждите на арменските национални дейци съвпадат с външнополитическите цели на Петербург².

Руски външнополитически интереси на Балканите и в Мала Азия

Безспорно е, че за Русия Балкано–Кавказкото пространство е от изключително важно стратегическо, икономическо и военно значение. Основните обекти, към които е концентрирана дипломатическата и военнополитическата дейност на Русия в този регион, са Константинопол и Проливите (Босфорът и Дарданелите), през които според разбиранията на руските управници минава пътят към възхода на империята [5]. В това основно външнополитическо направление Балканите и Мала Азия представляват двата военнополитически плацдарма, които трябва да обезпечат руското влияние в черноморския басейн и контрола над Проливите.

По отношение на двете стратегически зони – Балканите на запад и Мала Азия на изток, методите на руската външна политика коренно се различават. Единственото свързващо звено между тях са Константинопол и Проливите. По този въпрос изключителен интерес представляват думите на руския посланик в османската столица в периода 1864–1877 г. Николай П. Игнатиев, според когото за постигането на главната си близкоизточна цел – завладяването на Константинопол и Проливите, Русия трябва „да държи в нравствено подчинение прилежащите области и да превърне българите и гърците, от една страна, и арменците, от друга, в послушно оръдие на руската политика и в постоянни съюзници, унищожавайки всяка възможност да преминат на страната на вражеския лагер“ [6].

Чрез създаването на суверенни държави на Балканите Петербург планира да си осигури естествени съюзници и стратегически опорни пунктове, които от една страна, да играят ролята на бариера срещу проникването на западноевропейското влияние, а от друга страна, да утвърдят и разширят руските позиции в черноморския хинтерланд. В Мала Азия обаче Русия не възнамерява да допусне обособяването нито на автономна, нито на независима арменска държава [7]. В царските управляващи среди преобладава негативно отношение към

² По-подробно за руската политика по Арменския въпрос виж: Папоян, Д. Арменският въпрос в руската външна политика (края

на XIX – началото на XX в.) – дисертационен труд, ЮЗУ, Благоевград, 2021.

разрастващото се арменско националноосвободително движение в Османската империя, тъй като то заплашва да се разпространи и сред арменците в Русия, които наброяват над 1 млн. души. По този въпрос се наблюдава съществена разлика в царската освободителна политика спрямо балканските народи и политиката спрямо арменците, което показва, че за руското правителство Арменският въпрос не представлява цел, а единствено средство за постигането на имперските външнополитически задачи. Затова то не залага никакъв огромен ресурс за контролирането и разрешаването на този проблем и не желае прекалено да се ангажира с него.

Арменският въпрос и положението на арменците по време на Руско-турската война (1878–1879 г.)

Източната криза от 1875–1878 г.³ и въоръженият пример от страна на балканските народи обаче внасят голямо въодушевление сред арменските национални дейци. По време на международната посланическа конференция в Константинопол, свикана през декември 1876 г. с цел да обсъди балканската криза, арменският патриарх Нерсес Варжапетян (1874–1884 г.) и депутатите от Националното събрание правят опити да поставят Арменския въпрос за разглеждане по време на заседанията, но не постигат успех. На този етап нито една от великите сили не желае да се подвига въпросът за арменците в Османската империя, който допълнително би усложнил създаването се кризисно положение.

След отказа на Високата порта да приеме съветите на великите сили за мирно урегулиране на конфликта, на 12/24 април 1877 г. руският император Александър II (1855–1881 г.) обявява война на Османската империя. Военните действия се водят на два фронта – Балкански и Кавказки, и продължават до 19/31 януари 1878 г., когато е подписано Одринското примирие. На Кавказкия фронт руската армия е под върховното командване на Ми-

хаил Николаевич, брат на императора, а османската армия – на Ахмед Мухтар паша. Макар че Константинополският патриарх Нерсес Варжапетян официално призовава арменците в пограничните вилаети да останат верни на Портата⁴, в хода на войната хиляди арменци се включват на страната на руската армия – както в редовния състав на пехотата, така и в доброволчески отряди и партизански групи [8]. От арменците в региона руската войска получава ценни сведения от военно и стратегическо значение, продоволствия и т.н. В изследването си, посветено на Азиатска Турция, генерал Владимир Николаевич Филипов, участник във войната, утвърждава, че арменците „са по-предани на Русия от всеки друг християнски народ в Азиатска Турция... Може с увереност да твърдим, че когато нашите войски навлязат в Турция, те ще намерят в лицето на арменците надеждни съюзници, винаги готови да съдействат...“ [9]. Важно е да се спомене, че във висшия офицерски състав на руската кавказка армия служат значителен брой арменци, сред които особено се отличават ген. Кишмишев, Михаил Лорис-Меликов, Арзас Тер-Гукасов, Яков Алхазов, Евсей Бектабеков, Александър Денибеков, Иван Лазарев, Иван Лорис-Меликов, Дмитрий Тер-Асадуров и др. [10]. В този смисъл може да се каже, че значителен принос за военната победа на Русия има помощта, оказана от арменците на изток, както и от балканските народи на запад.

Интерес представлява позицията на ечмиадзинския католикос по отношение на новата руско-турска война. Малко преди началото на военните действия царското военно ръководство в Кавказ изпраща ген. Лорис-Меликов в Ечмиадзин с цел да издейства от Геворг IV съгласие да се обърне със специално възвание към арменците в Османската империя да съдействат на руската армия. Католикосът обаче дава дипломатически отказ, което означава, че Арменската църква запазва прагматичен неутралитет, отчитайки възможните тежки последствия за западните арменци [11].

Важно е да се отбележи, че петербургското правителство влиза неподготвено във войната,

³ Източната криза от 1875–1878 г. представлява поредица от бунтове, въстания и войни, водени от балканските народи срещу османската власт – въстанието в Босна и Херцеговина (1875–1878 г.), Априлското въстание в България (1876 г.), войната между Сърбия и Черна гора, от една страна, и Високата порта, от друга (1876 г.) и накрая Руско-турската война (1877–1878 г.).

⁴ Голяма част от западноарменския елит не желае да застава на страната на Русия и да влиза в конфронтация с Високата порта. За това свидетелстват думите на патриарх Нерсес Варжапетян,

изказани по време на среща с английския посланик в Константинопол – Остин Лейярд (1877–1880 г.). В доклад до своето правителство, Лейярд предава думите на патриарха по следния начин: „...арменският народ предпочита да живее под османска власт, отколкото под руска... Техните интереси са идентични с тези на турците и те смятат, че за тях е по-добре да останат османски поданици, отколкото да станат руски...“ – Blue Book. Turkey № 25 (1877). Further correspondence respecting the affairs of Turkey. London, 1877, pp. 164-165.

без ясно очертана програма и поставени цели. Във висшите ръководни среди на империята са налице значителни разногласия относно военнополитическата стратегия, която трябва да се следва. Тази неяснота и противоречивост особено отчетливо се проявява в плановете относно Източния, Кавказки фронт. Така например военният министър Дмитрий Милютин и началникът на военния щаб Николай Обручев настояват руската армия да съсредоточи действията си на Балканите, по-конкретно в България, а операциите в Мала Азия да имат второстепенно значение, докато посланикът в Константинопол Николай Игнатиев, напротив, поддържа идеята, че Азиатска Турция трябва да стане главен военен театър [12]. Според него от благоприятното положение в Кавказ Русия може да извлече голяма полза и да удържи бързи победи. Основните причини за това са следните:

- Военните действия в Мала Азия още от първия ден на обявяването на войната ще се водят на турска земя, за разлика от тези на Балканите.

- Тъй като в Анадола мощта на Високата порта е значително по-голяма, а мюсюлманското население е по-многобройно, следователно и ударът, нанесен там, ще направи значително впечатление на османското правителство и на войската.

- Нито една от останалите велики сили не е в състояние да възпрепятства руското настъпление в Мала Азия и да постави в затруднено положение руската армия, поради отдалечеността на кавказкия военен театър. Така за разлика от Балканите, кавказката войска има големи шансове да достигне до Босфора.

Предложенията на Игнатиев обаче са отхвърлени и е решено Балканският полуостров да бъде главен театър. Задачите на кавказката армия са определени като „*ограждане на собствената ни безопасност и отвлечение на вниманието на противника*“ [13]. Подценяването на бойните действия в Азиатска Турция може да се приеме за тактическа грешка от страна на руските военни среди.

Тук е мястото да се отговори на въпроса какво място заемат турските арменци във военните планове на руските управляващи среди. Наличната информация дава основание да се твърди, че през 70-те години на XIX в. в ръководните военнополитически кръгове на Петербург въпросът за арменците заема изцяло второстепенно място и се разглежда като

средство за постигането на главните външнополитически задачи в Близкия Изток. Руската политика в този регион традиционно е насочена към балканските народи и в цялата предвоенна, военна и следвоенна програма на правителството се дискутира предимно тяхното положение. Единственият повод, при който се споменава за арменците, е във връзка с осигуряването на тяхната подкрепа за воденето на успешни военни действия на Източния фронт.

Въпреки това хиляди арменци доброволно се включват във войната на страната на Русия, надявайки се империята да оцени предаността и помощта им в бъдеще. В този период сред западноарменското общество масово се разпространяват русофилски настроения. В края на октомври 1877 г. депутатите от арменското Национално събрание дори решават да се обърнат с молба към ечмиадзинския католикос Геворг IV да ходатайства в Петербург относно предоставянето на автономен статус на Армения, а в случай, че се предвижда присъединяването ѝ към Русия – да се запази културно-духовната свобода на арменците [14]. През декември 1877 г. в Константинопол е организирана грандиозна манифестация в подкрепа на Русия под лозунга „свободна Армения“ [15]. Проруските настроения са демонстрирани и с отказа на Националното събрание да изпълни султанския указ за мобилизация на арменците [16]. Самоинициативата на арменската общност обаче не получава внимание от страна на царското ръководство.

За по-малко от година руската армия успява да нанесе поражение върху османците както на Балканския, така и на Кавказкия фронт. Във военната кампания от 1877 г. са превзети Баязид, Ардахан, Карс и редица други центрове на Западна Армения, а от началото на 1878 г. настъплението е насочено към стратегически важната крепост Ерзурум, превзета на 8 февруари.

Арменският въпрос и положението на арменците по време на руско-турските преговори за мир

След тези победи започва работата по юридическото и политическо оформяне на резултатите от войната. За тази цел в Главната квартира на руската армия в Одрин е изпратен Николай Игнатиев. При подписването на примирието между Руската и Османската империя (19/31 януари 1878 г.) обаче нищо не се комен-

тира относно арменците⁵. Едва при съставянето на проекта за мирен договор се споменава за Армения. На 12 януари 1878 г. Игнатиев представя своя проект, който в частта за военните обезщетения пряко засяга интересите на арменското население. Контрибуциите, които трябва да заплати Високата порта за нанесените щети, са оценени на 1410 млн. рубли, но поради финансовата несъстоятелност на Османска Турция Игнатиев предлага част от парите да се компенсират с териториални отстъпки. На запад Русия трябва да получи обратно Южна Бесарабия, отнета ѝ по Парижкия мирен договор от 1856 г., а на изток – част от арменските земи, които имат стратегическо значение за кавказката граница – Ардахан, Карс, Кагизман (Кагхзван) до Саганлук (Соганлук), и грузинските – Батуми с прилежащата част от Лазистан [17].

Междувременно арменските национални дейци проявяват инициативност, опитвайки се да влязат в контакт с руските официални представители на Балканите и да сондират мнението им относно бъдещето на арменските земи. Константинополският патриарх Нерсес Варжапетян изпраща в Главната квартира на руската армия в Одрин упълномощено лице – архимандрит Геворг Рушуклиян, което да преговаря с Николай Игнатиев. Отделно от него пристигат и двама висши османски чиновници – Степан паша и Ованес Нуриян. Арменските делегати отправят молба за покровителство и за предоставянето на автономия на областите Сивас, Ван, Муш и Ерзурум с временна руска окупация [18]. Степан паша и Нуриян ефенди обясняват, че първоначално арменците са приемали за целесъобразно да бъдат предани на Портата, докато са вярвали в жизнеността на империята и възраждането ѝ посредством предлаганите от Европа реформи. Събитията около Руско-турската война обаче показват, че е *„невъзможно съществуването на Турция като велика държава, поради което за арменците определено е по-изгодно Армения да бъде възродена под покровителството на Русия“* [19]. Делегатите се срещат и с главнокомандващия Николай Николаевич, към когото отправят молба при сключването на мирния договор да се вземат охранителни мерки, тъй като с оттеглянето на руските войски от Мала Азия още повече ще се влоши положението на ар-

менците [20]. Скоро след това патриархът изпраща нова делегация, която от негово име и от името на целия арменски народ официално отправя молба до руския цар Александър II за покровителство и за предоставянето на същото автономно самоуправление за арменците в Анадола, каквото се предвижда за Европейска Турция [21].

По думите на самия архимандрит Рушуклиян, когато е изразил пред Игнатиев надеждите на арменския народ да получи същата свобода като българите, Игнатиев е отхвърлил тази идея, обосновавайки се с неподготвеността на арменците и с пасивността им по време на военните действия. Въпреки тези критики, по думите на архимандрита Игнатиев е оставил надежда у арменците:

„Не се отчайвайте, има надежда и за вас като поданици на Турция. Започнете да се подготвяте за бъдещето. Тази подготовка трябва да обхване възпитанието, обучението и изграждането на политическа прозорливост; вие трябва да бъдете готови с вътрешната си организация. Бъдете готови за момента, когато политиката ще ви отведе до свободата, а аз, от своя страна, винаги съм в готовност да ви помагам. Нека вашият патриарх незабавно започне да действа, без да губи време.“ [22]

Достоверността на това изказване не е потвърдена в записките на самия Игнатиев. От техния анализ може да се направи заключението, че руският дипломат не дава никакви надежди и обещания на арменците. Нещо повече, той дори ги критикува, че неведнъж са проявявали западноевропейска политическа ориентация, което се оценява като враждебност по отношение на Русия и руските интереси [23].

В крайна сметка обаче, в интерес на близкотоизточната си политика руското правителството променя тактиката си по отношение на Арменския въпрос. Макар че категорично се отхвърля възможността за предоставянето на автономен режим на арменците в Мала Азия, не се изключва използването им за засилване на руското влияние в региона. За тази цел Игнатиев се опитва да прокара две клаузи в преговорите с османските представители⁶:

⁵ Текстът на примирието е обнародван в „Русский вестник“, януарь 1878, т. 133, с. 995-999.

⁶ Към началото на февруари 1878 г. руско-турските преговори за мир се пренасят от Одрин в Сан Стефано.

1. Да се въведат преобразования в анадоличките области на империята, гарантиращи обществената безопасност и осигуряващи административно самоуправление.

2. Тъй като в източните вилаети мнозинството от християнското население са арменогригорианци, те, както и Високата порта, трябва да признаят върховенството на ечмиадзинския католикос като духовен глава на всички арменци без значение в коя държава се намират [24].

Приемането на тези клаузи в бъдещия мирен договор би предоставило на Петербург отлична възможност официално да се намесва и да влияе върху вътрешната политика на Портата по отношение на нейните арменски поданици, както и да държи в строги рамки развитието на Арменския въпрос. Ставайки гарант за въвеждането на реформи в източните вилаети, Русия ще привлече на своя страна арменското население, ще затвърди позициите и авторитета си и ще предотврати проникването на западноевропейското влияние сред арменците. От друга страна, царското правителство се опитва да използва ечмиадзинския католикос, който е поданик на Руската империя, като инструмент за въздействие върху арменската община в Османска Турция, което допълнително ще разшири руската зона на влияние [25].

Османските представители проявяват упорито нежелание да дискутират въпроса за арменците, заявявайки следното: *„Вие вече ни лишихте от почти всички европейски владения, оставете ни намира поне в Азия“* [26]. В крайна сметка обаче Игнатиев успява да се наложи по въпроса за подобряването на положението в арменските области чрез въвеждане на реформи и защитата на населението от кюрди и черкези, отказвайки се от клаузата за духовното върховенство на Ечмиадзин [27]. Игнатиев обяснява отказа от тази идея с нежеланието на петербургското правителство да се засилва международното значение на Арменската апостолическа църква, което пряко би се отразило на царските вътрешнополитически интереси и би създавало затруднения на кавказката администрация – *„за нас е по-изгодно турските арменци да разчитат повече на покровителството на руския цар, отколкото на застъпничеството на своя духовен вожд, чието политическо значение няма защо да*

преувеличаваме“ [28]. От 70-те години на XIX в. в руското министерство на вътрешните дела и Кавказкото наместничество се разпространяват опасения за сепаратистични настроения сред арменското население, поради което започва политика на ограничаване правата и привилегиите на ечмиадзинския престол като духовен и политически център на арменците. По думите на Игнатиев прекаленото засилване на влиянието на Ечмиадзин ще стимулира освободителните стремежи на арменците, а това не съответства на руските интереси [29].

Заключение

Събитията от 1875–1878 г. имат важна роля в съдбата на западните арменци. Под тяхно въздействие настъпват качествено нови исторически процеси във всички сфера на арменското общество. Започва духовно-културното съзряване на народа, появяват се нови обществени сили – националната буржоазия и интеллигенция, заражда се националната идея. В условията на ускорено разложение на османската стопанска, административна и военно-политическа система, както и на остри неразбирателства между великите сили, Арменският въпрос излиза на международната сцена като съставна част на Източния въпрос. От този момент нататък целият общественно-политически и социално-икономически живот на арменците започва да се върти около Арменския въпрос. На този етап обаче не може да се говори за организирано националнореволуционно и освободително движение, каквото се наблюдава при балканските народи. Въроръжените борби на западните арменците имат стихийен характер, без ясно изградени общонационални възгледи относно бъдещето.

В този сложен и комплексен проблем Русия е фактор с решаващо значение, което се дължи на няколко обстоятелства: 1) общата християнска религия; 2) близостта в териториално отношение; 3) търговско-икономическите връзки, установени още от времето на Киевска Рус⁷; 4) проруските настроения сред голяма част от арменското общество, според което придвижването и установяването на Русия в Кавказ съвпада с националноосвободителните им стремежи; 5) честите руско-турски войни, които пораждат у арменците надежда, че с по-

⁷ Първите арменски колонии (общини) в Киевска Рус датират от X–XI в.

мощта на Петербург ще постигнат своето освобождение и обединение, а за руснаците поставят необходимостта от осигуряването на съчувствено отношение сред населението в пограничните райони на Мала Азия.

Руската политика по отношение на Армения обаче като цяло е колеблива, непоследователна и нерешителна, такава, каквато според някои автори е и цялостната ѝ политика по Източния въпрос. По този проблем липсва ясна правителствена програма; в политическите кръгове на страната съществуват многобройни и различни схващания относно същността на руските интереси в Армения.

Поведението на арменските национални дейци също се характеризира с непоследователност и противоречивост, поради което до Първата световна война освободителното движение не успява да изработи ясна и конкретна национална програма. В арменските среди се разпространяват крайно различни алтернативи за политическо бъдеще: 1) някои приемат, че народът трябва сам да извоюва своята независимост чрез подготовката на всеобщо въстание, по примера на балканските народи; 2) други дейци разчитат на съдействието на Русия и дори предлагат преминаването под руски протекторат на цяла Армения; 3) част от интеллигенцията свързва освобождението и развитието на страната с помощта на Европа и особено на Англия; 3) има и такива, които стоят на туркофилски позиции и настояват за постигане на споразумение с Високата порта. Тази липса на единодушие сред арменските национални лидери е една от основните причини за неуспеха на начинанията им и за превръщането на Арменския въпрос в удобно средство за оказване на натиск и за намеса във вътрешните дела на Османската империя от страна на великите сили.

Бележки

[1] Лео. Очерки из истории армянского вопроса в Турции – В: Армянский вестник, 1917, № 12, с. 3-4.

[2] Ազգային Սահմանադրութիւն հայոց. Կ. Պոլիս, 1863.

[3] Հայ Ժողովրդի պատմություն հարցերում եվ պատասխաններում: Երևան ՀՌՀ Հրատարակչություն, 2009, էջ 244-249; Սարգսյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և պետությունները XIX դարի վերջի քառորդում և XX դարի սկզբին:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1972, էջ 81-87; Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դ. երկրորդ կես – XIX դ. վերջ): Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, "Չանգակ-97" հրատարակչություն, 2010, էջ 363-413.

[4] Sarkissian, A. O. History of the Armenian Question to 1885. The University of Illinois Press, Urbana, 1938, pp. 58-60. Според известния арменски историк от края на XIX–началото на XX в. Лео (Аракел Бабаханян) Арменский въпрос в по-голямата си част е всъщност кюрдски въпрос – виж: Лео. Очерки из истории армянского вопроса в Турции – В: Армянский вестник, 1916, № 44, с. 2-5; 1917, № 19, с. 2-5; 1917, № 21, с. 3-5. Американският изследовател Вахагн Татрян също е на мнение, че в същността на Арменския въпрос стои армено-кюрдският конфликт, умишлено подклаждан от османската власт – виж Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007, с. 55-58.

[5] Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 1. София: БАН, 2008. с. 6; Яценко, А. С. Русские интересы в Малой Азии. Москва: т-во тип. А. И. Мамонтова, 1916; Елисеев, А. В. Значение Малой Азии для России – В: Исторический вестник, т. 32, 1888, с. 142-162.

[6] Записки графа Н. П. Игнатъева – В: Исторический вестник, т. 135, 1914 (январь), с. 53.

[7] Պարսամյան, Վ. Ա. Գրիբոեդովը եվ հայ-ռուսական հարաբերությունները: Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1947, էջ 138-139.

[8] Толева, Т. Геноцид и судьба на арменский народ. София: Сиела, 2014, с. 72. По-подробно виж: Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре. Т. I–VII Санкт-Петербург, 1904–1911; Кърбежян, В. Участие на арменците в Руско-турската война, 1877–1878. София: Военно издателство, 2010; Кишмишев, С. О. Война в Турецкой Армении 1877–1878 гг. Санкт-Петербург: Военная типография, 1884; Ներսիսյան, Ա. Ն. Հայերի մասնակցությունը 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1958.

[9] Филиппов, В. Н. Военное обозрение азиатской Турции. Издание военно-ученого комитета Главного Штаба. Под ред. Свиты его величества ген.-майора Г.И. Бобрикова. Санкт-Петербург: Типо-лит. А. Е. Ландау, 1881, с. 94-95.

[10] Аветисян, Г. Генералы-армяне в Российской империи. Ереван: Амроц групп, 2008; Кърбежян, В. Цит. съч.

[11] Тунян, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван: Музей-институт геноцида армян, 1990, с. 72.

[12] Записки графа Н. П. Игнатъева – В: Исторический вестник, т. 136, 1914 (июнь), с. 836.

[13] Русско-турецкая война 1877–1878. Под ред. И. И. Ростунова. Москва: Воениздат, 1977, с. 201-202.

[14] Մարգարյան, Ե. Ղ. Օսմանյան լաւրերը..., էջ 87.

[15] Пак там, с. 88.

[16] Հայկական հարց: Հանրագիտարան: Մ. Խոնդարյանի (պատասխանատու խմբագիր): Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, Երևան, 1991, էջ 289.

[17] Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, т. 139, 1915 (январь), с. 44, 47-48.

[18] Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, т. 140, 1915 (апрель), с. 52-53.

[19] Пак там, с. 53.

[20] Մարգարյան, Ե. Ղ. Օսմանյան լաւրերը..., էջ 89.

[21] Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) ..., т. 140, 1915 (апрель), с. 53; Armenian Claims and Historical Facts (Questions and Answers). Ankara: Center for Strategic Research, 2005, pp. 18-19.

[22] Մարգարյան, Ե. Ղ. Օսմանյան լաւրերը..., с էջ 88; Լեո, Հայոց հարցի վավերագրերը: Թիֆլիս, 1915, էջ 48-49.

[23] Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) ..., т. 140, 1915 (апрель), с. 52-53.

[24] Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, т. 141, 1915 (июль), с. 58-60.

[25] По-подробно виж: Верт, П. Глава церкви, подданный императора: Армянский католикос на перекрестке внутренней и внешней политики империи, 1828–1914 – В: Ab Imperio, 2006, № 3, с. 99-138.

[26] Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) ..., т. 141, 1915 (июль), с. 59.

[27] Пак там, с. 59-60.

[28] Пак там, с. 60.

[29] Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, т. 142, 1915 (октябрь), с. 85.

Литература

Аветисян, Г. Генералы-армяне в Российской империи. Ереван: Амроц групп, 2008.

Армянский вестник, 1916, № 44; 1917, № 19; 1917, № 21.

Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 1. София: БАН, 2008.

Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007.

Елисеев, А. В. Значение Малой Азии для России – В: Исторический вестник, т. 32, 1888, с. 142-162.

Записки графа Н. П. Игнатъева – В: Исторический вестник, 1914, т. 135 (январь), т. 136 (май, июнь).

Кишмишев, С. О. Война в Турецкой Армении 1877–1878 гг. Санкт-Петербург: Военная типография, 1884.

Кърбежян, В. Участие на арменците в Руско-турската война, 1877–1878. София: Военно издателство, 2010.

Лео. Очерки из истории армянского вопроса в Турции – В: Армянский вестник, 1917, № 12.

Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре. Т. I–VII Санкт-Петербург, 1904–1911.

Русский вестник, январь 1878, т. 133.

Русско-турецкая война 1877–1878. Под ред. И. И. Ростунова. Москва: Воениздат, 1977.

Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, 1915, т. 139 (январь), т. 140 (апрель), т. 141, (июль, август, сентябрь), т. 142 (октябрь).

Толева, Т. Геноцид и съдба на арменския народ. София: Сиела, 2014.

Тунян, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван: Музей-институт геноцида армян, 1990.

Филиппов, В. Н. Военное обозрение азиатской Турции. Издание военно-ученого комитета Главного Штаба. Под ред. Свиты его величества ген.-майора Г.И. Бобрикова. Санкт-Петербург: Типо-лит. А. Е. Ландау, 1881.

Яценко, А. С. Русские интересы в Малой Азии. Москва: т-во тип. А. И. Мамонтова, 1916.

Blue Book. Turkey № 25 (1877). Further correspondence respecting the affairs of Turkey. London, 1877.

Sarkissian, A. O. History of the Armenian Question to 1885. The University of Illinois Press, Urbana, 1938.

Ազգային Սահմանադրութիւն հայոց. Կ. Պոլիս, 1863.

Հայ Ժողովրդի պատմություն հարցերում եվ պատասխաններում: Երևան ՀՌՀ Հրատարակչություն, 2009.

Հայկական հարց: Հանրագիտարան: Կ. Ս. Խուդավերդյան (պատասխանատու խմբագիր): Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, Երևան, 1991.

Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դ. երկրորդ կես – XIX դ. վերջ): Երևան, ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ, "Չանգակ-97" հրատարակչություն, 2010.

Ներսիսյան, Ա. Ն. Հայերի մասնակցությունը 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1958.

Պարսամյան, Վ. Ա. Գրիբոեդովը եվ հայ-ռուսական հարաբերությունները: Երևան, Հայկական ՄՍՌ-Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1947.

Սարգսյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և պետությունները XIX դարի վերջի քառորդում և XX դարի սկզբին: Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1972.

Ас. д-р Диана Кареновна Папоян
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, гр.
Бургас
Факултет по обществени науки
Катедра „История и философия“
e-mail: karenovnadiana@abv.bg

АРМЕНСКИЯТ ВЪПРОС В САНСТЕФАНСКИЯ МИРЕН ДОГОВОР

Диана Папоян

THE ARMENIAN QUESTION IN THE TREATY OF SAN STEFANO

Diana Papoyan

ABSTRACT: *In the historical development of the Armenian people, the San Stefano Peace Treaty is a turning point. After which, the Armenian national question entered the international scene. As a result the Western Armenians hoped their situation would soon change, as it was happening with the Balkan nations. Above all, the importance of the treaty lies in the fact that it is the first time in modern history that "Armenia" is officially mentioned, given that the Ottoman authorities are systematically trying to enforce the claim that the geographical name of this territory is "Kurdistan". The other important point is the public recognition of the fact that, apart from the Balkans, the situation in Asia Minor is also grave and problematic and requires serious attention and immediate reforms. The present report analyzes these significant events in the history of the Armenian Question and examines Russian foreign policy strategy regarding Armenians in the Ottoman Empire.*

Key words: Armenian question, Eastern question, Ottoman Empire, Russian foreign policy, Treaty of San Stefano

Въведение

Събитията от 1877–1878 г. имат важно значение за развитието на арменския национален въпрос и за съдбата на арменците, населяващи Османската империя. Честите руско-турски войни, както и протекционистското отношение на Русия спрямо балканските християни, пораждат у арменците надежда, че с помощта на Петербург и те ще постигнат своето освобождение и обединение. Поради това хиляди арменци доброволно се включват във войната на страната на Русия, надявайки се империята да оцени предаността и помощта им в бъдеще. Последвалите събития обаче демонстрират, че руската политика по Арменския въпрос е колеблива и непоследователна. По този проблем липсва ясна правителствена програма; в политическите кръгове на страната съществуват многобройни и различни схващания относно същността на руските интереси в Армения¹.

Значението на Санстефанския договор за арменците

На 19 февруари/3 март 1878 г. в Сан Стефано представителите на Петербург и на Високата порта подписват прелиминарен (временен) мирен договор, чиито условия впоследствие трябва да бъдат преразгледани от останалите велики сили². Официалният текст на договора е обнародван на 9/21 март 1878 г. Това е първият международен договор, в който се засяга конкретно въпросът за положението на арменците, а не общо за християнските поданици на султана. Чл. 16 от документа гласи следното:

„Тъй като изтеглянето на руските части от окупираните територии в Армения, които трябва да се върнат на Турция, може да предизвика стълкновения и усложнения, които неблагоприятно да се отразят върху добросъседските отношения, Високата порта се задължава да въведе незабавно подобрения и ре-

¹ По-подробно за руската политика по Арменския въпрос виж: Папоян, Д. Арменския въпрос в руската външна политика (края на XIX – началото на XX в.) – дисертационен труд, ЮЗУ, Благоевград, 2021.

² Санстефанският договор е прелиминарен, тъй като съгласно чл. 7 на Парижкия мирен договор, подписан след Кримската война (1853–1856 г.), териториалните изменения в Османската империя трябва да бъдат съгласувани между всички велики сили, подписали договора.

форми с оглед на местните нужди в областите, населени с арменци, и да гарантира тяхната сигурност срещу кюрди и черкези.“ [1]

С тази клауза както Русия, така и Османската империя публично признават факта, че в Мала Азия има компактно арменско население и че това население е застрашено от действията на кюрдите и черкезите. Султанът поема задължението да осъществи реформи и да осигури безопасността им; ангажиментите, поети от него, ще се изпълняват под надзора на руската войска и руската администрация, за което може да се съди по чл. 25: *„Оправдането на Азиатска Турция от руските войски ще се извърши в срок от 6 месеца след сключването на окончателния мир“* [2]. С чл. 17 османското правителство обещава да даде пълна амнистия на всички свои поданици, компрометирани в последните събития [3]. Освен това Високата порта предава на Русия арменските области Ардахан, Карс, Алашкерт, Баязид и територията до планинската верига Саганлук, както и пристанищния град Батуми (чл. 19, т. б) [4].

В историографията се е наложило мнението, че Арменският въпрос се заражда след Санстефанския мирен договор. По-правилно обаче е да се каже, че той получава своето международно признание и се интернационализира през 1878 г., а не, че възниква тогава. Почти три века (XVII–XIX в.) Арменският въпрос съществува като вътрешен и регионален проблем за Османската империя. След Руско-турската война от 1877–1878 г. той прераства в проблем от международно значение, в разрешаването на който се намесват всички велики сили. С подписването на Санстефанския мирен договор арменският национален въпрос влиза в сферата на противоречия между европейските държави и става част от големия Източен въпрос. От този момент нататък същността на Арменския въпрос се свежда до въпроса за въвеждането на реформи в източните вилаети на Османската империя.

Важно е да се уточни какво е значението на Санстефанския договор за Руската империя. От анализа на целия документ може да се направи заключението, че клаузите му са изцяло в интерес на руските външнополитически цели. На Балканите се осигурява обособяването на автономна българска държава, която се разглежда като сигурен военнополитически съюзник, чрез който Петербург ще държи под контрол подстъпите към Константинопол и Проливите; необходимо е да се вземе предвид и

обстоятелството, че руската дипломация издейства на Българското княжество широк излаз както на Черно, така и на Егейско море, пряко свързано със Средиземно море. Притежаването на Южна Бесарабия на запад и Батуми на изток допълнително засилват руското господство над черноморския басейн. Чрез арменските стратегически крепости Ардахан, Карс и Баязид империята си осигурява силни военни бази и опорни пунктове, които да улеснят бързото ѝ проникване в Мала Азия в посока Константинопол и Проливите [5]. Следователно руските придобивки по Санстефанския договор представляват едно стратегическо обкръжение на района около османската столица и Проливите. В допълнение към това, чрез чл. 16 царското правителство получава отлична възможност официално да се намесва във вътрешните работи на Османската империя и да оказва въздействие върху политиката ѝ под предлог защитата на интересите на арменското население. По думите на Игнатиев тази разпоредба трябва да докаже на Европа, че Русия се интересува не само за славяните и православните християни, но *„ръководейки се от човеколюбиви чувства, тя възнамерява да се грижи за благосъстоянието на цялото християнско население в Турция“* [6].

Относно реалното значение на Санстефанския договор за западните арменци са изказани различни мнения. Сложността на чл. 16 и 25 от документа предизвиква различни реакции у арменската общественост, а оттам и историографските оценки са доста противоречиви. Безспорно трябва да се признае, че включването на тези клаузи в постановленията на договора е в резултат от сериозната дипломатическа активност на западните арменци. Освен това този документ има важно значение, тъй като за пръв път в историята на новото време официално се спомена за *„Армения“*. Това опровергава твърденията на османските власти, че географското название на тази територия е *„Кюрдистан“*. Другият важен момент от договора е, че на международно ниво се признава фактът, че положението в източните провинции е проблематично и изисква незабавни преобразования и реформи, тъй като арменското население там страда от постоянни нападения от страна на кюрдските и черкезките банди. Така Високата порта поема двоен ангажимент пред Русия: 1) да въведе реформи и да подобри ситуацията в областите, населени с арменци; 2) да осигури безопасността на арменското население. Особено важен момент в договора е

наличието на реални гаранции за изпълнението на задълженията от страна на Османската империя. Тези гаранции са в лицето на руските въоръжени сили, които съгласно чл. 25 ще останат на османска територия в продължение на 6 месеца. Трябва да се има предвид обаче, че царската дипломация не включва тези клаузи заради сигурността и защитата на арменците, а единствено заради интересите на своята политика в този регион. Външнополитическото ръководство на империята, както и кавказката администрация, не са настроени в полза на арменското национално движение и не възнамеряват да допуснат усложняването и разрастването на Арменския въпрос.

Негативните оценки на Санстефанския договор са свързани преди всичко с липсата на четири сериозни уточнения в неговите постановления: 1) какви точно реформи трябва да се предприемат за подобряването на живота в източните провинции; 2) в какви конкретни географски предели трябва да се разпространят тези реформи; 3) в какъв срок османското правителство трябва да изпълни задълженията си по чл. 16; 4) какви санкции ще последват за Високата порта при евентуално неизпълнение на поетите ангажменти; наистина се споменава за присъствието на руски окупационни войски, но никъде в договора не се постановява, че целта им е да надзират изпълнението на чл. 16 [7].

Тази половинчатост на договора може да се обясни с липсата на ясна правителствена програма по Арменския въпрос в руското политическо ръководство. В периода на войната и по време на преговорите за мир царската дипломация не е подготвена за дискутирането и разрешаването на този проблем, тъй като той не влиза в обсега на първостепенните държавни задачи, които трябва да бъдат решени с тази война. Може да се направи предположението, че руското правителство включва чл. 16 в договора с цел да продължава да има повод за хуманитарна интервенция във вътрешните работи на Османската империя, тъй като с обособяването на независими и автономни държави на Балканите, практически в империята не остава голяма християнска общност, чиито интереси да бъдат защитавани от Русия. Реално обаче в Петербург не желаят да се обвързват с ангажменти спрямо западните арменци и да стават гаранти за положителното разрешаване на Арменския въпрос, което се потвърждава от царската политическа линия през

следващите десетилетия и особено през 90-те години на XIX в.

Веднага след подписването на прелиминарния мирен договор останалите велики сили настояват за свикването на конгрес, който да обсъди и утвърди резултатите от войната. В Петербург ясно осъзнават, че европейските държави няма да бъдат доволни и че ще се опитат да ревизират клаузите от Сан Стефано. Каквито и да са истинските цели на руското правителство, факт е, че военното, вътрешнополитическото и международното ѝ състояние на този етап не позволяват воденето на самостоятелна политика по отношение на Османската империя и обуславят по-нататъшните ѝ отстъпки на конгреса. Решено е външните министри на шестте велики сили да се съберат през юни 1878 г. в Берлин [8].

Програми за политическо бъдеще, оформени сред арменското национално движение

В периода между Сан Стефано и Берлин дейността на арменските национални лидери особено се активизира. Настъпва известно сплотяване и консолидиране на общественополитическите движения, формират се различни подходи за бъдещето на Западна Армения, установяват се връзки с правителствени лица от Константинопол, Петербург и Лондон. Относно програмите за преобразования в арменските вилаети на Османската империя, се очертават няколко различни виждания, които условно могат да се разделят в шест категории:

I. Радикално настроената част от населението, увлечена от европейските буржоазни идеи за свобода и национално самоопределение, желае създаването на независима арменска държава, включваща Турска и Руска Армения. Според тези дейци решението на Арменския въпрос е обединението на всички арменци в единна национална държава чрез революционни действия по примера на балканските народи. Тези дейци тълкуват прекалено произволно и разширено текстовете на Санстефанския договор и възприемат постановленията му като първа стъпка по пътя към независимостта. Ето как Григор Арцруни, издател и редактор на вестник „Мшак“, интерпретира чл. 16 от договора: „Думата „местни“ показва, че Армения трябва да има губернаторско самоуправление“ [9]. Според него турските арменци имат право да претендират за следното:

християнски губернатор, собствена градска и селска администрация, безопасност на личността и собствеността, освобождаване на селяните от феодална зависимост, създаването на собствени или смесени съдилища, установяването на равенство между християни и мюсюлмани пред закона, свобода на образованието, създаване на собствена въоръжена милиция и т.н. Арцруни дори предлага седалището на арменското Национално събрание да се премести от Константинопол в Ерзурум или Ван [10]. Разбира се, подобни интерпретации на Санстефанския договор са изключително погрешни – нито руската, нито османската дипломатия са имали за цел да обособяват националотериториална автономия за арменците в империята.

Сред поддръжниците на идеята за независима и обединена Армения обаче се наблюдават сериозни разногласия по един съществен въпрос – до каква степен националните планове трябва да са обвързани с руската политика. Тъй като се предвижда в бъдещата свободна държава да влезе и Руска Армения, естествено е царското придвижване в арменските земи да не среща одобрението на онези дейци, които отдават предпочитание на самостоятелните действия. Други обаче свързват бъдещето на Армения с Русия и смятат, че за реализирането на поставената цел трябва да се действа с подкрепата на Петербург. Тази увереност в помощта на Русия демонстрира неосведоменост и липса на политически опит сред част от арменските национални дейци, които не оценяват по правилен начин насоките на царските външнополитически интереси.

II. Известен брой последователи има идеята за присъединяването на Западна Армения към Русия. Така например Ованес Туманян, един от най-ярките русофили, в различни публицистични статии особено подчертава освободителната роля на руския народ и руското оръжие в живота на арменците. Авторът е уверен, че по отношение на Турска Армения Северната империя винаги се е стремяла да сложи край на тежкото положение на арменците. На опроверженията на някои дейци, които подчертават, че Русия винаги е действала само в свой интерес, Туманян отговаря по следния

начин: *„Още по-добре, щом интересите на могъщата Русия съвпадат с интересите на арменския народ. Именно това е и причината за руската помощ към арменците, причината за нейната последователност. Ето защо моите надежди и симпатии са свързани с Русия“* [11]. Според Туманян Арменският въпрос в никакъв случай не е въпрос за предоставянето на политическа независимост; на арменците им е напълно достатъчно да получат възможността свободно да развиват културния си живот *„в братство с другите културни народи“* [12]. Разрешаването на този въпрос авторът предоставя изцяло в ръцете на Петербург – *„Русия трябва окончателно да реши арменския въпрос, както го е правила досега* [има се предвид освобождаването на Източна Армения от персийска власт, както и някои западноарменски крепости от османска – б. а.]“ [13]. Известният източноарменски обществено-политически деец д-р Хакоб Завриев също смята, че присъединяването на арменските провинции в Мала Азия към Русия е най-добрият и *„най-желаният от всички арменци“* вариант за разрешаването на националния въпрос [14]. Завриев е убеден, че *„арменците винаги ще бъдат слаб по численост народ, който без подкрепата на Русия няма да успее да просъществува и две десетилетия“* [15].

Спорен е въпросът доколко животът на арменците като поданици на руския император е по-добър и предпочитан, отколкото като поданици на османския султан. Не може да се отрече, че до 70–80-те години на XIX в. източните арменци живеят спокойно в т.нар. Ереванска губерния³, ползват се с различни привилегии и дори с покровителството на кавказката администрация. От 90-те години обаче настъпва сериозна промяна в отношението на руското правителство. Започва политика на масова русификация на кавказкия регион, в резултат на която се предприемат гонения срещу арменските духовнокултурни огнища, поддържащи националното самосъзнание – църквата, училищата, благотворителните учреждения, пресата. Административните рестрикции са съчетани и с политически репресии. Така например в периода 1905–1907 г. царската власт успешно провокира т.нар. армено-татарски

³ Източноарменските земи са обособени в отделна административно-териториална единица в рамките на Руската империя. От 1828 до 1840 г. тази единица се нарича „Арменска област“, а от 1849 до 1917 г. – „Ереванска губерния“. По-подробно за руската политика в Кавказ виж: Цветкова, Ц. Руската колонизация на

Кавказ. София: Парадигма, 2019; Бочарников, И. В. Кавказская политика России в X–XX веках. Москва: Экон-информ, 2013; Дегоев, В. Кавказ в составе России: формирование имперской идентичности (первая половина XIX века) – В: Кавказский сборник, № 1 (33). Под ред. Н. Ю. Силаева. Москва: Русская панорама, 2004, с. 28–47 и др.

(азербайджански) кланета, в резултат на които са избити няколко хиляди арменци [16]. Турските историци поддържат тезата, че руското потисничество над арменците е далеч по-тежко от османското и че за разлика от Руската империя, в Османската арменците не са ограничавани в съхраняването на своите традиции, религия, култура и език [17].

III. По-умерените дейци, включващи и арменската патриаршия в Константинопол, излизат с планове за обособяването на автономна арменска област в рамките на Османската империя. Най-обстойно тази идея е представена в програмата, разработена от известния общественополитически деец Григор Отян (1834–1887 г.), който е и съавтор на Османската конституция от 1876 г. Предвиждат се следните буржоазнодемократични нововъведения в арменските области: назначаване на генерал-губернатор от арменски произход; учредяване на Административен съвет; реформиране на съдебната и на избирателната система; привличане както на арменци, така и на мюсюлмани, с изключение на кюрди и черкези, в полицейска служба и т.н. [18]. Тази програма впоследствие заляга в основата на арменските официални искания пред великите сили на Берлинския конгрес.

Арменската патриаршия също изготвя свой проект, който още в края на войната със съгласието на Националното събрание е изпратен до руския император и до външния министър. В него се съдържат следните искания, които предполагат обособяването на автономна област [19]:

1. Петербургското правителство да не връща на султана арменските земи до р. Ефрат, а да ги присъедини към Ереванската губерния.

2. Ако все пак тези територии бъдат върнати на Високата порта, то на живеещите там арменци да се предоставят същите права и привилегии, каквито се предвиждат за българите и Българи.

3. Руската армия не трябва да напуска окупираните арменски области докато Високата порта не въведе там реформи, които да обезпечат сигурността на народа. Реформите трябва да се основават на следните принципи: служителите в полицията да бъдат предимно арменци; арменците да преминават редовно военно обучение; кюрдите и черкезите няма да служат в полицията и ще се заселят в градовете, оставяйки своите планински укрепления;

арменците да участват в системата на държавно управление и да бъдат избирани за управители на области.

IV. Трябва да се има предвид, че освен с Русия голяма част от арменците свързват надеждите си за автономия с Англия. Това се потвърждава и от кореспондента на петербургския вестник „Новое время“ в Константинопол – Александър Молчанов, който на 21 февруари/5 март 1878 г. пише, че в навечерието на Берлинския конгрес арменците в османската столица все по-открито започват да говорят за възстановяването на националните си права и че *„Англия ще принуди както Русия, така и Турция да признаят автономията на Армения“* [20]. Руският журналист изразява съмнението си, че на арменците би се предоставила автономия, но въпреки това проявява подозрителност към политиката на Лондон, който според него има пряк интерес да създаде до руската кавказка граница неутрално княжество, което да заеме ролята на бариера срещу руското проникване [21].

Форин офис действително вижда в Арменския въпрос стратегическа възможност, чрез която да противодейства срещу руското настъпление към Мала Азия. Още през декември 1877 г. английският посланик в Константинопол Остин Лейярд (1877–1880 г.) отправя към арменското Национално събрание предложение да се издейства автономен режим за Западна Армения, но под английски протекторат [22]. В писмо от 21 март/2 април 1878 г. Молчанов информира, че арменците са обнадеждени и от адмирал Алфред Ърнест Алберт, херцог на Единбург, командващ английския флот в Мраморно море, при когото изпращат делегация с молба Великобритания да *„способства за възстановяването на арменските национални права“* и получават положителен отговор [23]. В навечерието на Берлинския конгрес едно от най-влиятелните списания в Англия от XIX в. *“The Fortnightly Review”* публикува статията на политика Джеймс Брайс, в която авторът призовава арменците да не забравят, че Русия е славянска държава и че няма как двата етноса – славянският и арменският – да се слоят, тъй като националните им характеристики са крайно различни. Окуражавани от Англия, арменците трябва да поемат ролята на бариера срещу *„по-нататъшния напредък на славянската власт и източната православна църква“*. Според възгледите на британския по-

литик, ако арменските искания бъдат удовлетворени, „това ще унищожи поводите за руска намеса“ в Мала Азия [24].

Арменските национални дейци отчитат международния авторитет на Великобритания и се опитват да използват англо-руските противоречия, за да подобрят положението в своите територии. Тяхната наивност и неподготовеност в политическо и дипломатическо отношение обаче не им позволяват добре да се ориентират в сложната международна обстановка и да оценят правилно интересите на великите сили, което ще стане причина за голямото им разочарование след Берлинския конгрес.

V. Определени среди от западноарменското общество създават по-реалистични планове, осъзнавайки, че на този етап не е възможно да се постигне освобождението на Армения. Като отлагат тази идея за по-подходящо време, те наблягат на необходимостта арменците да насочат усилията си към мирното реформиране и подобряване на условията на живот в цялата Османска империя. Поддръжниците на тази политическа концепция са в готовност да си сътрудничат както с великите сили, така и с другите опозиционни движения в империята, особено с т.нар. „нови османци“ и с техните наследници младотурците, които се опитват да издействат либерални реформи и да трансформират империята в конституционна държава. През следващите години обаче сътрудничеството с младотурците прекалено се задълбочава, за което арменските политически дейци са силно критикувани.

VI. Представителите на западноарменския елит, предимно от Константинопол, заемащи високи управленски постове и разполагащи с големи капиталовложения в империята, се обявява против всякакви действия, целящи да внесат радикални промени в общественополитическия и икономическия строй на Османската империя. Тази прослойка гледа на реформите като на средство за утвърждаване на позициите си в държавното управление, увеличаване на влиянието си и извличане на икономически изгоди.

Общият преглед на разнообразието от концепции и програми за разрешаването на Арменския въпрос показва, че арменското националноосвободително движение, за разлика от това на балканските народи, не е достигнало своята зрялост и на този етап е лишено от ясна политическа идеология и единна ръководна стратегия. Това в крайна сметка оказва своето

негативно влияние по време на Берлинския конгрес и в последвалите събития.

Заклучение

Източната криза от 1875–1878 г. и особено последствията от Руско-турската война (1877–1878 г.) имат изключително голямо значение в историята на Арменския въпрос. В резултат на дипломатическата активност на арменския народ, както и поради чисто стратегически причини, руската дипломация включва в текста на Санстефанския договора клауза, която задължава Високата порта да въведе реформи в арменските провинции и да гарантира сигурността на населението срещу нападенията на кюрди и черкези. Макар че не установяват конкретен срок за изпълнението на реформите и не определят ясно провинциите, в които трябва да се приложат, чл. 16 и чл. 25 все пак обвързват разрешаването на проблема с присъствието на руска военна сила. С интернационализирането на Арменския въпрос на официално ниво се признава, че източните османски провинции са населени със значително по численост арменско население, което е подложено на насилие от местните кюрдски и черкезки племена. Освен това за пръв път Високата порта публично поема ангажимент пред Русия и Европа да осигури защитата на арменците и да въведе реформи и преобразования в областите, които те населяват.

Поради своята политическа наивност обаче арменските национални дейци тълкуват прекалено произволно и разширено тези клаузи и ги възприемат като първа стъпка по пътя към независимостта. Както за Русия, така и за европейските страни обаче същността на арменския проблем се свежда единствено до въпроса за въвеждането на реформи в източните вилаети на Османската империя и в никакъв случай не се предвижда предоставянето на суверенитет или дори на автономия на Армения.

Що се отнася конкретно до стратегията на Петербург, трябва да се има предвид, че Арменския въпрос заема второстепенно място в блискоизточната политика на Русия в сравнение с въпросите, засягащи балканския регион. По този проблем българският изследовател Г. П. Генов пише следното: „Армения не беше на пътя на Русия към Цариград, както това бе с християните на Балканите, и затова там не ставаша такива големи стълкновения между Русия, от една страна, и Турция и Европа, от друга“. Вследствие на това, „Русия, след всяка

война с Турция или Персия, късаше територии, населени с арменци, и просто ги присвоиваше, докато на Балканите за всяка руска крачка напред към Цариград цяла Европа държеше сметка“, благодарение на което, според Генов, балканските държави успяват да получат своята свобода, за разлика от арменците [25].

Не по-малко важно е и обстоятелството, че докато с балканските народи съществуват силни етно-езикови, културно-исторически и религиозни връзки, които оказват въздействие върху имперските решения и върху общественото мнение, в отношенията с арменците тези връзки са значително по-слаби и нестабилни. Това обстоятелство до голяма степен е причината руското отношение към Арменския въпрос да не надхвърля строгите дипломатически пространства, т.е. Арменският въпрос се явява обект на чиста дипломатия, където отсъстват извънполитически и извънвоенни фактори.

Бележки

[1] Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923): Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Երևան: Հայաստան, 1972, էջ 92; Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917 /Под ред. Е. А. Адамова, сост. И. В. Козьменко/. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952, с. 168-169; От Гюлистан до Москва. Исторически договори за съдбата на Армения. Пловдив: ОАБС „Парекордзаган“, 2010, с. 42.

[2] Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ..., էջ 96-97.

[3] Пак там, с. 92.

[4] Пак там, с. 93-94; Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, т. 141, 1915 (август), с. 380-382, 387; т. 141 (сентябрь), с. 732-734.

[5] Материалы для описания русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре. Том V. Санкт-Петербург, 1909, с.137-143.

[6] Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева)..., т. 142, 1915 (октябрь), с. 85.

[7] Sumner B. H. Russia and the Balkans 1870–1880. Oxford: Clarendon Press, 1937, pp. 416-417.

[8] Жигарев, С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в XVI–XIX веках,

критическая оценка и будущие задачи): Историко-юридические очерки. Том II. Москва: Университетская типография, 1896, с. 180-186.

[9] „Մշակ“, 1878, № 37, էջ 1.

[10] Пак там, с. 1.

[11] Туманян, О. О России и русской культуре. Статьи и письма (Предисловие, составление и примечание Л. О. Ахвердяна). Ереван: Айастан, 1969, с. 30-40 („Вот почему“, 1912).

[12] Пак там, с. 33, 42 („Армянский вопрос и его решение“, 1913).

[13] Пак там, с. 46-50 („Армянский вопрос и его решение“, 1913).

[14] Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. „Политархив“, д. 3446, л. 11.

[15] Пак там, л. 19.

[16] Ջիվելեզով, Ա. Թուրքիան և Հայկական հարցը: Կազմող՝ Է. Մինասյան: Երևան, ԵՊՀ, 2014, էջ 67-93; 112-114; Villari, L. Fire and Sword in the Caucasus. London–New York: T. Fisher Unwin, James Pott and Company, 1906, pp. 144-208.

[17] Armenian Claims and Historical Facts (Questions and Answers). Ankara: Center for Strategic Research, 2005, pp. 25-26; Uras, E. The Armenians in history and the Armenian question. Documentary Publications, 1988, p. 617.

[18] Крбежян, В. Г. Армянский вопрос и международные отношения 70-х годах XIX в. (диссертация). Санкт-Петербург, 2003, с. 126-127.

[19] Uras, E. Цит. съч., с. 439-440.

[20] Молчанов, А. Н. Между миром и конгрессом. Письма в "Новое время" из Константинополя, Измида с Принцевых островов, из Дарданелл, Галлиполя, Сан-Стефано и Филиппополя. Санкт-Петербург: Издание книжного магазина "Нового времени", 1878, с. 25.

[21] Пак там, с. 25-26.

[22] Тунян, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван: Музей-институт геноцида армян, 1990, с. 79, 85.

[23] Молчанов, А. Н. Цит. съч., с. 124.

[24] Bryce, J. The Future of Asiatic Turkey – In: „The Fortnightly Review“, 1878, vol. XXIII (new series), vol. XXIX (old series), pp. 925-936.

[25] Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 2. София: БАН, 2008, с. 383.

Литература

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. „Политархив“, д. 3446.

Бочарников, И. В. Кавказская политика России в X–XX веках. Москва: Экон-информ, 2013.

Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 2. София: БАН, 2008.

Дегоев, В. Кавказ в составе России: формирование имперской идентичности (первая половина XIX века) – В: Кавказский сборник, № 1 (33). Под ред. Н. Ю. Силаева. Москва: Русская панорама, 2004, 28-47.

Жигарев, С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в XVI–XIX веках, критическая оценка и будущие задачи): Историко-юридические очерки. Том II. Москва: Университетская типография, 1896.

Крбемян, В. Г. Армянский вопрос и международные отношения 70-х годах XIX в. (диссертация). Санкт-Петербург, 2003.

Материалы для описания русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре. Том V. Санкт-Петербург, 1909.

Молчанов, А. Н. Между миром и конгрессом. Письма в "Новое время" из Константинополя, Измида с Принцевых островов, из Дарданелл, Галлиполя, Сан-Стефано и Филиппополя. Санкт-Петербург: Издание книжного магазина "Нового времени", 1878.

От Гюлистан до Москва. Исторически договоры за съдбата на Армения. Пловдив: ОАБС „Парекордзаган“, 2010.

Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, 1915, т. 141, (июль, август, сентябрь), т. 142 (октябрь).

Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917 /Под ред. Е. А. Адамова, сост. И. В. Козьменко/. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952.

Туманян, О. О России и русской культуре. Статьи и письма (Предисловие, составление и примечание Л. О. Ахвердяна). Ереван: Ай-астан, 1969.

Тунян, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван: Музей-институт геноцида армян, 1990.

Цветкова, Ц. Руската колонизация на Кавказ. София: Парадигма, 2019.

Armenian Claims and Historical Facts (Questions and Answers). Ankara: Center for Strategic Research, 2005.

Bryce, J. The Future of Asiatic Turkey – In: „The Fortnightly Review“, 1878, vol. XXIII (new series), vol. XXIX (old series), pp. 925-936.

Sumner B. H. Russia and the Balkans 1870–1880. Oxford: Clarendon Press, 1937.

Uras, E. The Armenians in history and the Armenian question. Documentary Publications, 1988.

Villari, L. Fire and Sword in the Caucasus. London–New York: T. Fisher Unwin, James Pott and Company, 1906.

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923): Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ: Երևան: Հայաստան, 1972.

Մշակ, 1878, № 37.

Ջիվեկեզով, Ա. Թուրքիան և Հայկական հարցը: Կազմող՝ Է.Մինասյան: Երևան, ԵՊՀ, 2014.

Ас. д-р Диана Кареновна Папоян
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, гр.
Бургас

Факултет по обществени науки
Катедра „История и философия“
e-mail: karenovnadiana@abv.bg

СОЦИАЛНОТО ЗНАЧЕНИЕ НА СТАТИСТИЧЕСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА УСЛОВИЯТА НА ТРУД

Лора Рашкова

THE SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE STATISTICAL SURVEY OF WORKING CONDITIONS

Lora Rashkova

ABSTRACT: *The article examines the social significance of the statistical study of working conditions. One of the most important elements of labor protection are healthy and safe working conditions. The Minister of Labor and Social Policy develops, coordinates and implements the state policy in the field of ensuring healthy and safe working conditions. The social significance of the statistical study of working conditions is determined by the fact that they significantly influence the living standard of the population. One of the important requirements in terms of Bulgaria's full membership in the European Union is ensuring conditions for health protection at work.*

Key words: Social significance, research, working conditions, protection, politics

Въведение

Социалното значение на статистическото изследване на условията на труд се обуславя от това, че те влияят върху жизнения стандарт на населението в значителна степен.

Едни от най-важните елементи на закрилата на труда са здравословните и безопасни условия на труд. От тях зависят трудовата и социалната активност, удовлетвореността от трудовата реализация, ефективността на производството. Поради това създаването на необходимите материални условия за осъществяване на труда следва да бъде насочено към опазване на здравето и работоспособността на населението [1, с.170].

По смисъла на Закона за здравословните и безопасни условия на труд "здравословни и безопасни условия на труд" са такива условия на труд, които не водят до професионални заболявания и злополуки при работа и създават предпоставка за пълно физическо, психическо и социално благополучие на работещите лица.

Министърът на труда и социалната политика разработва, координира и провежда държавната политика в областта на осигуряването на здравословни и безопасни условия на труд.

Осигуряването на безопасни условия на работа е насочено към намаляване и предотвратяване на трудовите злополуки и професионалните заболявания труд [3].

Работодателят е длъжен да взема мерки за предотвратяване и намаляване на трудовите злополуки и на общите заболявания и професионалните болести [6].

Съгласно Кодекса за социално осигуряване, глава пета „Осигуряване за трудова злополука и професионална болест“ трудовата злополука е всяко внезапно увреждане на здравето, станало през време и във връзка или по повод на извършената работа, както и при всяка работа, извършена в интерес на предприятието, когато е причинило неработоспособност или смърт. Професионалната болест е заболяване, което е настъпило изключително или предимно под въздействието на вредните фактори на работната среда или на трудовия процес върху организма и е включено в Списъка на професионалните болести, издаден от Министерския съвет по предложение на министъра на здравеопазването [5].

Информация за трудовите злополуки се събира от Националния осигурителен институт. Националният осигурителен институт в сътрудничество с Националния статистически институт изгражда и поддържа информационна система за трудовия травматизъм, наречена Статистическа система Трудови злополуки. Тя описва особеностите на дефиниране и класифициране на трудовите злополуки. Разработена е на основата на Европейската система

Трудови злополуки и е в съответствие с националното законодателство в областта на труда и общественото осигуряване [1,с.172].

При статистическия анализ на условията на труд и трудовия травматизъм се разработват абсолютни и относителни показатели.

Абсолютните показатели се използват за установяване на броя на злополуките, броя на изгубените календарни дни, поради временна нетрудоспособност и др.

Аналитичните показатели, изчислени като относителни величини имат по-голямо познавателно значение, с оглед провеждане на сравнителен анализ.

Като обобщаващи характеристики на трудовия травматизъм се използват следните важни показатели [7]:

Коефициент на честота на трудовите злополуки

Характеризира броя на злополуките на хиляда наети лица:

$$K_{\text{ч}} = \frac{\text{Брой на трудовите злополуки през отчетния период}}{\text{Среден брой на осигурените лица за периода}} * 1000$$

Индекс на честотата. Характеризира броя на трудовите злополуки на 1 млн. отработени човекочаса:

$$I_{\text{ч}} = \frac{\text{Брой на трудовите злополуки през отчетния период}}{\text{Общ брой на отработените човекочасове през периода}} * 1000000$$

Коефициент на тежест. Показва броя на загубените календарни дни от трудови злополуки на едно осигурено лице:

$$K_{\text{т}} = \frac{\text{Загубени дни от трудови злополуки през отчетния период}}{\text{Среден брой на осигурените лица през периода}}$$

Индекс на тежест. Характеризира броя на загубените календарни дни от трудови злополуки на 1 млн. отработени човекочаса:

$$I_{\text{т}} = \frac{\text{Загубени дни от трудови злополуки през отчетния период}}{\text{Общ брой на отработените човекочасове през периода}} * 1000000$$

Равнище на травматизъм – брой травми на сто души от персонала. Изчислява се като отношение на броя на травмите към броя на заетите лица:

$$T = \frac{\text{Брой травми}}{\text{Брой заети лица}} * 100$$

Равнището на травматизъм зависи от различни фактори – пол, възраст, трудов стаж, професия, вид дейност, отрасъл, в който функционира предприятието. По-високо от средното за страната е равнището на травматизъм в отраслите добивна и преработваща промишленост, транспорт и строителство. По-висок е делът на травматизъм при жените, отколкото при мъжете, големи различия има и по икономически дейности [1,с.177].

Националният осигурителен институт подава периодично информация за трудовите злополуки на Министерството на труда и социалната политика и на Националния статистически институт (НСИ). Периодичността, видът и обемът на информацията се определят съвместно от министъра на труда и социалната политика, от управителя на НОИ и от председателя на НСИ [7].

Статистиката на труда в първоначалната си форма представлява по-скоро статистическа отчетност, обхващаща три основни групи въпроси: - работната сила в предприятията и организациите и използването на работното време; производителността на труда; работните заплати и цената на труда.

В основата на статистическата информация за работната сила се намират демографските показатели – пол и възраст. Във връзка с това се разглежда категорията трудоспособно население, което всъщност е населението в трудоспособна възраст от 15 до 64 навършени години. В България като първа трудоспособна възраст са приети шестнадесет години, но при статистическото изучаване на работната сила се обхващат и лицата на възраст петнадесет навършени години [9,с.343].

Производителността на труда се свързва със способността на конкретния труд да създава потребителни стойности за единица време – час, ден, година.

Производителността на труда е показател за ефективността на човешкия труд.

Равнището на производителност на труда означава икономия на обществено необходимо работно време при произвеждането на продукцията.

Най-общо равнището на производителността на труда се характеризира чрез количеството продукция, която се произвежда от единица разход на жив труд [8,с.525].

В резултат на намаленото производство и нарастналата безработица по време на икономическа криза домакинствата намаляват своето потребление. Това се обяснява със спадът

на доходите в резултат на намаленото производство и нарастналата безработица. Променят се приоритетите и нагласите на потребителите [4,с.78].

Високата мобилност на работната сила, териториалната гъвкавост на регионалните трудови пазари е важна характеристика на съвременния пазар на труда и възможно средство за балансиране на търсенето и предлагането на труд в държавите и отделните икономически региони.

Съвременното икономическо развитие, но и демографската ситуация изискват мобилност на работната сила и гъвкавост на пазарите на труда. Мобилността увеличава конкуренцията на мигрантите, но и на работодателите в страната, регионите и на общия европейски и световен пазар на труда. Предлагането на труд, заетостта, безработицата и миграцията на практика са резултат от цената на труда, условията на труд, но и възможността за професионална реализация и сигурност [2,с.53].

Заклучение

В резултат на проведеното проучване могат да се очертаят следните изводи и обобщения:

1. Здравословните и безопасни условия на труд са едни от най-важните елементи на закрилата на труда.

2. Държавната политика в областта на осигуряването на здравословни и безопасни условия на труд се разработва, координира и провежда от Министерърът на труда и социалната политика.

3. Националният осигурителен институт в сътрудничество с Националния статистически институт изгражда и поддържа информационна система за трудовия травматизъм, наречена Статистическа система Трудови злополуки.

4. Социалното значение на статистическото изследване на условията на труд се обуславя от това, че те в значителна степен влияят върху жизнения стандарт на населението.

5. Едно от важните изисквания в условията на пълноправно членство на България в Европейския съюз е осигуряване на условия за опазване на здравето при работа.

Литература

1. Angelova, P. 2009. *Sotsialna statistika*, Svishtov, Akad. izdatelstvo "Tsenov"

2. Vladimirova, K., 2008. *Predizvikelstvata za balgarskiya pazar na truda: Demografskoto*

razvitiye i ikonomikata na znaniето, V: *Sbornik Demografskite protsesi i rabotnata sila v Balgariya*, Nauchna konferentsiya 27-28 mai Sofiya, 2008, s.48-57

3. *Zakon za zdravoslovni i bezopasni usloviya na trud*, Obn. DV. br.124 ot 23 Dekemvri 1997g., izm. i dop. DV. br.100 ot 16 Dekemvri 2022g. <https://lex.bg/laws/ldoc/2134178305>

4. Ivanova, V. 2021. *Sotsialno-ikonomichestki posleditsi vsledstvie na pandemiyata COVID-19. Academic Journal Management and Education, Akademichno spisanie „Upravlenie i obrazovanie, ot Mezhdunarodna nauchna konferentsiya „Obrazovanie, nauka, ikonomika i tehnologii“ (24 – 25.06.2021 g.) na Burgaski universitet „Asen Zlatarov, University Prof. Dr. Assen Zlatarov, Vol. 17(4) 2021, pp. 74-80, ISSN 1312-6121 (indexed in EBSCO)*

5. *Kodeks za sotsialno osiguryavane*, Obn. DV br.110 ot 17 Dekemvri 1999g., v sila ot 01.01.2000g., izm. DV. br. 18 ot 04 Mart 2022g., v sila ot 01.01.2022 g. https://nra.bg/wps/portal/nra/zakonodatelstvo/za_konodatelstvo_priority/d07c49c1-8af1-4f31-a2b0-0fe18e7b4a5a

6. *Kodeks na truda*, Obn. DV. br. 26 ot 1 April 1986g., izm. i dop. DV. br. 14 ot 10 Fevruari 2023g. <https://www.justice.government.bg/home/normdoc/1594373121>

7. *Naredba za ustanovyavane, razsledvane, registrirane i otchitane na trudovite zlopoluki*, obn., DV, br. 6 ot 21.01.2000 g., v sila ot 1.01.2000 g., izm. br. 28 ot 4.04.2017 g., v sila ot 1.01.2017g.

<https://www.mlsp.government.bg/uploads/15/spitao/dokumenti/naredbi/za-ustanovyavane-razsledane-registrirane-i-otchitane-na-trudovite-zlopoluki.pdf>

8. Petrov, V., T. Todorov, L. Ivanov 2009. *Osnovi na statistikata*, V. Tarnovo. Izdatelstvo „Abagar”

9. Cholakov, N. 2007. *Trudova i sotsialna statistika*. Sofiya, Universitetsko izdatelstvo „Stopanstvo“

доц. д-р Лора Миткова Рашкова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Катедра „Социална работа“
9700, Шумен, ул. Червени ескадрони 22
e-mail: l.rashkova@shu.bg

АНАЛИЗ НА СЕМЕЙСТВОТО И ДОМАКИНСТВОТО КАТО ЕЛЕМЕНТИ В СТРУКТУРАТА НА НАСЕЛЕНИЕТО

Лора Рашкова

ANALYSIS OF THE FAMILY AND HOUSEHOLD AS COMPONENTS IN THE POPULATION'S STRUCTURE

Lora Rashkova

ABSTRACT: *This article presents family and household as components of the population's structure. The structure of the population is examined based on various grouping features. In social statistics, it is of essential importance to investigate the population in terms of family and household structure. Statistics data and their analysis concerning development of the population in the past few years, as well as the demographic assessment in Bulgaria, show very serious reasons for alarm both in the country and society. Population ageing is a process that has some serious consequences in various areas of social life. In that relation and in view of the demographic ageing, the horizon provided in the Updated National Strategy for Demographic Development of the Population on the Republic of Bulgaria and in the National Strategy for Active Ageing in Bulgaria (2019-2030) is appropriate.*

Keywords: family, household, population, prognosis, ageing.

Въведение

Семейството е самостоятелна клетка на обществото, която е тясно свързана с всички социални институции. Съставът на семейството, микроклиматът в него и начинът на живот определят до голяма степен взаимната връзка и зависимост на семейството с обществото. Жизнеността на семейството и неговото репродуктивно поведение се определят от закономерностите, които се проявяват в обществото.

Функциите на семейството се проявяват както при взаимодействието между семейството и обществото, така и между семействата и отделните съставляващи ги личности. По-важни функции на семейството са: организация на бита, организация на личното потребление, издръжка на нетрудоспособните членове на семейството, психологическо въздействие в семейството и първична социализация. Първичната социализация се свързва с усвояване на определена система от знания, ценности и норми, следствие на което всеки човек може да функционира като пълноправен член на обществото [16, с.74].

Процесът на социализация на човека и формиране на личността се разглежда като процес на обучение за придобиване, усвояване и практикуване на знания, умения, ценности (идеи,

убеждения, вярвания, представи) и модели на поведение (културни елементи и културни модели). Той е силно зависим от факторите на социалната среда: семейството, образованието, религията, икономиката, управлението, медиите [3, с.77].

Фактори за социализация и интеграция на човека в обществото, за адаптацията му към обществения живот, както и форма на социален контрол върху груповото и индивидуалното поведение са социалните институции. Те са универсални, трайни, социокултурни структури със съответни и адекватни механизми (норми, ценности) и функции и служат за задоволяване на базисни и жизненоважни потребности на хората в обществото [3, с.180].

Важна социална мисия имат институциите в обществото, която е свързана със създаването на материални, икономически и социокултурни условия за задоволяване на потребностите на хората, без което е невъзможен техният обществен живот. Основни потребности във всяко общество са неговото собствено възпроизводство, неговото функциониране и развитие.

Възпроизводството на хората е важна обществена потребност. Съществуването на обществото е невъзможно без биосоциално възпроизводство (раждането и отглеждането на

деца). Биосоциалното възпроизводство на хората в едно общество исторически и традиционно се свързва със семейството като социална институция.

Социализацията на човека е друга базисна потребност в обществото. Тя се свързва с усвояването от индивида на определена система от социални роли и култура, приобщаването му към обществения начин на живот. Човек трябва да усвои език, знания, умения, опит, ценности, норми и форми на контрол, чрез които да се приспособи към обществото. Социализацията на човека е била във възможностите на семейството в обществата от по-ранната човешка цивилизация. В модерните (индустриални и постиндустриални) общества социализацията на хората е социална мисия на училището, на университета, на образователната система [3,с.181].

Фактори със социализиращ ефект в обществото са семейство, образование, религия, наука, икономика, управление, медии.

Семейството е основна, относително устойчива малка социална група, която се състои от родители, свързани чрез брак и техните несемейни деца (собствени или осиновени), обикновено членовете на семейството живеят в общо жилище и имат отделно домакинство, взаимодействат си помежду си чрез своите социални роли на съпрузи, родители, деца, братя и сестри [3,с.183].

Семейството може да се разглежда като социокултурна структура в зависимост от начина на избор на брачен партньор, модел на местоживеене на новосъздаденото семейство, авторитет в семейството.

Основната функция на семейството в най-общ социокултурен план е свързана с репродукцията, с раждането, отглеждането и подготовка на децата за ролите им в живота [3,с.184].

Семейството организира и осъществява дейности, свързани с развитието на материални (жилище, бит, домашен труд, отдых, свободно време), икономически (производство, работа, доходи), социокултурни (идеи, представи, вярвания, традиции, обичаи) и социалнопсихически (принадлежност, съпричастност, привързаност, подкрепа, доверие, обич) условия за своето собствено възпроизвеждане и съхранение във вътрешноинституционален план.

Семейството е „училище“ за модели и стандарти на поведение в личностен план. Пред-

лага различни роли за човека - на съпруг, съпруга, баща, майка, син, дъщеря. Семейството влияе върху формирането на идеи, вярвания, ценности и норми чрез регулиране на индивидуалното поведение и упражняване на контрол [3,с.185].

Със специфичните си функции и механизми за влияние върху човека и обществото семейството като социокултурна структура е сравнително устойчива социална среда, в която човек намира сигурност, подкрепа и стабилност [3,с.189].

Висшите интереси на детето са първостепенно съображение във всички действия, отнасящи се до децата, независимо дали са предприети от обществени или частни институции за социално подпомагане, от съдилищата, административните или законодателните органи.

Държавите – страни по Конвенцията на ООН, признават, че всяко дете има присъщо право на живот. Те, осигуряват в максимално възможна степен оцеляването и развитието на всяко дете [9,с.31].

Политиката на държавата е насочена към създаване на алтернативни грижи за деца, изключващи настаняването им в институция. Тя е насочена главно към: - развиване на алтернативна семейна грижа за деца, които не могат да живеят с биологичните си родители и нов тип грижа в специализирани институции за деца.

Наред с усилията да се осигури правото на всяко дете да бъде отглеждано от родителите си реформата в областта на закрилата за децата е насочена към създаване на условия за отглеждане на всяко дете в семейна среда, намаляване дела на децата в специализирани институции и създаване на механизми и системи, които да гарантират предлагането на качествени грижи и услуги за децата, временно или постоянно отделени от своите биологични семейства. Постигнатите резултати бяха признати и от Европейската комисия в редовните доклади за напредъка на страната в процеса на присъединяване [17,с.5].

Социализацията на личността започва още през най-ранно детство в семейството. Чрез усвояването на родния език всъщност се предава и социалният език на междуперсоналните връзки, създават се личностни нагласи. През втората половина на двадесети век семейството като социализатор става малобройно и влиянието му в обществото отслабва, намира се в криза, но запазва основните си позиции -

формиране на социалните измерения на личността, сексуалната, етническата и политическата идентичност, оформяне на социална позиция.

По отношение на целите на социализацията в различните типове семейства съществуват големи различия. Колкото по-високо стои в социалната йерархия едно семейство целите са толкова по-вариращи. Обратното, поради липса на креативност и независимост при семейства на селяните и работниците има практическа еднотипност на целите.

Предаването на ценности, колективни идеи, без които човек не може да живее в обществото е една от основните задачи на семейството [6,с.66].

Концепция на А. Вери е, че крайните цели на семейството по отношение на децата може да се сведат до две: развитие на детската личност и адаптация към социалния живот [6,с.67].

Семейството въвежда детето в социалния свят. Родителите създават модел на поведение, още преди раждането му. Майчиният език е значим социален фактор, той отразява не само етническата принадлежност, но и културното и образователното ниво на семейството. Социален фактор са и материалните условия на живот като храна, облекло, мебели, жилище. Стандартът на живот на детето зависи от тяхното качество и го подготвя за определен социален кръг. Социален фактор са и видовете труд, които практикува семейството и свободното му време. Социален фактор са и взаимоотношенията, които поддържа с други семейства или социалните му връзки [6,с.68].

Семейството е специфична миниинституция и основен фактор със социализиращ ефект. Социализиращата функция на семейството е изключително важна за развитието на детето. В семейната среда то усеща, разбира отношенията към него, наблюдава отношенията между родителите си и разпределението на задълженията [13,с.67].

За първична и вторична социализация се говори в социалните науки. Първичната социализация протича от момента на раждането на човешкото същество в рамките на семейството. В семейството се придобиват първите и основополагащи знания за ценностите и нормите, които се формират в обществото. Вторичната социализация протича извън семейството – във формалните и неформалните групи и социалните организации, към които човек

развивайки се, започва да принадлежи [10,с.129].

Важна роля за израстването и развитието на човека имат агентите на социализация. От тях зависи как ще протече неговият живот.

Съставът на агентите е специфичен през различните етапи от човешкия живот. Например по отношение на децата такива са семейството - родители, братя, сестри, детските заведения и педагозите, съседите и връстниците.

За юношите и младежите агенти са: младежките групи, колегите - професионалната група, създаването на собствено семейство - съпругът и съпругата.

Агентите са различни и в зависимост от това доколко са значими за човека и с какви средства и в каква насока влияят [11,с.39].

Семейството е най-важното условие за пълноценен живот на хората от всички възрастови групи и може да осигури щастие на брачните партньори. То оказва положително влияние върху процеса на възпроизводството и цялостния общественоекономически живот на населението. По-конкретно семейните взаимоотношения и структурата на населението по семейно положение оказват влияние върху производителността на труда, социалните и професионални контакти, възпитанието на малолетните и непълнолетните и цялостната личностна реализация.

Семейството е фундамент на обществото, а не само негова клетка. Установена е силна зависимост между семейното положение на отделните лица и тяхното поведение в обществото и собственото им самочувствие [12,с.117].

Когато не е осъществена социализация в ранна възраст на децата в семейството, впоследствие при тях се проявяват различни социални отклонения, например алкохолизъм, кражби, наркомания и други престъпления [16,с.74].

Според Е. Братоева пътят за преодоляване (както и преобладаващата част от проблемите при децата) е родителската отговорност, доверието и силната връзка между родител и дете. На ниво училище и тук се отчита негативното влияние на факта, че у нас не е развита училищната социална работа [1,с.46].

Включването на родителите цели те да осмислят своя собствен стил на родителстване, да се научат да различават влияние от контрол и да осъществяват позитивно и подходящо за развитието въздействие върху детето си. Както семейната терапия, така и терапията с

двойки стъпват на широка теоретична основа [2,с.37].

Структурата на населението може да се изследва въз основа на различни групировъчни признаци. Така например може да бъде изучена половата, възрастовата, социалната, образователната, етническата структура на населението.

За статистиката в социалната сфера е много важно да се разглежда населението по семейна структура и по структура на домакинствата. Затова е необходимо да се дефинират понятията „семейство“ и „домакинство“ за да се извърши коректно такова изследване.

Семейството се дефинира на биологична основа, а домакинството на икономическа основа.

Семейство са две или повече лица, между които има точно определена степен на родство, включващо кръвна връзка, брак или осиновяване.

Домакинство са две или повече лица, които живеят заедно в едно жилище или част от жилище, имат общ бюджет, хранят се заедно, независимо от това, че някои от тях може да нямат родствена връзка помежду си. Домакинство е и едно лице, което живее в самостоятелно жилище и има самостоятелен бюджет.

Статистиката в социалната сфера се интересува от семействата и домакинствата по брачно състояние в две направления: на индивидуално равнище и на равнище обществото като цяло.

Важността на въпроса на брачността на индивидуално равнище се състои в това, че в семейството се създават всички условия за живот на отделния човек и неговите взаимоотношения с най-близките му родственици. За децата това е средата, в която те се развиват физически, интелектуално и емоционално. За лицата в трудоспособна възраст семейството е източник на задоволяване на техните различни потребности. За населението в надтрудоспособна възраст семейството е опора за неговото здравословно състояние, източник на доходи и др.

На равнище обществото като цяло брачността в отделните семейства засяга възпроизводството и трудовите възможности на населението.

Социалната статистика разглежда семействата и домакинствата по различни видове. Типологията на семействата и домакинствата се характеризира с различна полово-възрастова структура, различен брой членове, равнище на

образование, социална мобилност, социално-професионална принадлежност, различно репродуктивно поведение, статус на заетост и отношение към собствеността.

Този многообразен състав на семействата и домакинствата определя необходимостта от тяхното систематизиране. За тази цел се извършва класифицирането им по следните признаци:

- признаците пол, възраст, родство класифицират семействата и домакинствата по демографски състав;

- признаците възраст на съпрузите, брой деца, продължителност на брака класифицират семействата и домакинствата при изучаване на репродуктивното им поведение;

- социалната мобилност на един или двама съпрузи се характеризира с тяхната активност и неактивност;

- по признака статус на заетост се класифицират на работодатели, самостоятелно работещи, наети;

- по признака форма на собственост на семействата и домакинствата се класифицират на собственици, арендатори и безимотни;

- по признака социална принадлежност се класифицират на различни социални групи за заетите и незаетите;

- по признака професия се изучават съгласно Националната класификация на професиите;

- семействата и домакинствата могат да се класифицират и по признака националност и етнос [16,с.75].

Анализът на структурата на семействата и домакинствата може да се извърши в следните направления:

I. Анализ в статика – при това изучаване се прилагат различни статистически методи. Разпределението на семействата по различни признаци е с голяма познавателна стойност. Особено важно значение има разпределението на семействата по видове: един родител с едно дете; двама родители с едно, две, три деца, без деца и т.н. Изучаването се извършва чрез изчисляване на относителни величини на структурата, с които се определя относителният дял на отделните видове семейства в процент. Изучаването на семействата може да се задълбочи като се разглежда разпределението на семействата по образование, по принадлежност към определени социални и професионални групи и по други показатели.

II. Анализ в динамика – при този анализ се прилагат статистически методи за анализ на

скоростта на изменение броя на семействата и домакинствата – общо и по отделни видове, средния им размер чрез изчисляване на средна хронологична величина общо за изучавания период и по отделни по-важни подпериоди от време.

III. Териториални сравнения – при тях сравнителният анализ се провежда в следните аспекти: в градовете, в селата и международни сравнения.

IV. Анализ на факторната обусловеност – при това направление анализът се изразява в посочването на най-важните фактори и тяхното направление и действие.

Основните групи фактори, които оказват влияние върху структурата на семействата и домакинствата са: демографски, социални, икономически, политически, етнически и правови. Влиянието на тези фактори може да се изучава по различни равнища: общо за страната, по области и общини.

Съществуват фактори с общонационално значение като икономическите кризи, войни, епидемии, инфлацията, безработицата, ниският жизнен стандарт за страната и други.

С регионално значение са факторите: ограничени военни конфликти в някои региони, природни или екологични бедствия и регионалното проявление на безработицата, които променят структурата на семействата и домакинствата.

Информацията за семействата и домакинствата се получава при преброяването на населението и от специални изследвания - статистика на домакинските бюджети и други.

Изследването на семействата и домакинствата в различни направления има важно значение за вземане на държавни стратегически решения за увеличаването на раждаемостта и намаляването на емиграцията [16,с.83].

При преминаването към пазарното стопанство в социалната сфера възникнаха различни проблеми. Засили се диференциацията на семействата по получавани доходи, увеличи се безработицата и инфлацията и т. н. Това налага държавата да осъществява социална политика, която води до социална защита на семейството [16,с.75].

Изключителната острота на социалните проблеми в България е пряко свързана с провежданата от правителството на България социална политика. Нейното правилно провеждане е насочено към намаляване на напреже-

нието в социалната сфера, а от там и до повишаване значимостта на социалната работа [5,с.16].

Целта на всяка една политика е да се постигне положителна промяна в развитието и тя трябва да е насочена към развитието на населението, като за постигането на промяна трябва да се предприемат определените действия, средства или мерки.

В обхвата на политиките на населението се включва и демографската политика. Нейният обхват се ограничава в подходите и механизми за пряко влияние върху регулирането на демографските структури и процеси.

Затова и във времеите прогнози (краткосрочни, средносрочни и дългосрочни) се наблюдават различия, но целта е да се посочат по-реалистични оценки за вземане на по-добри управленски решения [7,с.263].

Проблемите на демографското развитие на България, спадът в раждаемостта и забавяне на темповете на нарастване на населението са обект на непрекъснато обсъждане и обществено мнение през последните години. Анализите към настоящия момент, както средствата и целите на провежданата демографска политика от страна на държавата, свидетелстват за нарастваща тенденция към влошаване на демографската ситуация.

Статистиката показва, че този процес се задълбочава. За последните 26 години населението на страната е намаляло с над 1.4 млн. души. Освен миграцията на населението извън страната, другият фактор за намаляване на населението е отрицателната тенденция на раждаемостта.

Причините за влошената демографска тенденция са различни от социални и икономически, вътрешни и външни, дължащи се на демографската политика на държавата. Проблемите, които стоят в нашето общество са много за разрешаване, но те не трябва да се приемат като даденост. Държавата и обществото трябва да положат усилия за преодоляването им за по-доброто бъдеще на българската нация.

През последните години данните от статистиката и техните анализи за развитието на населението и оценката на демографските процеси в България показват изключително сериозни основания за тревога както в държавата, така и в обществото по проблемите на демографското развитие. Решаващо въздействие върху състоянието и тенденциите на развитието

ето на населението в бъдеще са тоталният коефициент на плодовитост, който измерва нивото на раждаемостта, нивото на миграцията и коефициентът на смъртност [8,с.78].

Остаряването на населението е процес, който има сериозни последици в различни сфери на обществения живот: икономическия

растеж, спестяванията и инвестициите, работната сила и заетостта, пенсионната система, здравеопазването и грижите за възрастните, трансферите между отделните поколения, формирането на семействата и жизнените планове и други.

Таблица 1 Прогноза за населението на България по възраст (Брой)

Възраст	I вариант (при хипотеза за конвергентност)1								
	Години								
	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050	2055	2060
Общо	6942142	6735715	6527464	6325238	6135500	5959147	5791137	5625132	5457744
0 – 4	325186	295722	273143	267189	270779	270716	263039	250801	239495
5 – 9	334258	324909	295620	273146	267270	270954	270974	263345	251144
10 - 14	346954	334064	324852	295665	273245	267440	271198	271295	263719
15 - 19	315724	347484	336145	327211	298029	275150	269133	273274	273938
20 - 24	309294	315447	351685	343320	334487	304638	280175	274153	279870
25 - 29	370831	309363	315718	352453	344181	335435	305606	281193	275239
30 - 34	477122	369766	308677	315230	352319	344316	335662	305900	281476
35 - 39	479366	474710	368007	307387	314057	351227	343377	334852	305246
40 - 44	522547	475397	471082	365374	305420	312210	349339	341674	333336
45 - 49	527798	514883	469009	465173	361112	302219	309183	346220	338827
50 - 54	489854	515048	503379	459467	456512	354892	297592	304841	341769
55 - 59	462107	471237	497281	487500	446390	444708	346535	291379	299079
60 - 64	465141	435998	447416	474507	467140	429638	429586	335823	283432
65 - 69	449659	427570	404077	417919	446024	441484	408310	410191	322026
70 - 74	431588	398524	383115	365687	381996	410991	409651	381615	385774
75 - 79	293108	358467	336659	328353	317628	336498	366140	368449	346675
80 - 84	193310	212377	267094	257129	256152	252722	273787	302975	309104
85 - 89	109559	108286	124751	162953	162332	166565	169023	189395	214755
90 - 94	33151	39663	41449	50657	69243	71867	76378	80179	94233
95 - 99	5377	6511	7952	8526	10733	14888	15654	16770	17746
100+	208	289	353	392	451	589	795	808	861

Източник: НСИ [15]

Влошаването на възрастовата структура на населението рефлектира и върху размера и качеството на трудовите ресурси. В условията на динамичен пазар на труда с постоянно променящи се изисквания към квалификацията и професионалните умения на заетите, застаряването на работната сила поражда необходимостта от непрекъснатото повишаване на общия потенциал и учене през целия живот на работната сила.

Нарастващият брой и дял на старите хора (на 65+ години) поставя сериозни предизвикателства пред социално-осигурителната система, системата за социално подпомагане и здравеопазването. Социалните трансфери за лицата на възраст над 65 години като цяло ще

нарастват. Повишената смъртност след 1990 г. забави в известна степен остаряването на населението към върха на възрастовата пирамида. В бъдеще обаче, когато смъртността започне да намалява, ще се появи много по-голяма необходимост от грижи за старите хора, особено за тези на възраст над 75 години. Прогнозите на ООН предвиждат в Източна Европа през 2025 г. дялът им сред възрастното население да достигне до 26,2 %. Това поражда предизвикателството за изграждане на адекватна мрежа от специализирани институции и широк кръг от социални услуги, често съпроводени с медицински грижи.

Проблемите с остаряването на населението в България и деформираната възрастова структура са изключително остри и значими. Основание за подобна оценка дава обстоятелството, че днешната структура ще определя възпроизводството на населението ни през следващите десетилетия [14].

От 2030 - 2035 г. в България при запазване на настоящите тенденции се очаква да започне рязко намаляване на населението между 40 и 64 г. възраст, а населението на 65 и повече години ще продължи да нараства. Населението от 0 до 39 г. ще продължи да намалява. Около 2050 г. вероятно на всеки двама души в трудоспособна възраст ще се пада по един човек на 65 и повече години. Вероятността е около 2050 г. проблемите, свързани с остаряването на населението, ако не се вземат своевременно мерки да достигнат своеобразен апогей. Тогава най-многобройни вероятно ще бъдат кохортите между 60 и 80 годишна възраст.

След тази година при всички проекции (на Националния статистически институт, Евростат, Световните проекции на населението на ООН и т.н.) съществуващата структура на населението относително се запазва и дори възрастовите диспропорции се омекотяват. Проекциите след 2040 и особено след 2050 г., обаче съдържат повече условност и са по-малко информативни.

При цялата обща условност на представената проекция, включително поради слабата предвидимост (до непредвидимост) на миграционните процеси, които наблюдаваме в наше време, можем да обобщим, че основната част от мерките, които трябва да приспособят социалните и икономическата системи на България към новите реалности, свързани със стареенето на населението трябва да се осъществят до 2030 г. В този смисъл от гледна точка на демографското остаряване хоризонтът, който е зададен в Актуализираната национална демографска стратегия и в проекта за Национална цялостна стратегия за активен живот на възрастните хора е адекватен. Усилията по реализация на стратегията, обаче е необходимо да бъдат достатъчно концентрирани и интензивни във времето, така че да имат търсения ефект към 2030 г. [4].

Заклучение

За социалната статистиката е изключително важно да се изучава населението по се-

мейна структура и по структура на домакинствата. Основни източници на информация за семействата и домакинствата са преброяването на населението и специалните изследвания - статистиката на домакинските бюджети. Важно значение за вземане на държавни стратегически решения за увеличаването на раждаемостта и намаляването на емиграцията има изследването на семействата и домакинствата в различни направления. В България проблемите с остаряването на населението са изключително значими. Поради това основната част от мерките, които трябва да приспособят социалните и икономическата системи на страната ни към новите реалности, свързани със стареенето на населението трябва да се осъществят в близко бъдеще.

Литература

1. Bratoeva, E. 2022. Influence of the internet environment on the formation of aggressive behavior in children and adolescents. *SocioBrains*, Issue 95, July 2022, pp. 38-47, ISSN 2367-5721 (online), www.sociobrains.com, Publ.: Smart Ideas-Wise Decisions Ltd., Bulgaria.
2. Bratoeva, E. 2021. Psychosocial interventions in social work with persons addicted to psychoactive substance. *SocioBrains*, Issue 85, September 2021, pp. 32-39, ISSN 2367-5721 (online), www.sociobrains.com, Publ.: Smart Ideas-Wise Decisions Ltd., Bulgaria.
3. Genova, Zh. 2009. *Sotsiologiya*. Varna: Universitetsko izdatelstvo VSU „Chernorizets Hrabar“.
4. Demografski protsesi i ostaryavane na naselenieto. <https://www.president.bg/docs/1540470433.pdf>.
5. Zhechev, Zh. 2014. *Profesiyata sotsialen rabotnik Aktualno sastoyanie i badeshto razvitie*. Shumen, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski".
6. Ivanov, I. 2004. *Teorii za obrazovaniето*. Shumen, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski".
7. Ivanova, V. 2021. *Sotsialni aspekti na demografiyта*. Shumen, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski".
8. Ivanova, V. 2019. Demographic policy in Bulgaria. *SocioBrains*, Issue 64, December 2019, pp. 78-91, ISSN 2367-5721 (online), www.sociobrains.com, Publ.: Smart Ideas-Wise Decisions Ltd., Bulgaria.
9. Ilieva, V. 2018. *Normativen analiz na ponyatiyata „Bezhanets“, „Dete bezhanets“ i*

- „*Bezanska valna*“ Shumen, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski".
10. Ilieva, V. 2020. *Obshtestvoto i funkcionirane na choveka v nego*. Shumen, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski".
11. Kolev, G., Zh. Voenginova. 2004. *Sotsialna pedagogika*. Shumen: Izdatelstvo „Antos”.
12. Kolev, G., P. Petkov, N. Nikolov. 2007. *Sotsialno-demografski problemi i predizvikatelstva kam darzhavnata politika*. Shumen, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski".
13. Milkov, L., 1992. *Obshta pedagogika*. Shumen: Izdatelstvo „Glauks”
14. Natsionalna strategiya za demografsko razvitie na Republika Balgariya 2006 g – 2020g. <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=444>
15. Prognoza za naselenieto na Balgariya po pol i vazrast. <https://www.nsi.bg/bg/content/2994/prognoza-za-naselenieto-po-pol-i-vazrast> poseteno na 20.03.2023
16. Petkov, P. 2003. *Sotsialna statistika*. Shumen, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski".
17. Mihailova, R. 2015. *Adaptirane na alternativni sotsialni ushugi za detsa, v balgarski usloviya*. Shumen, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski".

доц. д-р Лора Миткова Рашкова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Катедра „Социална работа“
9700, Шумен, ул. Червени ескадрони 22
e-mail: l.rashkova@shu.bg

ДЕВИАЦИИТЕ В ПОВЕДЕНИЕТО НА ПЪЛНОЛЕТНИ ЛИЦА

Мария Дишкова

DEVIATIONS IN THE BEHAVIOR OF ADULTS

Maria Dishkova

ABSTRACT: *This article examines the topic of adult's deviant behavior as a social problem that does not seem to receive enough attention from society as a whole. Everyone breaks the rules sometimes, but maybe they don't realize the consequences. 40 adults were surveyed to find out their opinion on the current subject. The obtained results were analyzed in the article. It can be concluded that social norms are violated daily, but culpability seems to be determined by the gravity of the act - if there is no risk for others, the act is harmless and deserves no sanction.*

Key words: deviant behavior, social norms, adults, sanction

Въведение

Феноменът „девиантно поведение“ е обект на проучване от редица науки, а темата за отклоненията от социалните норми вълнуват много автори: причини, етапи, проявления, последствия, санкции. Прави впечатление, че девиантното поведение, в представите на хора, обикновено се асоциира с подрастващите, особено в юношеска възраст. Смята се полюсно, че в по-късните житейски периоди индивидът съзрява и се осъзнава или прави криминална кариера, но рядко запазва статута си на неспазващ правилата на поведение.

Изложение

Девиациите в поведението на хората определено надхвърлят юношеската възраст. Нещо повече, според някои теории за появата на отклонения в човешката активност се дължи на това, че още в непълнолетна възраст детето не се е научило приоритетно да спазва моралните и законовите норми в обществото, в резултат на което продължава и занапред да функционира нарушавайки изискванията. От гледна точка на социума, правилата са, за да се спазват, но за индивида е важно:

- да ги познава;
- да ги приема;
- да ги разбира;
- да са присъщи на общността, с която иска да се идентифицира.

Разбира се, институционалният контрол и санкциониращите мерки също имат превантивен характер, но обществото печели най-много от социална организация, в която индивидите регулират собственото си и на другите поведение, което ги превръща в коректив.

Важно е да се подчертае, че девиантното поведение при пълнолетни лица се разглежда не само в социален, но и в ситуационен аспект. Към първата категория спадат действия, които са широко възприети като отклонение от социалната норма и предварителната нагласа към тях е негативна. Обществото категорично рамкира тези поведенчески активности като девиантни и ги осъжда безусловно. Може да се каже, че това са примери за отклонение от правилата, които са обект на висока степен на консенсус, защото значителна част от населението не ги одобрява. Социалната преценка за извършеното деяние дава възможност то да намери място в йерархичната стълбица на общественото одобрение. Ситуационното отклонение не се отличава с обща оценка от страна на социума, а се проявява по-скоро в действителни, конкретни обединения. Различават се два вида:

- Поведение, което не спазва правилата според изискванията в определена социална или физическа среда.
- Поведение, което не спазва правилата само в конкретни социални обединения.

Поведение според обстановката се анализира по-лесно, например: можем да викаме на

футболен мач, но не и по улиците, защото нормите, осъждащи определено поведение, се прилагат само в рамките на специфичен контекст (Goode, 2015). От тук следва, че някои пълнолетни лица не разпознават нарушаване на правилата там, където то е контекстно обусловено.

Девиантното поведение може да се изследва също и като „възпрепятстващо ефективното социално функциониране на индивида“, както и „ограничаващо възможностите му за успешна адаптация и самоактуализация“ (Милушева, 2014, с. 50). Ограничаването на възможността за групова идентификация не само е бариера пред социалното включване, но и силно ограничава ролевите и поведенческите модели като избор за индивида. Липсата на принадлежност води до нежелание за приемане на изискванията на общността и още по-малко до тяхното спазване.

По отношение на превантивната дейност, тя е с доказана ефективност, когато става дума за предотвратяване на рецидив и утвърждаване на девиантното поведение след навършване на пълнолетие (Vist, 2016), но не може да се каже със сигурност, че резултатите се отчитат адекватно; подобно проучване включва не само съдържанието и формата на превантивните дейности, но и ролята на възпитателните субекти, особеностите на житейската ситуация на детето, всички фактори и въздействия, повлияли неговото развитие през зададения период.

Дали дадено лице или действие са престъпни или девиантни, не зависи толкова от биологичния, наследствения или психо-социалния фактор, а най-вече от начина, по който реагира обществността и/или длъжностните лица. Така девиацията в едно общество може да не се разпознава като отклонение в друго (Gibbs, 2022). Възрастова и културна обусловеност на девиантното поведение означава, че правилното за един може да се окаже грешно за друг и обратно. В същото време, изискванията трябва да са константна величина и да не варират, за да изисква безусловно съблюдаване. Ако изследваме човешкото поведение извън норма, но нормата варира според различни фактори, няма да е възможно да посочим вероятните отклонения, както последствията от тях, а още по-малко – заслужените санкции.

Ако анализираме девиантното поведение като ситуационен конструкт, вероятно трябва

да се съгласим с идеята, че в процеса на възпитание е нужно да се акцентира върху попадането в различни житейски ситуации и очакваното поведение в тях. От тук следва, че неправомерното поведение може да се възприема като липса на умения за адекватно поведение, особено в неочаквани ситуации, както и като съобразяване с изискванията на общността, част от която индивидът иска да бъде.

Предполага се, че понятието „девиантно поведение“ се използва за първи път през 1950 г. най-вече като социологически термин, за да покаже нарушаването на правилата на живот в малки и големи общности (семейство, училище, приятелски кръг, институционални обединения), което води до неодобрение от страна на другите членове на общността, респективно до влошаване на обществените отношения. Отклоненията в поведението на пълнолетните лица на работното им място, например, се изследват като неспазване на общоприетите норми – част от организационната култура, което може да застраши благополучието на институцията. Проучват се основни четири проявления на девиантното поведение на работното място, които са:

- членовете на организацията не спазват институционалните изисквания;
- подобно поведение е характерно за конкретно лице в организацията, но се пази в тайна от останалите;
- доминираща и властимаща структура подкрепя отклоненията в поведението на служителите;
- девиантното поведение се разпространява – всеки нов член на обединението възприема поведенческите характеристики на колегите (Yeşiltaş, Gürlek, 2019).

Добрата организационна култура изисква правилник на поведението в институцията, който се познава от всички, респективно се спазва от служителите. Не бива да се забравя, че това е общност, в която хората имат своите функционалности, съобразени с общата цел, с правата, задълженията и отговорностите на всички участници. Важно е да се приучват индивидите към живот в общността, което дава възможност за по-адаптивно участие в обществото.

Изследване

Изследвани са 40 пълнолетни лица, от които 97,5% са жени, а останалите 2,5% - мъже. Възрастта на изследваните е, както следва:

- 18-29 години – 25%;
- 30-39 години – 42,5%;
- 40-49 години – 30%;
- 50-59 години – 2,5%.

Анкетираните лица имат следното образование:

- средно – 7,5%;
- средно-специално – 7,5%;
- бакалавър – 32,5%;
- магистър – 50%;
- доктор – 2,5%.

Целта на проучването е да се потърси мнението на лица, навършили пълнолетие отнoсно:

- социалните норми;
- тяхното нарушаване;
- санкциониращи действия;
- самоконтрол, отговорност, ценностна система;
- простъпки, извършени от други хора.

Изследването е проведено посредством авторска анкетна карта, като се предвижда в бъдеще да се разшири и да обхване по-голям брой хора, както и да се увеличи броя на зададените въпроси.

Оказва се, че всички респонденти познават правилата за социално приемливо поведение в гражданското общество, без изключение. 52,5% от тях са на мнение, че дори да не е запознат със законовите разпоредби, всеки човек би следвало да спазва основни принципи на човешки взаимоотношения. 45% споделят мнението си, че всичко това се научава в семейството (Фигура 1).

Фигура 1. Мнение на анкетираните лица относно информираността им за правилата на поведение

В допълнение на доброто познаване на правилата, респондентите са информирани относно санкциите, налагани за неправомерно поведение, до такава степен, че никога не са били потърпевши. 45% от тях подчертават, че

всеки носи отговорност за поведението си и за последствията от него (Фигура 2).

Фигура 2. Мнение на анкетираните лица относно информираността им за санкциите, налагани спрямо неправомерното поведение

Едва 20% от респондентите са категорични, че никога не нарушават правилата. Нито едно от анкетираните не споделя мнението, че правилата са, за да се нарушават или, че това трябва да се прави редовно. 30% признават, че се случва да преминат границите на социално приемливо поведение, а други 30% признават дребни нарушения, с които категорично не насят вреда на някой друг (Фигура 3). 7,5% се оставят на обстоятелствата, влияещи на ситуацията, които определят и тяхното моментно поведение.

Фигура 3. Мнение на анкетираните лица относно честотата, с която нарушават правилата на поведение в обществото

Според 42,5% от анкетираните лица най-важно, когато поведението на хората се отклонява от социалната норма, е да понесат отговорността си. Те не споделят мнението, че е значимо нарушителят да се оправдае, да прехвърли вината на някой друг, да се случва само от време на време. Важно е също да не се застрашават другите хора – 37,5% или да се игнорират изискванията само в краен случай – 15% (Фигура 4).

Фигура 4. Мнение на анкетиранияте лица за очакваната им след извършено от тях нарушение

Оказва се, че най-често нарушаваните правила на поведение в обществото са (Фигура 5):

- шофиране с превишена скорост;
- други шофьорски нарушения;
- служебни закъснения;
- физическа саморазправа;
- хулигански прояви;
- липса на учтивост;
- отказ от профилактични прегледи;
- пререждане на опашки;
- крайна прямота без съобразяване с емоционалното въздействие спрямо други лица;
- нарушаване на добрия тон при спор;
- използване на електронна цигара в затворено помещение;
- неправилно пресичане.

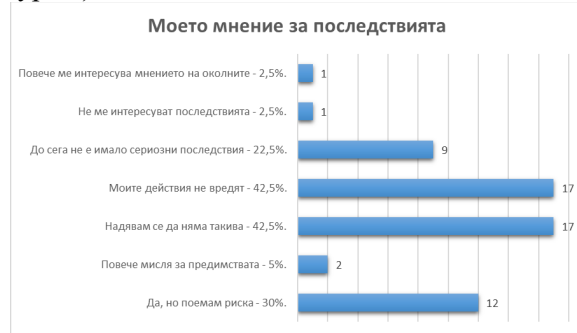

Фигура 5. Мнение на анкетиранияте лица за най-честите им девиантни прояви

Може да се направи заключение, че проявите рядко включват нарушаване на закона, освен що се отнася до движението по пътищата.

Не всички анкетирани лица се замислят за негативните последици от нарушаването на социалните норми. 42,5% изразяват надежда, че нямат сериозни простъпки, а 42,5% се успокояват с нагласата, че деянията им са съвсем безобидни, незначителни и не нанасят вреда. 30% поемат риска, въпреки че са съвсем на-

ясно както точно правят. Макар и в малък процент – 2,5%, все пак има респонденти, които повече се интересуват от мнението на околните, отколкото от наложените санкции (Фигура 6).

Фигура 6. Мнение на анкетиранияте лица за негативните последици

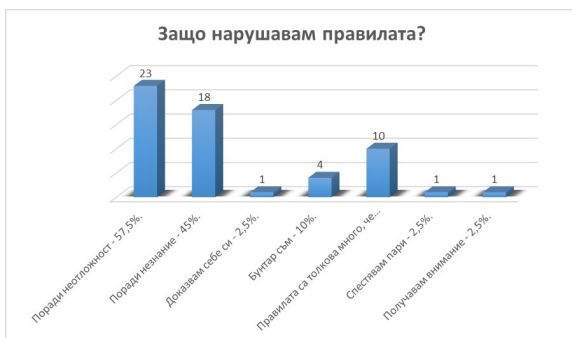
Независимо дали си даваме сметка за собственото поведение, обикновено сме доста критични към деянията на другите. 62,5% подчертават, че нарушителите дават лош пример, а 42,5% са категорични, че трябва да бъдат санкционирани (Фигура 7). Смята се още, че справедливостта е в ръцете на обществото – 20% и активната гражданска позиция е важен фактор в борбата срещу беззаконието – 37,5%. 7,5% от респондентите изобщо не се интересуват от поведението на другите – 7,5% и не се вълнуват от този въпрос, ако ситуацията не ги засяга лично.

Причините за неспазване на правилата могат да бъдат различни според анкетиранияте лица, както следва (Фигура 8):

- поради неотложност;
- незнание;
- бунтарско поведение;
- себедоказване;
- правилата са толкова много, че е неизбежно да се нарушат;
- търсене на внимание;
- спестяване на финансови средства;
- липса на време и бързане;
- омаловажаване на деянието;
- ако не вреди, не е нарушение;
- липса на съгласие с правилото;
- оцеляване;
- понякога няма умисъл;
- понякога е неволно;
- неотложност;
- натиск от страна на ситуацията или на обществото.

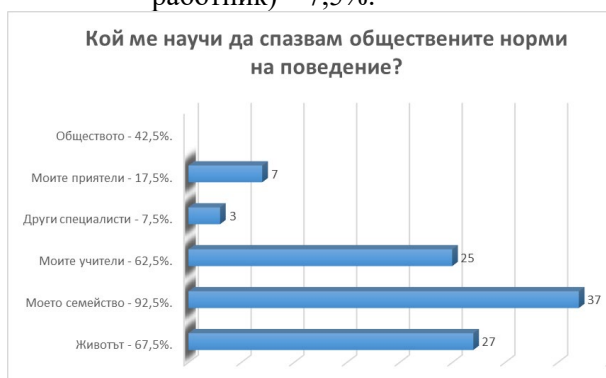
Фигура 7. Мнение на анкетираните лица за хората с девиантно поведение

Фигура 8. Мнение на анкетираните лица за причините, водещи до девиантни прояви

Почти всички – 92,5% от анкетираните лица – посочват семейството като основен педагогически субект, който повлиява положително развитието на детето с посока научаване на социално одобрено поведение (Фигура 9). Следват:

- животът – 67,5%;
- учителите – 62,5%;
- обществото – 42,5%;
- приятелите – 17,5%;
- други специалисти (психолог, педагогически съветник, социален работник) – 7,5%.

Фигура 9. Мнение на анкетираните лица за възпитателните субекти, имащи влияние върху правомерното поведение на хората

Според изследваните лица, неспазването на правилата води до (Фигура 10):

- Хаос и беззаконие – 100%.

- Научаване на неправомерно поведение - 100%.
- Нехуманно общество – 100%.
- Дезориентация и объркване на подрастващите – 100%.

Фигура 10. Мнение на анкетираните лица относно последиците за цялото общество

Спазването на правилата се контролира основно чрез (Фигура 11):

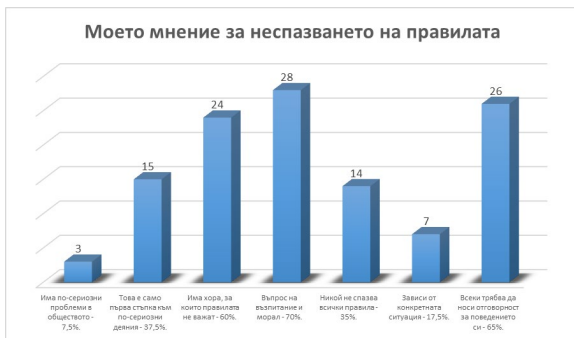
- по-строго законодателство – 50%;
- повече граждански организации за защита правата на хората – 17,5%;
- абсолютно приоритизиране в процеса на възпитание – 67,5%;
- налагане на повече санкции – 42,5%;
- добри примери – 70%;
- активна гражданска позиция – 35%;
- съзнание и отговорност – 67,5%.

Анкетираните лица споделят за нарушаването на правилата следното (Фигура 12 и Фигура 13):

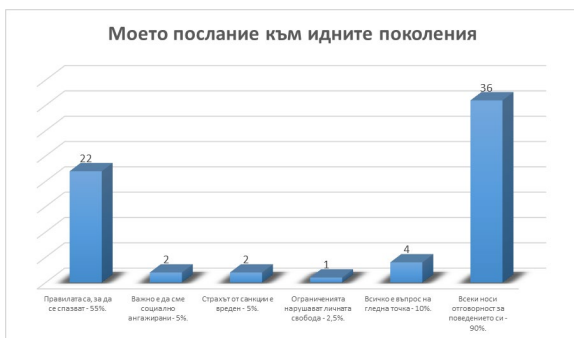
- съвременното общество има по-сериозни проблеми за решаване;
- това е само първа стъпка към по-сериозни деяния;
- винаги ще има хора, за които правилата не важат;
- въпрос на възпитание и морал;
- ако живеем в норма, ще е много скучно;
- никой не може да твърди, че спазва всички правила в обществото;
- зависи от конкретната ситуация;
- всеки трябва да носи отговорност за поведението си;
- тази тема не ме въълнува;
- правилата са, за да се спазват;
- правилата са, за да се нарушават
- важно е да сме ангажирани с този проблем;
- ограниченията нарушават личната свобода;
- нарушаването на правилата е въпрос на гледна точка.

Фигура 11. Мнение на анкетираниите лица относно мерките за осъществяване на повече контрол

Фигура 12. Мнение на анкетираниите лица относно неспазването на социалните норми

Фигура 13. Послание на анкетираниите лица към подрастващите

Заклучение

От направеното анкетно проучване може да се направи извод, че дефинирайки девиантното поведение като поведение, което се отклонява от моралните и правните норми в обществото, пълнолетните лица нарушават правилата при определени обстоятелства и в конкретни ситуации. За някои от тях е по-важно да запазят доброто име за себе си, отколкото тежестта на отговорността. Прави впечатление, че деянието се определя според степента на вреда, която нанася на околните

Използвана литература:

Gibbs, J. P. (2022) Conceptions of Deviant Behavior: The Old and the New Author(s): Jack

P. Gibbs Source: The Pacific Sociological Review, Spring, 1966, Vol. 9, No. 1 (Spring, 1966), pp. 9- 14 Published by: University of California Press Stable URL:

<https://www.jstor.org/stable/1388302>

REFERENCES Linked references are available on JSTOR for this article: https://www.jstor.org/stable/1388302?seq=1&cid=pdfreference#references_tab_contents

Goode, Er. (2015) Deviant Behavior. Tenth Edition. Stony Brook University. Available on 11/4/23 at:

https://www.researchgate.net/publication/283871630_Deviant_behavior_10th_edition

DOI: <http://doi.org/10.26883/2010.211.2929>

Dishkova, M. 2021. Prilozhenie na ponyatiето „Tabula Rasa“ v sotsialnata rabota. V sbornik s dokladi ot nauchna konferentsiya „Harmoniya v razlichiyata“, Sofiya, Akademich-no izdatelstvo „Za bukvite“, ISSN: 2367-7899, s. 447-454.

Dishkova, M. 2021. Stigmatizatsiyata v sotsialnata rabota. V sbornik s nauchni dokladi „Vzaimodeystvie na universitetskiya prepodavatel sas studentite v usloviyata na onlayn-obuchenie“ (peta kniga), izd. „Eks-Pres“, Gabrovo, s. 140-148. Asotsiatsiya na profesorite ot slavyanskite strani – APSS, ISBN 978-954-490-677-3.

Dishkova, M. 2021. Tehniki za neutralizatsiya na deviantното povedenie. Akademichno spisanie „Upravlenie i obrazovanie (Pedagogika i kachestvo na obrazovaniето)“, Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov“ – gr. Bur-gas, tom 17 (3), ISSN 13126121, s. 16-23.

Dishkova, M. 2021. Teoriyata na diferentsirashtata asotsiatsiya, ili nauchavane na deviantното povedenie. V sbornik „Obrazovaniето: klasichnost i modernost – 140 godini pedagogicheskо obrazovanie vav Vratsa“, ISBN 978-619-208-274-1, Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ – Veliko Tarnovo, s. 123-128.

Dishkova, M. (2022) Ponyatie za anomiya – kulturno obosnovani tseli i sredstva za postiganeto im. Sbornik „Priemstvenost i badeshte – 35 godini Fakultet po pedagogika“, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, Sofiya, ISBN: 978-954-07-5345-4, s. 321-328.

Dishkova, M. (2022) Deviantното povedenie kato sotsiologicheskи fenomen. Akademichno spisanie „Upravlenie i obrazovanie (Humanitarni i sotsialni nauki)“, Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov“ – gr. Burgas, tom 18 (4), ISSN 13126121, s. 65-72.

Milusheva, T. (2014) Sotsialna rabota s mladezhi s deviantno povedenie. Tehniki za zasilvane na motivatsiyata za promyana. E-spisanie „SOTSIALNA RABOTA“, 2014, broj 1, godina II, 48–79, www.swjournal-bg.com.

Vist, N. V. (2016) Psychological and Pedagogical Conditions for the Prevention of Deviant Behavior among Adolescents. International Journal of Environmental & Science Education, 2016, volume 11, number 15, 8536-8551.

Yeşiltaş, M., Gürlek, M. (2019) Understanding the Nature of Deviant Workplace Behaviors. Available on 18/4/23 at: <https://www.researchgate.net/publication/338321>

[420 Understanding the Nature of Deviant Workplace Behaviors/link/5eac500145851592d6af9e76/download](https://doi.org/10.4018/978-1-7998-1474-0.ch017), DOI: 10.4018/978-1-7998-1474-0.ch017

Име на автора: Мария Стоянова Дишкова
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – гр. Бургас
Катедра „Педагогика и методика на обучението“
Адрес: Бургас, бул. „Яким Якимов“ №1
e-mail: dishkova.maria@gmail

ЗДРАВНИЯТ ОМБУДСМАН-ОРГАНИЗАЦИОННА СТРУКТУРА, ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ВРЪЗКИ И НЕЗАВИСИМОСТ

Нигяр Джафер

THE HEALTH OMBUDSMAN-ORGANISATIONAL STRUCTURE, INSTITUTIONAL LINKS AND INDEPENDENCE

Nigyar Dzhafer

ABSTRACT: *The role of the health ombudsman has grown rapidly in a number of countries over the past decade. These countries are emphasizing different approaches to protect patients' rights, and the health ombudsman is carrying out specific functions and powers as set out in laws. In different countries, the Health Ombudsman institution differs in its organisational structure, subordination, staffing and decentralisation, in the mechanism for liaison with other institutions, and has varying degrees of independence. Some systems grant broad powers of unrestricted access to information, subpoena and investigation. Others are helpful in lodging complaints or mediating disputes. In some countries, all other means of complaint and application to other institutions must be exhausted before an application can be made to the Health Ombudsman, and referral is possible only by a Member of Parliament. This publication briefly reviews the experiences of Austria, Finland, Greece, Hungary, Norway, the United Kingdom and Israel - countries that have introduced the institution of the Health Ombudsman, examining the organizational structure, institutional linkages and degree of independence in the work of the Health Ombudsman.*

Key words: health ombudsman; patient rights

Въведение

Въвеждането на институцията Омбудсман е част от демократичния процес за защита правата на гражданите с възможност за намеса „когато с действие или бездействие се засягат или нарушават правата и свободите на гражданите от държавните и общински органи и техните администрации, както и от лицата, на които е възложено да предоставят обществени услуги“.

Според чл. 3, ал. 1 на Закона, омбудсманът „е независим и се подчинява само на Конституцията, законите и ратифицираните международни договори, по които Република България е страна, като се ръководи от личната си съвест и морал“, както и от правилник за организацията на дейността му. В дейността си омбудсманът на републиката е подпомаган от заместник-омбудсман, избран също от Народното събрание, по предложение на омбудсман.

Мисията на омбудсмана се съдържа в клетвата, която полага пред Народното събрание – да спазва Конституцията и законите на стра-

ната и да защитава правата на човека и основните свободи, като изпълнява добросъвестно и безпристрастно правомощията си.

Според чл. 19 от Закона за омбудсмана в правомощията му влизат:

– Да приема, разглежда и дава отговор на сигнали и жалби на гражданите за нарушени права от изброените по-горе органи, администрации или лица.

– Да прави предложения и препоръки пред изброените по-горе органи, администрации или лица за възстановяване на нарушените права и свободи на гражданите и да посредничи между тях и засегнатите лица.

– При необходимост да уведомява Конституционния съд (ако прецени, че е необходимо тълкуване на Конституцията или обявяване на противоконституционност на даден закон), както и Президента, Министерския съвет, Върховния касационен съд, Върховния административен съд и Главния прокурор, когато има данни за престъпление от общ характер.

Омбудсманът по принцип е ключов управленски инструмент при наблюдението на

здравната система. Голяма част от жалбите, които получава институцията са свързани със здравната система[2]. Това е реалност, която касае всички страни. Ето защо, през годините, част от държавите създават отделна институция Здравен омбудсман, концентрирайки дейността и правомощията му само в системата на здравеопазването и проблемите, възникващи при досега с нея. Създаването на институцията на здравния омбудсман е напредък в областта на демократичното управление, опит за прецизиране на управленския инструментариум в полза на гражданите. Въпреки това има предизвикателства, които трябва да бъдат преодоляни, за да се подобри приносът на омбудсмана в изпълнението на здравните политики и представянето на гражданите при гарантите на правата им.

Изложение

Системата на омбудсман в **Австрия** се нарича Съвет на омбудсманите или народна правозащита (Volksanwaltschaft). Защитниците на пациентите са законово независими. Застъпниците на пациентите се оказват в привилегированото положение да бъдат виждани като неконфликтни в застъпничеството си: законово задължение е да се търси извънсъдебно решение, където е възможно, заедно с компенсация. Тези действия имат за цел насърчаване кооперативната работа със здравните институции. Това води до стимулиране на сътрудничество при получаване на информация в хода на разглеждането на случая. Доставчиците на здравни услуги от публичния сектор, до ниво на отделните лекари, са законово задължени да предоставят информация, когато им бъде поискано. Частните доставчици не са задължени да предоставят на информацията да сътрудничат, но често се придържат към това доброволно. Въпреки това не е ясно каква е истинската степен на това сътрудничество, както и какви санкции могат да бъдат наложени за несъдействие от страна на здравните заведения.

Омбудсманът във **Финландия** е може би най-децентрализирания сред здравните омбудсмани в Европа. Състои се от мрежа от около 2000 души, действащи като съветници на граждани в рамките на местното здравеопазване. Системата произтича от националния стремеж за насърчаване и подкрепа на правата на пациентите като цяло. Това се вижда най-ясно в законодателството, прието за подкрепа

правата на пациентите и свързаните с тях задължения на местните доставчици на здравни услуги.

Лицата, които изпълняват функциите на омбудсман са на непълно работно време. През останалото време те са социални работници или медицински сестри. Независимостта и въпроса за конфликт на интереси са от първостепенно значение във всяка оценка на тази институция. Тези лица са длъжни да действат безпристрастно и да бъдат посредници между доставчик на здравни услуги и пациент. Способността им да действат се ограничава от липсата на специфични умения и обучение. Правомощията им също са ограничени. Те нямат правомощия да правят препоръки за промяна.

Системата в **Гърция** отразява по-традиционната концепция за омбудсмана като централен медиатор и следовател, въпреки че произлиза от фраза, буквално преведена като граждански адвокат. Значението на омбудсмана в Гърция като услуга в целия публичен сектор се подсилва от самия размер и мащаб на публичната администрация. Службата на омбудсмана е законово независима и изглежда добре структурирана. Съставена е от екип от изследователи с широк спектър от подходящи клинични и правни познания. Омбудсманът също така има широки правомощия за разследване, със законово предвиден достъп до протоколите и призоваване на свидетели. Това, което е неясно е способността на омбудсмана да прилага тези правомощия. Това може би се подчертава от факта, че данните за дейността на омбудсмана все още са оскъдни. Службата на омбудсмана съществува само от няколко години.

Здравеопазването представлява само малка част от работата на омбудсмана като цяло, и има още много да се направи, за да се повиши обществената осведоменост за системата. Малкият брой случаи са пречка за омбудсмана, действащ като мощна сила за подобряване на качеството на здравната система като цяло. Усилията за самоусъвършенстване и силната законова основа, която е дадена на омбудсмана разкриват голям потенциал за бъдещето.

Моделът на функциониране на омбудсмана в **Унгария**, подобно на този в Обединеното кралство, произлиза първо и преди всичко от идеята за централен, уставен, парламентарен надзорен орган. Това е парламентарен коми-

сар, показващ традиционната гама от правомощия за разследване, с правомощия за санкции. Сферата на компетентност на унгарския парламентарен комисар е категоризирана според видовете права на човека, с поредица от комисари с опит в области като правата на малцинствата и защитата на данните. Няма специфична компетентност в областта на здравеопазването, но където правата на човека и правата на пациентите се припокриват, там омбудсманът може и прави разследване.

Развитието, което допълва тази система, е акцентът върху въвеждането на ново законодателство в подкрепа на правата на пациентите, и последващо въвеждане на местни представители на правата на пациентите. Те са законно назначени лица, независимо наети, с опит в правата на пациентите и правомощия за разследване, интервюиране, достъп до записи и помещения. Те също са упълномощени да правят препоръки за промяна в резултат на оплаквания и да информират здравния персонал за естеството и обхвата на правата на пациентите.

Институцията на омбудсмана в **Норвегия**, по почти същите причини като в Гърция, макар и за по-дълъг период от време, първоначално е създадена като национална, в лицето на огромна публична администрация. Оттогава концепцията е разширена в областта на здравеопазването с екип на окръжно ниво. В Норвегия омбудсманът се разглежда като неформален посредник, който може да прибегва до по-официално разследване и присъда, а също и служител, който може да подкрепи и посъветва пациент при подаването на алтернативна жалба. Това обединяване на ролите изглежда работи добре, но независимостта все още остава на преден план.

Въпреки че все още не е извършена оценка на национално ниво, местните оценки показват висока степен на подкрепа и удовлетвореност от здравния омбудсман – както сред пациентите, така и сред здравни специалисти. По-важното е, че самите здравни служители определят омбудсмана като двигател за подобряване на вътрешния контрол за качество и безопасност. Ръководствата на болницата канят омбудсмана за да допринесе за подобряване на качеството. Това обаче е нововъзникващ аспект от неговата роля. Все още има нужда да се постигне на базово ниво експертен опит – особено в юридическото обучение – и уеднаквен подход на практиката в цялата

страна. Омбудсманите имат различни законови правомощия да получават достъп до информация, като получават информация дори от доставчиците на здравни услуги. Те не могат да налагат реални санкции директно, но винаги имат възможност за препращане на случай до окръжния здравен център, който има законната власт да санкционира или правото да изрази мнението си публично. Като резултат, препоръките рядко не се спазват на практика.

Здравният омбудсман в **Обединеното кралство** функционира като важен инструмент за отчетност пред парламента, гарант за правото на информация и ключова демократична институция, отговаряща за общото качество на здравето в страната. Достъпът до омбудсмана чрез жалба е изключително лесен, бърз и систематичен. Създава се през миналия век за справяне с оплакванията срещу Националната здравна служба (NHS), основана през 1948 г. В Обединеното кралство Националната здравна служба се основава на регламент от 1946 г., приет от парламента. Омбудсманът на здравната служба на Обединеното кралство е получил 13 310 жалби през 1997-2002 г. [7,8]. За периода 2012-2013 г. са подадени 26 583 заявления. От тях 6924 заявления са взети за разглеждане. В периода 2013-2014 г. са разгледани 7 760 от 27 273 заявления. В периода 2014-2015 г. са направени 29 000 заявления и 6 815 са били разгледани [5,6]. Процентът на разследванията, завършени в рамките на 12 месеца, е 88%.

Обединеното кралство е приело традиционното понятие за омбудсмана като законово-независим, национално базиран следовател. Подобно на Израел и Унгария, системата е подкрепена от редица официални и неформални механизми, които осигуряват пряка местна застъпническа подкрепа, от която пациентите се нуждаят. Те включват:

- служба за съвети и връзка с пациенти, наети във всяка здравна институция, предоставяща насоки относно процедурите за подаване на жалби и действащи на място
- законово-независима услуга за застъпничество при жалби за пациенти, които желаят подаване на официална жалба.
- правомощия за призоваване на свидетели и достъп до информация/записи.

Здравният омбудсман е независим както спрямо парламента, така и спрямо правителството. Гражданите нямат право да се обръщат директно към комисаря на парламента и

комисарят не може да действа служебно, но желанията и жалбите могат да се отправят чрез член на парламента (Камара на общините) [5,8]. Комисарят, след като реши да проучи жалбите съгласно определени процедури, информира съответния член на Камарата на общините по въпроса. Комисарят изготвя доклад след приключване на разследването и го представя на заинтересованата страна и на двете камари на парламента. В Обединеното кралство комисарят е политически неутрален. Освен това решенията и предложенията на комисаря имат съвещателен характер [4].

Омбудсманът на здравната служба на Обединеното кралство няма правомощия при жалби по въпросите на персонала на Националната здравна служба, като назначения, такси и дисциплинарни въпроси, договорни и търговски въпроси, различни от договорните клаузи относно услугите, предоставяни на пациентите, както и при жалби относно услугите, предоставяни от болници и детски ясли, които не са свързани с националната здравна служба, жалби срещу държавни органи като държавния секретар по здравеопазването, службата на Уелс, секретаря на кабинета на Шотландия по здравеопазването и спорта и изпълнителния комитет на Националната здравна служба, жалби срещу местните власти като социални услуги преди подаване на заявление до омбудсмана на здравната служба на Обединеното кралство. Всички други средства за подаване на заявление и жалби трябва да бъдат изчерпани.

Системата е добре поддържана и от наличието на експертна дирекция клинични съветници. Сравнително малкият брой дела обаче поставя под въпрос способността на омбудсмана самостоятелно да подобри качеството като цяло. Въпреки това, всеобхватният характер на ролята, методите за разследване, с които разполага оомбудсманът, както и уникалната перспектива, която тази институция предлага, правят констатациите на оомбудсмана много убедителни при оценката за бъдещото развитие на здравните услуги.

Подходът в **Израел** е един от най-добрите в света. За разлика от Обединеното кралство, където има традиционно разчитане на неформални или конвенционални механизми за допълване, в Израел има здравен омбудсман на всички нива. Централният здравноосигурите-

лен омбудсман се допълва от законово задължение на всеки от доставчиците на частни здравни фондове да назначи вътрешен омбудсман, който да отговаря за защитата на правата на пациентите и разследването на жалбите. Работата на здравния омбудсман се подпомага и от представителите на организациите за защита правата на пациентите на местно ниво. Това дава широка, децентрализирана мрежа на институцията здравен омбудсман и на местно ниво.

Изводи и заключение

Създаването на институцията на здравния омбудсман е напредък в областта на демократичното управление, опит за прецизиране на управленския инструментариум в полза на гражданите [1,3]. Въпреки това има предизвикателства, които трябва да бъдат преодоляни, за да се подобри приносът на омбудсмана в изпълнението на здравните политики и представянето на гражданите при гарантиране на правата им [9].

Системите на здравния омбудсман обхващат широк спектър на подходи. Финландската система, в която работят хиляди омбудсмани е значително по-различна от другите системи по отношение на числеността на наетите омбудсмани и това как те разпределят времето си, работейки както като омбудсмани, така и като здравни специалисти [10]. Норвежката и австрийската система на омбудсман са възприели различни подходи с работещите регионални здравни омбудсмани на пълен работен ден. Освен това и в Норвегия, и в Австрия функцията на омбудсмана се възприема като част от регионалната процедура за жалби, като омбудсманите играят независима роля по отношение на здравеопазването.

В Обединеното кралство, Гърция и Унгария, където има национални комисари или омбудсмани, нито една от тези институции първоначално не е създадена, за да се справят с въпроси, свързани със здравеопазването. Въпреки това, в резултат на по-късно развитие в тази област, тази институция става реално действаща. Не е такава практиката в Гърция и Унгария.

Властта, ролята и функцията на израелския омбудсман са подобни на тези на британските и гръцките институции. Въпреки това, важна разлика е, че израелският омбудсман се назначава директно от министър на здравеопазването и е подкрепен, макар и формално, от омбудсмани на регионалните здравни фондове и

местни представители на структури за защита на правата на пациентите.

До известна степен функциите на здравния омбудсман са същите като на омбудсмана на дадена страна[5]. Това е свързано с доверието, което трябва да съществува между пациент и страната, отговорна за получаването на жалба, както и страната, която постановява решение. За да съществува такова доверие е необходима пълната безпристрастност на здравния омбудсман и неговите служители. Безпристрастността е най-добре демонстрирана и подсилена чрез административна или законова независимост. Безпристрастността също трябва да представлява доказуем аспект на всяко следващо разследване на жалба, както и препоръките, предложени като резултат от разследването. Отделни здравни специалисти, които често са на фокус на жалбата имат и силен личен интерес от гледна точка на тяхната професионална репутация и почтеност. При толкова много противоречиви интереси на заинтересованите страни, възниква въпросът как всяко лице, изпълняващо функцията на здравен омбудсман, може или трябва да бъде напълно независимо. Ако видно проявява съпричастност, омбудсманът рискува да бъде критикуван. Необходимо е и юридическо образование, т.е омбудсманът може да се наложи да се справя с конфликти, които могат да бъдат отнесени до съда или изискват някакъв вид споразумение между страните.

Всъщност омбудсманът играе различни роли в различните страни. Създаването на институцията здравен омбудсман, независимо от правомощията, функциите и структурата си в отделните държави, категорично представлява стъпка напред в диалога на пациентите с обществените системи, респективно със здравната система и свързаните с нея институции и структури[1,6].

Литература

1. Benny Y. T. Tai, Models of Ombudsman and Human Rights, International Journal of Politics and Good Governance Volume 1, No. 1.3 Quarter III 2010 ISSN No. 0976 – 1195 1
2. Dafni A. et al., Are Patients Willing to Be Informed on the Risks and Complications Associated with the Proposed Therapy? A Survey on Informed Consent, Folia Medica, 2021, 63(4):569-75, DOI: 10.3897/folmed.63.e56239 .
3. Dzhafer N., Tz. Vodenicharov , J. Papathanasiou. Does the Bulgarian Health Care

System Need a Health Ombudsman? Folia medica (ISSN-0204-8043, eISSN-1314-2143), doi: 10.3897/folmed.62.e47655.

4. Dogan K., Health Ombudsman in The United Kingdom: Establishment, functions, and efficiency, Journal of International Health sciences and management, 2016.

5. Giddings P., Whither the Ombudsman? PAC, Vol 16, Yssue 2. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/095207670101600201>

6. Giddings, P. J. (2008) *The parliamentary ombudsman: a classical watchdog*. In: Gay, O. and Winetrobe, B. K. (eds.) Parliamentary watchdogs: At the crossroads. The Constitution Unit, University College London, pp. 93-103. ISBN 9781903903490

7. Giddings, P. (2006) *The ombudsman as advocate*. In: European yearbook of minority issues, volume 4 (2004/2005). Martinus Nijhoff, pp. 207-219. ISBN 9789004149533

8. Giddings P, V. Sladeczek and L. Diez Bueso, 'The Ombudsman and Human Rights' in Roy Gregory and Philip Giddings (eds.), Righting Wrongs: the Ombudsman in Six Continents, (IOS Press, 2000).

9. Fallberg L., Mackenney S., Patient Ombudsmen in Seven European Countries:an Effective Way to Implement Patients' Rights?. European Journal of Health Law, Koninklijke Brill N.V., Netherlands, 2003.

10. Fallberg L., Patients Ombudsmen – A Different Approach to Improve Quality in Health Services, European Journal of Health Law, 2003.

11. Healy J., Walton M." Health Ombudsmen in Polycentric Regulatory Fields: England, New Zealand, and Australia"; Australian National University, The University of Sydney, Australian Journal of Public Administration, vol.00,no. 0, pp. 1-14

12. Heywood R. RIP Sidaway: patient-oriented disclosure – a standard worth waiting for? Montgomery v Lanarkshire Health Board [2015] UKSC 11. Med Law Rev 2015; 23:455–66.

13. <http://www.ombudsman.bg/publications/376>, 27.01.2022г.-., "Naracnik na pacienta"

Nigyar Dzhafer, Assoc. Prof., MD, PhD
Department of Health Policy and Management
Faculty of Public Health "Prof. Dr. Ts.
Vodenicharov".
Medical University of Sofia
e-mail: nigyar@abv.bg

ОБЩИНСКО ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ - МИСИЯТА ВЪЗМОЖНА

Нигяр Джафер

MUNICIPAL HEALTHCARE - MISSION POSSIBLE

Nigyar Dzhafer

ABSTRACT: *The question regarding the role of municipal healthcare is often asked: to replace, complement or build upon the national health system? In different countries, different statutory functions have been assigned to municipalities related to health care: prevention, prophylaxis, outpatient services, prevention centres, including for addictions, services for children in child care, services for the chronically ill in their homes, activities related to pre-treatment and services for people with disabilities. In Bulgaria, many municipalities also manage hospital care facilities (multidisciplinary and specialised).*

The most relevant activities related to the current activities of municipalities in the field of health are related to prevention, screening (screening programmes) and the establishment of prevention centres; pre-treatment, long-term treatment and the establishment of hospices; integrated medico-social care in the home; work for better awareness and health education for preventive behaviour on the basis of the so-called village management; use of the possibilities of telemedicine and tele-rehabilitation, as well as activities in emergencies, disasters, accidents, pre-disaster and post-disaster situations.

Key words: municipal healthcare; screening; hospices; telemedicine

Въведение

Опитът на другите:

В Швеция отговорността за финансирането и организирането на дългосрочни грижи за възрастни хора и за подкрепата на хората с увреждания е на общините, но окръжните съвети са отговорни за рутинните здравни грижи за тези пациенти. Законът за социалните услуги уточнява, че възрастните имат право да получават обществени услуги и помощ, например помощни средства за домашна помощ, домашни услуги и доставки на храна. Законът за здравните и медицински услуги и Законът за социалните услуги уреждат начина, по който окръжните съвети и общините управляват палиативни грижи. Организацията и качеството на палиативни грижи варират значително както между общините в Швеция, така и в градовете. През 2016 г. правителството формулира визия за Швеция като световен лидер в областта на електронното здравеопазване до 2025 г. Стратегията включва: 1) координация и комуникация между заинтересованите страни в здравеопазването; 2) разработване на общи концепции в областта; 3) прилагане на стандарти за обмен на здравна информация. Насърчава се интеграцията на системата за

предоставяне и координация на грижите, тъй като разделението на отговорностите между окръжните съвети (за медицинско лечение) и общините (за медицински сестри и рехабилитация) изисква координация. През 2005 г. е въведено „правилото 0–7–90–90“, за да се подобри и гарантира равенство в цялата страна, а именно: незабавен контакт (нулево забавяне) със здравната система; преглед на общопрактикуващ лекар в рамките на 7 дни; преглед на специалист в рамките на 90 дни; чакане не повече от 90 дни за лечение след диагностициране, като почти всички рецепти са електронни.

В Германия Законът за здравеопазването от 2015 г. дава възможност на общините да създават здравни центрове и позволява на болниците в райони с недостатъчно обслужване да предоставят извънболнична помощ. В много федерални щати обществената здравна служба е прехвърлена на общинско ниво. Местните здравни власти и отделите за обществено здравеопазване споделят редица отговорности, включително:

- здравеопазване
- превенция, социални грижи и здравно образование

– качествено здравно управление и комуникации.

Законът в Дания възлага отговорност на регионите и общините за предоставяне на здравни услуги.

– Общините са отговорни за финансирането и предоставянето на домашни грижи, домашни медицински сестри, здравни посетители, някои стоматологични услуги, училищни здравни услуги, домашна помощ и дългосрочно лечение при злоупотреба с наркотици и алкохол.

– Общините са отговорни и за превенция и рехабилитация при нуждаещите се пациенти; регионите са отговорни за специализирана рехабилитация.

– Общините играят важна роля в превенцията, промотиране на здравеопазването и дългосрочните грижи.

В България множество общини управляват лечебни заведения за болнична помощ (многопрофилни и специализирани)[2]. Освен това общинска собственост са медицински центрове, сериозна част от извънболничната мрежа, както и специализирани заведения за отглеждане на деца: детски ясли и градини[6,7]. Много общини натрупаха солиден опит с проекти, както за превантивна работа и скрининг, осъществени със собствени структури, така и за дългосрочни грижи за уязвими групи от населението[5].

Най-актуалните дейности, свързани с настоящата работа и ангажименти на общините в областта на здравеопазването са в областта на профилактиката, скрининг (скринингови програми) и създаването на центрове за профилактика; долекуване, продължително лечение и създаването на хосписи; интегрирани медико-социални грижи в дома; работа за по-добра информираност и здравно образование за профилактично поведение на базата на т. н. селф-мениджмънт; ползване на възможностите на телемедицината и телерехабилитацията

Разработването на скринингова програма трябва да включва: скринингови политики; система за изследване (скринингов тест); група (по възраст), подлежаща на скрининг; скринингов интервал; проследяване на сигнализираните лица. Необходимата оценка, задължителна при скрининг тестовете включва: скриниращи възможности; ефективност; интервал на скриниране; възрастов обхват; доказателство за риск срещу полза и цена/ефективност.

Важни елементи на всяка скринингова програма са:

- комуникационна стратегия
- информационно - разяснителна кампания
- електронна информационна система
- скринингов регистър
- правила за безопасност, техника, етични и правни стандарти, защита на личните данни
- поведение при сигнализираните лица
- обучение на медицинския персонал

Множество общински ръководства разработват и реализират профилактични програми. Столична община е една от общините с най-сериозен опит в това направление. В областта на скрининговите програми община София работи от 2015г. като ги реализира със структурите от общинското здравеопазване[1, 6].

Цел и задачи

Целта на настоящата работа е да се анализира скрининговата дейност на Столична община в периода 2015- 2022 година със съответните изводи по отношение комуникационната стратегия, организация, обхват, финансиране и реализация.

Материал и методи:

Използван е документален метод чрез използване на публично достъпните документи и данни, свързани с организацията и финансирането на скринингови програми, осъществени от община София за периода 2018-2022г.

Резултати

Скринингови програми на Столична община са в няколко направления[1,2,3]:

- Рак на млечната жлеза (РМЖ) - 2015; 2016; 2017; 2019; 2020-2021-2022 година
- Рак на простатата(РП) - 2018 година
- Щитовидна жлеза(ЩЖ) - 2018/2019 година

Програмите са насочени към работещите в секторите:

- Образование
- Транспорт
- Столичен инспекторат
- Комплекси за детско хранене, детски ясли, здравни кабинети, социални услуги, непедагогически състав

През 2015 година Столична община иницира и организира общински проект по „Скринингово изследване за рак на млечната жлеза (РМЖ) на жените от преподавателските колективи в общинските образователни институции на територията на Столична община“. Проектът е приет с Решение № 29/22.01.2015г. на Столичния общински съвет за изпълнение в периода от 01.02.2015г. до 30.06.2015г. провеждането на скрининг за РМЖ сред рискови групи жени и създаване на успешен модел на профилактика и ранно диагностициране, който може да бъде използван като основа за мащабна национална програма. Програмата се реализира от 04.02.2015г. до 30.06.2015г. в партньорство с Българския форум на бизнес лидерите, БНТ, БНР и четири водещи лечебни заведения на територията на Столична община: Първа САГБАЛ „Света София“ ЕАД; Първа МБАЛ; ВМА; СБАЛО.

Финансирането на проекта е в размер до 350 000 лв, осигурени от бюджета на Столична община за 2015 година.

Прегледани и изследвани 5179 жени - учители от общинските училища и детски градини, на възраст между 35 и 60 години. Целевата група е подбрана съобразно становището на медицинските специалисти за най-рискова група - жени над 35-годишна възраст. В проекта са включени следните дейности: провеждане на информационна кампания сред целевата група, разработване на график за провеждане на прегледите, провеждане на самите прегледи, отчет и обобщаване на резултатите. Информационната кампания е проведена с подкрепата на медийни партньори и включва излъчване на радио-съобщения и телевизионни клипове, разпространение на информационни брошури и организиране на медийни събития за представяне на проекта и резултатите от него. Графиците на заявките за преглед са изготвени от координатори в районните администрации. Целевата група е разпределена на териториален принцип, съобразно местоположението на общинските училища и детски градини. Изпълнението на графиците се осъществяваше с помощта на координатори в лечебните заведения.

Общият брой на жените, заявили желание за скринингово изследване за РМЖ е 6878. От тях 5179 жени, т.е. 75,30 % са преминали клиничен преглед и ултразвуково изследване на млечните жлези. По медицински показания на 402 от тях е извършена рентгенова мамография.

Резултатите от скрининга показват, че при 3908 жени не са установени патологични отклонения, т.е. това са клинично здрави лица. При останалите 1271 жени са констатирани болестни изменения, както следва:

- Заболявания с доброкачествен характер – 1241 бр.;
- Суспектни рентгенови данни за злокачествено новообразувание – 28 бр., от тях хистологично доказан рак на млечната жлеза – 8 бр. (по данни от Националния раков регистър към 21.08.2015 г.).

В голямата си част жените, които са отговорили на условията на програмата, са се отзовали на поканата да участват в кампанията – над 75%, което е показател за ефективността на пилотния скринингов проект.

Срещу относително неголям бюджет от 207 160 лева са извършени прегледи на 5179 жени;

Партньори в реализирането на програмата за РМЖ за 2022г са следните общински лечебни заведения:

- Първа специализирана акушеро-гинекологична болница за активно лечение „Света София“ ЕАД;
- Втора специализирана акушеро-гинекологична болница за активно лечение „Шейново“ ЕАД;
- Университетска Първа многопрофилна болница за активно лечение „Св. Йоан Кръстител“ - София“ ЕАД;
- Четвърта многопрофилна болница за активно лечение - София ЕАД;
- Специализирана болница за активно лечение на онкологични заболявания „Проф. Д-р Марин Мушмов ” ЕООД;
- Диагностично-консултативен център VIII - София“ ЕООД;
- Диагностично-консултативен център XI - София“ ЕООД;
- Диагностично-консултативен център XII - София“ ЕООД;
- Диагностично-консултативен център XIII - София“ ЕООД;
- Диагностично-консултативен център XIV - София“ ЕООД;
- Диагностично-консултативен център XVII - София“ ЕООД;
- Диагностично-консултативен център XXIV - София“ ЕООД;
- Диагностично-консултативен център XXV - София“ ЕООД.

Обхватът на програмата през 2022г е 46% от поканените.

С Решение № 151 на Столичния общински съвет от 15.03.2018 г. е приета „Програма на Столична община за скринингово изследване за рак на простатната жлеза на персонала на общинските транспортни дружества и на персо-

нала от общинските образователни институции на територията на Столична община“, която е осъществена от 01.03.2018 г. до 30.06.2018 г. Програмата е реализирана в партньорство с шест лечебни заведения на територията на Столична община, а именно:

Табл.1: Планувани и прегледани в общински лечебни заведения в София при скрининг за Рак на простатната жлеза

Скрининг за рак на простатната жлеза /РПЖ/ - 2018 г.			
Лечебно заведение	Планувани мъже/	/бр. Преминали /бр. мъже/	% на преминалите
I САГБАЛ "Св.София" ЕАД	407	118	28,99%
I МБАЛ-София ЕАД	854	349	40,87%
IV МБАЛ-София ЕАД	746	276	37,00%
V МБАЛ-София ЕАД	783	268	34,23%
ДКЦ 12-София ЕООД	1470	576	39,18%
УСБАЛО ЕАД	657	230	35,00%
Общо :	4917	1817	36,95%

Прави впечатление обхватът на явилите се на скрининговите прегледи мъже-36,95%. За сравнение този процент варира между 76% и

46% при жените при скрининга за Рак на млечната жлеза при жените.

Табл. 2: Резултати от скринингово изследване за Рак на простатната жлеза

Резултати от скринингово изследване за Рак на простатната жлеза - 2018 г.	Бр. мъже		
	Възрастова група		
	До 50 год.	Над 50 год.	Общо
1. Бр. мъже, преминали на скринингово изследване	598	1219	1817
2. Бр. мъже без патологични отклонения	504	684	1188
3. Бр. мъже с патологични отклонения:	94	535	629
• Бр. мъже с доброкачествено заболяване на простатната жлеза	93	517	610
• Бр. мъже с находки, суспектни за рак на простатната жлеза	1	18	19

Обобщените данни за обхвата на скрининговите изследвания по локализации, прегледани, диагностицирани и финансиране за периода 2015-2022г са следните:

Общо прегледаните са 30 330 човека (26 263 жени за РМЖ; 1 817 мъже за РП; 2 250 души при прегледи на ЩЖ).

Съотношението: прегледани /патология/онкологична диагноза е следното:

Патологични находки, вкл.доброкачествени, са констатирани общо при 6 462 случая (5 257 при прегледите за РМЖ; 629 при прегледите за РП; 576 при прегледите на ЩЖ). В процентно изражение от броя на прегледаните това са 27% от всички прегледани, съответно 20% от прегледаните за РМЖ; 35% при мъжете са с някакви проблеми на простатата; 26 % имат промени на ЩЖ.

Доказана онкологична диагноза има при 178 човека (138 РМЖ; 19 РП ; 21ЩЖ). Онкологична диагноза като дял от прегледаните е поставена при 0,53% от прегледаните при скрининга за РМЖ; 1,05% от скринираните за РП и 0, 93% за ЩЖ.

Изразходваният финансов ресурс за прегледите за РМЖ е общо 865 000 лв, разпределен по години както следва: 2015 г.-207 000 лв; 2016-166 000 лв; 2017-282 000 лв; 2019-210 000 лв.

За скрининг на РП са изразходвани 82 000 лв през 2018 г.

Прегледите на ЩЖ са осъществени със 101 000 лв през 2018г.

Дискусия и изводи

Често се поставя въпроса каква всъщност е ролята на общинското здравеопазване: да замества, допълва или да надгражда националната здравна система? В различните страни са възложени различни законови функции на общините, свързани със здравеопазването: превенция, профилактика, извънболнично обслужване, центрове за превенция, вкл на зависимости, обслужване на деца в детски заведения, обслужване на хронично болни по домовете; комбинирани медико-социални грижи в дома; продължително лечение; хосписи. През последните години особено ясно се открие ролята на общините по дейности при извънредни ситуации, бедствия, аварии, както и при предизвикателства за общественото здраве, каквото беше пандемията с Ковид19. В България общините управляват и лечебни заведения за болнично лечение (многопрофилни и специализирани).

– Общинската система за здравеопазване представлява сериозна част, неразривно свързана с националната здравна система. Нейните приоритети са приоритетите на националната здравна политика.

– Превенцията, профилактиката, скринингът ката вторична профилактика и усилията за ранна диагностика са водещи принципи на общините и здравната им политика по света и в България. Именно скрининговите програми(пилотни и дългосрочни) могат да се реализират на ниво общинско здравеопазване, при това изключително успешно, защото местната власт е най-близо до гражданите.

– Анализът на скрининговите програми от комуникационна, организационна, здравна

и финансова гледна точка е задължителен аспект от реализирането и последващото им планиране.

– С неголям финансов ресурс, разпределен равномерно в периода 2015-2022г, чрез скрининговите програми на Столична община, осъществени от общинските структури на здравеопазване, е постигнат значим за общественото здраве ефект, свързан със скрининга и ранната диагностика на социалнозначими заболявания, каквито са РМЖ, РП и заболяванията на ЩЖ.

– Обхватът на прегледите е различен (36%-76%) при различните прегледи и варира както през годините, така и при различните локализации.

– Мъжете (РП) са по-малко склонни да посещават профилактични прегледи.

– При прегледите за РМЖ има намаляване на участието в течение на годините.

– Логистиката, комуникационната стратегия, отчитането на типичните информационни канали са от съществено значение за преодоляването на бариерите при съответните таргетни групи, подлежащи на скрининг

– Общинското здравеопазване в столицата доказва с организацията и осъществяването на скрининговите прегледи потенциала си да провежда местна политика, базирана на принципите на профилактика и ранна диагностика на заболяванията, с всички социално-икономически ефекти в дългосрочен план, що се касае до контингента, на които е работодател СО.

– Местната власт може с действията си по приложение на скринингови програми да допълва националните усилия за това.

– На национално (популационно ниво) е необходима Национална скринингова програма с Национален скринингов регистър.

– За да бъде успешно общинското здравеопазване, то трябва да бъде адекватно финансирано и ефективно интегрирано с държавната система на здравеопазване; общностите трябва да бъдат ангажирани от началото до края, така че общинските програми за здравеопазване да се приемат и използват.

– Националните правителства трябва да инвестират в общинските здравни програми и да координират партньорите за насърчаване на синергията;

– Академичната общност може и трябва да провежда изследвания и анализира как да се мащабира, позиционира и надгради успешно

общинското здравеопазване и да осигури необходимата интеграция и допълване на здравната система, както и да разработи необходимите и устойчиви модели, които да работят в реални условия.

Литература

1. Доклад за изпълнението на общински проект по „Скринингово изследване за рак на млечната жлеза (РМЖ) на жените от преподавателските колективи в общинските образователни институции на територията на Столична община“, авг 2015г, Общински съвет София. <https://www.sofia.bg/health>

2. Елисаветта Петрова-Джеретто, Зл. Петрова, Г. Павлова. Управление на общински болници и мениджмънт на човешките ресурси в условия на демографска криза. ИИНГ-БАН, т.37, кн.2/20019, с. 393-423, ISSN 0205-0617 print, ISSN 2367-9174 online

3. Изпълнение на Програма на Столична община за скринингово изследване на щитовидната жлеза на педагогическия персонал от училищата и детските градини на територията на Столична община – 2018/2019 г. <https://www.sofia.bg/web/mayor-of-sofia/finance-and-health>

4. Изпълнение на Програма на Столична община за скринингово изследване за рак на млечната жлеза (РМЖ) на жените от преподавателските колективи в общин-

ските образователни институции на територията на Столична община. <https://www.sofia.bg/web/mayor-of-sofia/finance-and-health>

5. Павлова Г., Иновативна система за профилактика на ракови заболявания на млечна жлеза. Пречки за ефективност на профилактиката, Превантивна медицина 1 (17) 2020 ISSN 1314-5681

6. Световна банка, доклад. Анализ на състоянието на здравеопазването в България, декември 2014, www.worldbank.org/bg/country/bulgaria/research

7. Център за информация и превенция. <https://www.sofia.bg/preventive-information-center-for-addiction>

8. <https://www.sofia.bg/web/mayor-of-sofia/finance-and-health>

9. <https://www.burgas.bg/bg/zdraveopazvane>

Nigyar Dzhafer, Assoc. Prof., MD, PhD
Department of Health Policy and Management
Faculty of Public Health "Prof. Dr. Ts.
Vodenicharov".
Medical University of Sofia
e-mail: nigyar@abv.bg

ВЛАСТТА, ДЕМОКРАЦИЯТА, ДЪРЖАВАТА И ОБЩЕСТВОТО В СОЦИАЛНОТО УЧЕНИЕ НА КАРЛ ПОПЪР

Николай Александров

POWER, DEMOCRACY, STATE AND SOCIETY IN THE SOCIAL THEORY OF KARL POPPER

Nikolay Alexandrov -

ABSTRACT: *This article is devoted to the socio-philosophical teaching of Karl Popper, presented in the books "The Poverty of Historicism" and "The Open Society and its Enemies" in the context of the neoliberal doctrine and in comparison with the teachings of Ludwig Mises, Friedrich Hayek and Henri Bergson. The text examines not only the features of Popper's "staged social engineering", but also his views on historicism and historicism in the socio-philosophical models of Plato, Hegel and Marx, and also the negation of the dialectical method of knowledge as the only possible in the analysis of historical development. Karl Popper's concept of the type, role and meaning of governmental institutions is also set forth here, which he classifies as democratic and non-democratic.*

Key words: historicism, historicism, social engineering, rationalism, democracy, society.

Карл Раймонд Попър е един от малкото философи на науката, отделящи внимание на проблемите на социалната философия. Жанрово неговите разработки могат да се определят като политическа философия или социално-политическа рефлексия. В тази област Попър прави опит да приложи принципите, разработени в „Logik der Forschung“ , „Логика на изследванията“ (1934), в които се разглеждат методите на *демаркацията* (разграничаването) на теоретичното и метафизичното, рационалното и ирационалното. Така според изследователите (Маринов 1992), Попър подчертава принципната важност на рационалните методи в научните изследвания, което изиграва значителна роля във формирането на неолиберализма. Изследователският подход на Попър се прилага за разобличаване на „ирационалните страни“ на макроикономическия модел „Кейнс – Бевъридж“ и принципите на държавния интервенционализъм.

Карл Попър извежда своя политически подход от позициите на рационализма и

както сам отбелязва в книгата „Предположения и опровержения“, най-важната задача за него е проблемът за *демаркацията* (лат. demarcatio „разграничаване“), върху който започва да размишлява още от 1919 г. „В това време – пише той – мен ме интересуваше не въпросът „кога теорията е истинна?“, нито въпросът „кога теорията е приемлива?“. Аз поставих пред себе си друг проблем. Аз исках да прокарам разлика между науката и псевдонауката, прекрасно знаейки, че науката често греша и че псевдонауката може случайно да се натъкне на истината“ (Поппер 2008 : 97).

В своята социална философия Карл Попър провежда разграничителна линия между историзъм и историцизъм. Историзмът е подход, според който фактите и процесите трябва да се разглеждат от историческа гледна точка, което е научно оправдано. Оправдани и приемливи в науката са предсказанията на емпирична основа като например слънчевите и лунните затъмнения, които могат да бъдат изчис-

лени математически. А що се отнася до историцизма, неговите дългосрочни предсказания принципно не се поддават на проверка и по тази причина носят характер на утопии и пророчества, направени по сложна схема и по логика, която нерядко е разбираема само за нейния създател. В силата на тази особеност, в европейската интелектуална традиция съществува така наречената елитистична гледна точка, съгласно която философите, притежавайки знание за идеалния ред в обществото, недостъпно за простосмъртните, са длъжни да съобщават и дори да внедряват този ред. В най-голяма степен тази гледна точка се проявява при такива философи като Платон, Хегел и Маркс. При тях се наблюдават философски съждения, които според оценката на Попър нито могат да бъдат проверени, нито изпитани, но се предлагат в качеството на норма за преустройство на обществото. Действителната реализация на тази гледна точка задължително се свързва с установяване на политическа диктатура.

Едва ли може да се отрича съществуването на определени тенденции на общественото развитие, но Попър смята, че е погрешно да им се приписва значение на всеобщии закони. Още повече, че въпросните тенденции са ограничени в рамките на определени цивилизации и епохи и тяхното действие зависи от историческия контекст, където в не по-малка степен, отколкото във физиката действа индетерминизмът, отричащ всеобщия характер и обективността на причинността. В тази връзка Попър защитава гледището, че „нищетата на историцизма” се заключава в нищетата на въображението – т. е. в неспособността да се допусне, че е възможна евентуална промяна на историческия контекст, когато една тенденция може коренно да се промени или пък напълно да изчезне. Създавайки теорията на капитализма и низвергащата го социалистическа революция, Маркс, по мнението на Попър, е създал умствен мираж, защото западното общество се развива в посока, която марксизмът

счита за невъзможна. Масовото акционирание на частната собственост, прогресивното данъчно облагане, благосъстоянието, свързано с развитието на технологиите, механизмите за самореформиране и самоусъвършенстване коригират онези негативни тенденции, съществували през XIX век. Това дава основание на Попър да заяви, че „Онзи капитализъм, който Маркс е имал в предвид, на Земята никога и никъде не е съществувал” (Поппер 1992 : 22).

Срещу историцизма Попър противопоставя друг подход към социалния живот, който философът нарича „*поетанно социално инженерство*”. Смисълът на този метод се състои в това да се търсят други пътища към всеобщото благо, като се отстраняват бедите и социалните страдания на хората. Тези мерки имат характер на „технологични предсказания”, тъй като са конкретни, сравнително прости и принципно подлежат на проверка. В тази връзка Попър защитава убеждението, че либерално-демократичните страни се развиват именно по пътя на социалната инженерия. Затова успехите на тези страни трябва да се оценяват не само в методологически план, но и в аспекта на ефективността на критическия рационализъм.

Срещу пророчествата като метод на прогнозиране на социално-историческите процеси Карл Попър издига *прогнозирането*, настоявайки да се прави разлика между тези две понятия. Според него обаче дори и прогнозирането трябва да се прилага в тесни граници и само в случаите, свързани с локални процеси, които видимо могат да бъдат идентифицирани в обективната действителност, а от там и да бъдат по някакъв начин контролирани. Съвсем друга е ситуацията с глобалните предсказания или пророчества, които, съгласно Попър, *нямат научна стойност по причина на своя метафизичен произход*. Това положение винаги трябва да се има в предвид, когато в центъра на научното внимание се окажат сериозни социални проблеми. Също така, към това трябва да се добави и мнението на друг бележит философ на XX век – Карл Ясперс, според когото

прогнозата никога не може да бъде неутрална (Ясперс 2012). И независимо дали прогнозата е правилна, или – не, прогнозиращият анализ винаги подбужда към определени действия. Изказването винаги подтиква към нещо или ни отблъсква от него. В този смисъл, мнимото знание за бъдещето е преди всичко фактор, който съдейства или противодейства на неговата реализация.

В „Нищетата на историцизма” Попър разсъждава върху въпроса за възможното съществуване на някакъв закон на еволюцията и стига до следния извод: „Аз съм убеден, че на този въпрос трябва да се отговори с „не!” и че търсенето на закона на „непроменимий ред” в еволюцията не се побира в рамките на научния метод, както в биологията, така и в социологията. Еволюцията на Земята или еволюцията на човешкия живот е уникален исторически процес. А що се отнася до историята на човешкото общество, а и именно тя ни интересува – то хората виждат в историята сюжет, ритъм, предопределен образец. Аз виждам само онова, при което неочакваността се сменя с друга такава” (Поппер 1993 : 107) .

Изхождайки от казаното, Карл Попър стига до заключението, че *всички случаи на повторения в историята почиват върху различни обстоятелства*, които могат да оказват влияние върху по-нататъшното историческо развитие. Следователно, човечеството няма основание да чака видимо повторение на историческия процес. От това заключение произтича една от основните тези на Попър, съгласно която *историята е неповторим във времето процес, комплекс от уникални събития, които не се поддават на систематично обобщаване*. Тази теза се превръща в един от основните постулати на неолибералната идеология, отричаща концепцията на марксизма за сходството и повторемостта на събитията в историята, зависимостта на които по един или друг начин определят характера на бъдещето. Отричайки марксистката визия за края на капитализма в

резултат на неразрешими класови противоречия между буржоазията и работниците, неолибералните теоретици създават теорията за „еволюиращия капитализъм”, притежаващ свойството да се адаптира към социалните нужди на обществото, който от една страна се балансира от свободната пазарна среда, а от друга – от ограничената намеса на държавата. Но както в други подобни случаи, така и тук неолибералите стигат до едно характерно противоречие, съгласно което липсва единно установено мнение относно това дали неолибералната държава представлява *икономоцентристка*, или *идейноцентристка* формация, тъй като второто положение поставя под въпрос концепцията за „социалната инженерия” и „критическия рационализъм”. В тази ситуация дори теорията за „третия път” на неолиберализма (нито социализъм, нито капитализъм) не решава въпросното противоречие.

Карл Попър изгражда своя концепция за ръста на научното знание в руслото на отрицанието на диалектическия метод на познание като единствено възможен при анализа на историческото развитие. Съгласно мнението на Попър, *Карл Маркс трябва да се счита не за материалист, а за идеалист*, тъй като той, макар и да отхвърля хегеловия „световен дух”, сам се придържа към този метод, съгласно който движещи сили на историческото развитие са диалектическите „противоречия”, „отрицания” и „отрицания на отрицанието”. Позовавайки се на Кант, Попър противопоставя критическия и диалектическия анализ, твърдейки, че диалектиката допуска противоречия в мисленето.

В „Нищетата на историцизма” и в „Отвореното общество и неговите врагове” освен концепциите на социалното знание се разглеждат и множество въпроси, които се отнасят до властта, демокрацията, държавата и обществото. Но основна е идеята на Карл Попър за необходимостта от защита на рационализма. Философът приема това не само като интелектуална, но и като морална задача. Така той признава, че Платон, Хегел и Маркс са били рационалисти,

но тяхната привързаност към историцисткото пророкуване, авторитаризмът и затвореността за критика на техните системи превръщат рационализма в псевдорационализъм. В това отношение, според Попър, Сократ е бил най-близо до истинския рационализъм: „Той предлага осъзнаване на ограничеността на възможностите на отделните хора, на които е дадено да осъзнат колко често грешат и колко често тяхното знание зависи от други хора” (Поппер 1992 : 262). Следвайки тази линия на логика, австрийският философ стига до убеждението, че не е задължително рационализмът да се определя от термините на интелектуалния подход, защото най-добре е това да се прави от позицията на практическия подход. „Тогава можем да кажем, че рационализмът – това е умението да се вслушваме в критическите забележки и да се учим от опита” (Поппер 1992 : 262). По този причина Попър счита, че социалната разумност може да бъде междуличностна, но в никакъв случай колективистка. Социалната разумност не е дадена нито на политически, нито на философски мъдреци и тя се достига не по пътя на откривателството и установяването на нещо позитивно, а по пътя на въвеждането на ограничения за една или друга социална неразумност. В този смисъл Попър не счита, че съвременната либерална демокрация е идеален строй, но за него тя е привлекателна именно с това, че в нея съществува механизъм за ограничаване на възможните социални грешки и отвореност за усъвършенстването.

Изследвайки историята на неолиберализма, прави впечатление, че както „Бюрокрацията” на Лудвиг Мизес и „Пътят към робството” на Лудвиг Мизес, така и „Отвореното общество и неговите врагове” на Карл Попър са замислени като реакция срещу политическата и икономическата обстановка на 40-те години на XX век, която по своя характер решително не съответства на възгледите на тези автори. В тази връзка в социалната философия битува мнението, че гореспомнатите книги

не са толкова резултат на теоретични търсения, колкото продукт на тревожните внушения на едрите собственици, обезпокоени от растящата популярност на левите идеи. И както Попър, така и Мизес, и Хайек предлагат неолиберална алтернатива на отхвърлената тогава икономическа теория на саморегулиращия се пазар, известна като „laissez-faire”. Но ако книгите „Пътят към робството” на Хайек и „Бюрокрацията” на Мизес се обръщат пряко към събитията и катастрофите, потресли Европа през 30-те и 40-те години на XX век, то книгата на Попър „Отвореното общество и неговите врагове” не е толкова злободневна, защото е повече обърната към историята на политическата мисъл. В съвкупност обаче тези три книги представляват критика на тогавашната политика и именно тяхната критическа съставляваща се превръща в идейна първооснова на неолиберализма. Тримата автори формират един напълно определен възглед за историческото развитие, идеите и политическата практика на либералното учение като фундамент на демокрацията.

Публикуването през 1944 и 1945 г. „Нищета на историцизма” и „Отвореното общество и неговите врагове” на Карл Попър предизвикват на Запад широка и в значителна степен негативна реакция. След победата над фашизма и възхода на левите сили, критиката на марксизма от страна на Попър се оценява от мнозина като реакционна проява. В теоретичните списания от онази епоха рецензентите упрекуват Попър в изкривяване на философията на Платон, Хегел и Маркс и в преднамерено обвързване на философски учения с политически режими. Австрийският философ е критикуван и затова че, оправдавайки статуквото на съвременните буржоазни държави, не е представил цялостна концепция за либерална демокрация. Обратът настъпва десет години по-късно, когато теоретиците на неолиберализма откриват в разработките на Карл Попър онази тъй необходима за новия курс на либерализма онтологическа основа.

От гледна точка на научната коректност, не можем да не отбележим факта, че *концепцията за отвореното общество се появява във философията преди популярния труд на Карл Попър*. Понятията „отворено общество“ и „затворено общество“ са въведени в социалната философия през 30-те години на XX век от известния френски философ, социолог и Нобелов лауреат за литература Анри Бергсон, автор на популярното изследване „Двата източника на морала и религията“ (Бергсон 1993). Една от основните теми в неговото учение е прогресът на човешкото общество и в контекста на тази проблематика мислителят разпознава два типа социална организация, съотнасящи се с два различни типа морал – *статичен и динамичен*. Статичният морал – това е системата от навици и устойчиви стереотипи на затвореното общество, твърдо установени и непроменими във времето ритуали и норми, авторитарно поддържани в името на запазването на обществената дисциплина и управляемия ред. Най-краткото определение на затворения тип общество е *авторитет, йерархия, неподвижност*.

В отвореното общество възниква и получава своето естествено развитие динамичният социален модел, възплъщение на който са принципите на свободата, творчеството и новаторството. По своя модерен дух отвореното общество противостои на конформизма и всевъзможните табу на затвореното общество, в което личността се принася в жертва на колектива. Но за разлика от концепцията на Карл Попър, Анри Бергсон не внася идейно-политически акценти в класификацията на двата вида социалност. Така в полза на реалистичния анализ френският философ пояснява, че въпросните два типа социална конструкция се наблюдават във всяко едно общество и на практика няма такова, което да отговаря на представите само на отворения или само на затворения тип. Съгласно тезата на френския философ, дори „естествено затворените“ общества от епохата на първобитните пле-

мена в една или друга степен са били отворени. В тази посока на разсъждения мислителят стига до извода, че напълно затворените или напълно отворените общества са принципно невъзможни като вид социалност, защото ако са напълно затворени – на определен етап биха загинали, а ако са напълно отворени – трудно могат да бъдат определени като общества.

Говорейки за отвореното общество, Анри Бергсон го определя като *общество, включващо в себе си цялото човечество*. По този начин концепцията на отвореното общество на Бергсон представлява откритост и в пространствено измерение. Тук се противопоставят затвореното общество като статична социална формация и отвореното общество, което се асоциира с човечеството и се представя като идеал за обществено устройство, способно да създава свободна творческа личност или, както я нарича Бергсон, „*велик морален герой*“. В своята теория Карл Попър внася по-различен смисъл в трактовката на въпросните понятия и при него се наблюдава противопоставяне на два социални модела – отворен и затворен, като при това „отвореността“ се тълкува като възможност за постоянни социални промени.

В „Отвореното общество и неговите врагове“ Карл Попър анализира два типа правителствени институции. Това са демократичните институции, осигуряващи мирна смяна на правителствата, и недемократични институции, при които насилието представлява форма на борба със злото. В тази връзка мислителят пише следното: „Прилагането на насилие е оправдано само при тиранията, която прави невъзможно провеждането на реформи без насилие и трябва да има само една цел, а именно – да се стигне до такова положение на нещата, когато реформите могат да бъдат осъществявани без насилие“ (Попер 1992 : 177). Анализирайки тези два типа правителствени институции, Попър се обръща към феномена на историцизма, разпознавайки няколко негови разновидности:

- *теистичен историцизъм* - творец на историята се явява Бог;
- *натуралистичен историцизъм*, който трактува законите на природата в качество на закони за развитие;
- *спиритуалистичен историцизъм* – закон за духовното развитие;
- *икономически историцизъм* – историята се определя от икономическите закони.

В руслото на въпросите на историцизма Карл Попър разглежда както философията на фашизма, където в съответствие с естествените закони се разглежда биологическото превъзходство на расата, така и марксистката теория на философията, в която в съзвучие с икономическите закони, доминиращ фактор на развитието е определена социална класа. Фашистката и марксистката философия на историята мислителят приема за две от най-важните версии на съвременния историцизъм.

Особено популярно сред неолибералните теоретици е схващането на Попър за Карл Маркс, в когото вижда вдъхновител на историцисткия подход, който не взема под внимание възможността за рационално планиране на обществото, а отдава своите предпочитания на революционните борби и промени, позволяващи на обществото да се развиват по законите на историята. Така в концепцията на Карл Маркс историческите закони – това са законите на класовата борба.

Влизайки в полемика с Маркс, Попър издига *концепцията за социалното инженерство* - водещата сила на отвореното общество, която австрийският философ разглежда в качество на алтернатива на революционното преобразование на обществото в историцизма. В същия аспект Попър разглежда „утопическото социално инженерство”, на което той противопоставя „поетапното социално инженерство”. Мислителят отбелязва, че Карл Маркс се обявява срещу утопичния социализъм, но въпреки това марксизмът се придържа към убеждението, че преминаването към следващия етап на историческо развитие е възможно само по пътя на фундаментални

социални промени. В това отношение марксизмът, според Попър, се отличава от другите утопични учения единствено по убеждението, че смяната на социалната система е предопределена от историческите закони. От гледна точка на „утопичната социална инженерия” поправянето на един или друг институт е безполезно занимание, защото първо трябва да се унищожи цялата съществуваща система, да се определи крайната цел, а след това да се намерят конкретни пътища за нейното постигане. „утопичната социална инженерия” също като историцистката концепция е неприемлива за идеологията на отвореното общество. Противно на утопичната инженерия, Карл Попър вижда възможността за изграждането и утвърждаването на отвореното общество чрез поетапно социално инженерство. Само отвореното общество е открито за неизвестното бъдеще и е готово за трансформация на структурите си, която трябва да протича при посредничеството на разума, при наличието на демократични институции, позволяващи осъществяването на преобразования, без да се прибегва към насилие.

При един по-подробен анализ прави впечатление, че книгата „Отвореното общество и неговите врагове” е създадена не само като идеологическа „прокламация” на свободното общество, но и като философско разобличение на двама мислители в лицето на Хегел и Маркс, превратно тълкуващи основите на либералната демокрация и индивидуалната свобода, предавайки по този начин западната демокрация. Основен обект на критика остава историцизмът, обявен за погрешна и вредна концепция на утопичното социално инженерство. Но и в двата тома като червена нишка преминава идеята за защита на индивидуализма като антипод на колективизма и единствено възможна форма на социална свобода. В тази връзка Попър твърди, че Платон е първият философ, поставил колектива над отделния човек. Като възплъщение на колектива древният философ посочва държавата в ролята на вечен двигател на развитие или упадък на

човечеството. Попър отбелязва, че за Платон всяка промяна означава отслабване на изначално съвършената държава. И тук се очертава първото основно противоречие между двамата мислители, тъй като съгласно представите на Карл Попър държавата е социален механизъм, който подлежи на постоянна промяна и развитие, но в рамките на онези правила и норми, отговарящи на отвореното общество. И според Попър, Платон е създал своя утопичен (дистопичен) идеал именно защото е осъзнавал неустойчивостта на институциите и държавните устройства. По логиката на Платон, държавата е нещо такова, което в рамките на реалното съществуване може само да се влошава и по тази причина е дълбоко консервативно понятие. Затова управляващата аристокрация и царете-философи на Платон Карл Попър обявява за „класически образец“ на *класова власт*, като към нея се добавя и практиката на робството в битността на неотменим атрибут на Платоновия идеал. По причина на последното Попър заключава, че Платон се е проявил не като прогресивен мислител, а като тоталитарист, доколкото неговата управляваща класа, както и другите подобни класи, са устроени на базата на расови, племенни и икономически интереси. Още повече, че в държавата на Платон за пълноценни хора се признават само гърците и то не всичките. По този начин древният философ е надарил своята държава с определени биологически критерии, които според Попър са далечно предизвестие на изискванията на фашизма и нацизма.

Но Попър не забелязва, че „тоталитаризмът“ на Платон се ражда от противоречията на атинската демокрация. Той не обръща внимание и на факта, че срещу тази демокрация се обявява един демократ по рождение и положение като Сократ. И именно атинската демокрация осъжда Сократ на смърт и го осъжда заради инакомислие, което според Попър е допустимо при демокрацията. В този акт австрийският мислител вижда проява на отво-

реното общество в противовес на затвореното. Това става причина критиците да обвиняват Карл Попър в липса на усет за драматизма на историята. Защото Попър проповядва, че именно демокрациите като отворени общества гарантират плурализма и свободата, но не обръща внимание на факта, че в САЩ до 60-те години на XIX век е съществувала практиката на робството, след което историята на расизма продължава още 120 години. И това дава основание за такива заключения, че във философията на Попър отсъства *историческо чувство*, пряк резултат на което е наивното морализаторство на философа. Последното според критиците придава на „Отвореното общество и неговите врагове“ онези едностранчиви качества, каквито наблюдаваме и при Фридрих фон Хајек, и Лудвиг фон Мизес, неолибералната идеология на които в редица отношения граничи с пропагандата именно заради неотчитане на редица факти и положения в новата история. И другата особеност, която обединява разработките на тези трима философи са претенциите за универсалност на техните учения, които могат да бъдат еднакво приложими в условията на всички съществуващи култури, цивилизационни модели и религии. Впоследствие това се превръща в базово положение на неолибералната доктрина, в онзи вид, в която я познаваме и днес. И за разлика от класическия либерализъм, за който Джон Стюарт Мил твърди, *че е възможен само там, където обществото е преминало през определени исторически етапи на развитие, за да стигне до идеята за свободата и индивидуализма* (Мил 1993), неолибералните мислители обявяват своите идеи за „общочовешки“ и приложими по всяка точка на планетата.

Карл Попър определя прехода от затворено към отворено общество като една от най-големите революции, през които е преминало човечеството в процеса на историческото развитие. Този преход е съпроводен с много трудности и превратности, с класови противоречия и конф-

ликти, възникнали в процеса на разпадането на затворените общества. Последното философът определя като универсална закономерност и вътрешно присъщо свойство на общочовешкия прогрес. Но макар да отрича историцизма и пророкуването, учението на Попър също в някаква степен съдържа в себе си утопическо социално инженерство. Това особено проличава в онази водеща идея на „Отвореното общество и неговите врагове”, съгласно която западната демокрация е универсално приложима система.

Прави впечатление, че учението за отвореното общество на Карл Попър е и идеал, и политическа програма. Но по отношение на втория аспект тази концепция не се отличава с особена оригиналност, защото включва в себе си традиционния комплект от либерални догми и всички онези ключови идеи, в които по традиция вярва Западът - отрицанието на деспотизма и насието, идейният плурализъм и системата на политическа демокрация по западен образец. Не по-оригинален е и социалният аспект на теорията на Попър, в която той говори за борбата с бедността. Така мислителят предлага да се организират обществени работи (обикновено строжежи на пътища, мостове и обществени сгради), за да се намали безработицата. В период на икономически спад тези мероприятия трябва да се разширяват, за да се помага на хората в нужда. Тук обаче ясно прозират идеите за ограничаване на бедността и стимулиране на социално слабите прослойки на обществото, проповядвани от редица видни представители на социалния либерализъм като Ленард Трелони Хобхаус, Джон Кейнс, Уилям Бевъридж и пр. В този смисъл и тук Попър не предлага нещо оригинално, а се опира на стари, разработени преди него концепции. Но буди размисли прецизността, с която Попър заобикаля въпроса за причините за социалните контрасти и съществуването на бедни слоеве на населението в западната демокрация, щом тя е най-съвършеният обществено-политически строй. Вместо

това философът отново и отново се връща към Маркс. И в тази връзка прави впечатление, че концептуалната конструкция на „Отвореното общество и неговите врагове” *в немалка степен се опира на разобличението на „враговете”*. В силата на тази особеност, подходът на Карл Попър към държавността като социално явление в значителна степен се определя от критиката на марксистката методология. Така той защитава тезата, че в теорията на Маркс политиката се оказва на последно място, тъй като тя зависи от системата на икономическите отношения, характерът на които се определя от степента на техническия прогрес.

Според представите на Попър, държавата е необходимо зло и тя е нужна за защита на правата на всеки човек, тъй като никоя друга социална структура не може да направи това по същия начин, изхождайки от позицията на общовалидните закони. В същото време обаче държавата представлява и заплаха, ако прилага прекалено усърдие в решаването на социалните проблеми. Опитите за създаване на идеално общество винаги водят до разширяване на пълномощията на държавата, което се отразява пагубно на индивидуалната свобода. Именно тази особеност, според Попър, поражда онова неравенство по отношение на властта и социалното положение, което революционерите принципно се стремят да избегнат. Балансът между държавността и свободата е винаги проблемен и неустойчив и всяко извънредно разширяване на държавните правомощия може да стигне до онова положение, когато всяка форма на съпротива се оказва безполезна.

Изхождайки от проблема за опасността от прекалената намеса на държавата в обществения и икономическия живот, Карл Попър обявява за централен въпрос на политическата наука не *„на кого принадлежи властта”*, а *„колко власт трябва да притежава правителството”* и *„как политическите структури да се изградят по такъв начин, че дори и най-некомпетент-*

ните и нечестни управници да нямат възможността да навредят прекалено много на обществото”. Става въпрос за онзи балансиращ механизъм, посредством който произволът на политическата власт и нейните злоупотреби могат да бъдат контролирани и пресичани в нужния за обществото момент.

В своето учение Попър утвърждава, че целите на държавата трябва да бъдат „ограничителни” и „негативни” (т. е. свобода от нечия намеса), които могат да бъдат предадени с една обобщаваща дума „защита”. Държавата е призвана да осигурява общи условия, за да могат гражданите да преследват своите цели и да устройват живота си по собствено желание. От една страна, тези условия трябва да отговарят на нуждата от защита на живота, свободата и собствеността на гражданите от посегателства на частни лица и на държавните структури, а от друга страна, трябва да намаляват социалните страдания, поддържайки определено ниво на благополучие. И както виждаме, функциите на държавата все пак излизат извън рамките на проблема за негативната свобода - т. е. свободата от нечия намеса.

В опита да се дистанцира от идеята за държавния интервенционализъм, проповядвана като базово положение в ученията на мислителите от школата на социалния либерализъм, Карл Попър свежда позитивните цели до минимум и в тази връзка той подчертава, че държавата не трябва да се стреми да създава съвършен социален строй, тъй като подобни подбуди в крайна сметка винаги прерастват в заплахата за индивидуалната свобода. Още повече че сред хората никога не може да има единство по тези въпроси. По тази причина, реализацията на проектите за социални преобразувания винаги води до стесняване на границите на свободата на личността.

В марксизма Попър вижда основната заплахата за отвореното общество и по тази причина неговата критика на Маркс има в редица отношения твърде субективен характер. Така Попър тълкува марксовото

материалистическо разбиране на историята в най-добрия случай като исторически материализъм, а в най-лошия – просто като материализъм. Дори стига до твърдението, че марксизмът е своеобразна „мистификация” на учението на Хегел, в която Маркс е заменил прословутия хегелиански „дух” с материята, т. е. с „материалните и икономическите интереси” (1992 : 75). От неговата интерпретация на марксизма ясно проличава, че Попър не разбира, че материалистическото разбиране на историята е само метод за тълкуване на историческите факти. И този метод в никакъв случай не защитава тезата, че историята е коловоз, където по предначертан начин се движат една след друга отделните общественно-политически формации. Реалният ход на историята, както неведнъж подчертава Маркс, това е задача за конкретно историческо изследване. По тази причина *Маркс счита себе си за историк*, а не за философ по подобие на Хегел, който конструира историческия процес, изхождайки от една идеалистична позиция, каквато е идеята за *Световният Дух* (Weltgeist), който действа в историята чрез избрани от него (Духа) личности и народи.

В отвореното общество на Карл Попър битуват търпимост, инакомислие и интелектуална свобода на индивиди и социални групи. Но въпреки тезата за търпимостта, Попър не отрича възможността за прилагане на нужно и дори оправдано насилие. „А съм съгласен – пише той – с някои християнски мислители от епохата на Средновековието и Ренесанса, че при тирания насилствената революция е оправдана, доколкото в такава ситуация не може да има никакъв друг изход освен въстание. При това обаче аз считам, че всяка такава революция трябва да има една-единствена цел – установяване на демокрация. Но под демокрация аз разбирам не някаква неопределена „власт на народа” или „власт на болшинството”, а разнообразни обществени институции (и на първо място всеобщи избори, т. е. правото на народа да сменя своето правителство), които позво-

ляват да се осъществява обществен контрол върху дейността на правителството. Казано с други думи, прилагането на насилие е оправдано в случаи на тирания, изключващи възможността за ненасилствени реформи” (Поппер 1992 : 176-177). Но при всичко казано, Попър пропуска да спомене, че идеята за правото на народа на въстание срещу тиранията има място не само в Средновековието и Ренесанса, но и в Новото време - в трудовете на Джон Лок и Жан-Жак Русо, в които се формира идеята за народния суверенитет.

Карл Попър залага едно фундаментално положение в неолибералната идеология, съществуващо и в наши дни, съгласно което за тоталитаризма се говори общо и умозрително, в една събирателна абстрактна форма, еднакво приложима при всички крайни по своята политическа същност режими. Така Попър не дава реален анализ на тоталитаризма, ограничавайки се единствено с изброяване на редица идеи, сродняващи съвременния тоталитаризъм с теченията, посягащи на свободата в миналото.

Тонът на критиката на марксизма при Попър с течение на времето претърпява промени и в тази връзка изследователите отбелязват, че през годините в предговорите и редакциите на различните издания на „Отвореното общество и неговите врагове” се наблюдават различни идейни нюанси в отношението към марксизма. Констатирайки, че прогнозите на Маркс за бъдещето на капитализма и на първо място теорията за обедняването на пролетариата не се потвърждават на тогавашния етап и че опитите за въплъщение на марксизма в действително обществено-политически преграстват в тоталитаризъм, Попър заедно с това признава и някои силни страни от теорията на Маркс. Така той пише за „поразителната морална и интелектуална привлекателност на теорията на Маркс” (Поппер 1992 : 24) и за нейния „хуманистичен импулс” (Поппер 1992 : 98). Но в началото на 90-те години в предисловието и послесловието на руското издание на „Отвореното общество и неговите врагове” Попър

представя една по-различна позиция, съгласно която марксизмът е „съвършено лъжлива и доста претенциозна теория” (Поппер 1992: 478).

Основният недостатък на политическите идеи на Попър, които в последствие в една или друга степен се превръщат в базови положения на неолиберализма, е техният *абстрактно-рационалистичен характер*. Попър строи логическа схема на най-добрата форма на управление почти напълно пренебрегвайки фактите и обстоятелствата от реалните социални условия. Разбира се, това може да се изтълкува като един по-общ философски подход, при който се изследва самото движение, а не елементите на този процес. Но колкото и универсален да изглежда на пръв поглед, в основата си този подход е погрешен, тъй като води до принципно неправилни изводи. Както е погрешна в корена си представата за универсалността на неокласическите идеи на либерализма и твърдението, че могат да бъдат култивирани по всяка точка на планетата и навсякъде ще доведат до културен и икономически прогрес. Точно обратното наблюдавахме през последните три десетилетия и вместо „всеобщо благоденствие” неолиберализмът наложи толкова радикална форма на капитализъм, че доведе обществата до системна криза и опасност от световна война. На този лекомислен подход към политическите проблеми способства наивността на Попъровата философия на историята, съгласно която няма никакви закономерности на общественото развитие, защото в историята всичко е възможно и всичко зависи от добрата воля на хората. Реално погледнато, Попър отхвърля всички достижения на историята и социологическата наука от XIX и XX век. Той съзнателно отрича използването на такива понятия като „класи”, „елити”, „социални групи”, „класови противоречия” и пр., обявявайки за мит идеите на националната държава и националното самоопределение, свързвайки ги преднамерено с агресивния национализъм. За него съществува само отделен човек, индивид. В този смисъл, Карл

Попър прави опит за завръщане на социалната философия към универсализма от епохата на Просвещението. В неговите разсъждения практически отсъстват такива базови понятия като „социални интереси” и „политическа борба” и това в значителна степен обеднява анализа на историята и действащите в нея сили и процеси.

ЛИТЕРАТУРА

Бергсон, А. 1993: Бергсон, А. Двата източника на морала и религията. София // Bergson, A. 1993: Bergson, A. Dvata iztochnika na morala i religiyata. Sofija.

Маринов, М. 1992: Маринов, М. Логиката на науката и методологията на Карл Попър. София // Marinov, M. 1992: Marinov, M. Logikata na naukata i metodologijata na Karl Popur. Sofija.

Мил, Дж. С. 1993: Мил, Дж. С. За свободата. София // Mill, J. S. 1993: Mill, J. S. Za svobodata. Sofija.

Поппер, К. 1993: Поппер, К. Нищета историзма. Москва // Popper, K. 1993: Popper, K. Nishteta istoricizma. Moskva.

Поппер, К. 1992: Поппер, К. Открито общество и его враги. Том 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. Москва // Popper, K. 1992: Popper, K. Otkritoe obshtestvo i ego vragi. Tom 2. Vremja lzheprorokov: Gegelj, Marks i drugie orakuli. Moskva.

Поппер, К. 2008: Предложения и опровержения. Рост научного знания. Москва // Popper, K. 2008: Predlozhenija i oproverzhenija. Rost nauchnogo znanija. Moskva

Ясперс, К. 2012: Ясперс, К. За произхода и целта на историята. София // Jaspers, K. 2012: Jaspers, K. Za proizhoda i celta na istorijata. Sofija.

ЦИФРОВИЗАЦИЯТА – ПРОБЛЕМИ НА ЦИФРОВА ИДЕНТИЧНОСТ, ИНТЕЛЕКТ И ПЕРСОНАЛИЗЪМ

Николай Атанасов

DIGITALIZATION – PROBLEMS OF DIGITAL IDENTITY, INTELECT AND PERSONALISM

Nikolay Atanasov

ABSTRACT: *The article examines effects and issues regarding digitization of information, knowledge and management for development of digital research-creative skills and intelligence. Training and management of information and cognitive resources expands and, diversifies of itself, and also complicates with development and management of novelties in systems and technologies, innovations and dynamics of competitiveness of subjects, institutions and societies. A particular place in such a field, education and science occupy artificial intelligence with innovations in data mining and code creation with wide applications of natural and artificial language models. It is impossible without development of a digital identity, intelligence and personalization of subject and machines whose effects have substantial properties and a future.*

Key words: digitization, digital personalization, digital identity, ontology engineering, philosophy of economy and society, personalism, AI, ChatGPT

Обучението и управлението на информационно-познавателни ресурси се разширява и усложнява с развитието на системите и технологиите. В подобни сфери и процеси на цифровизация собствеността на информацията, алгоритмите и цифровата идентичност са проблем за верификация и валидация на програмни продукти и услуги, резултати от изследвания и иновации, свързани с идентификация както на техните свойства, така и на качества на субекта и организацията като изследователи, творци и ръководители на информационни и познавателни ресурси. Последното е основа за развитие на основното и приложното знание за разкриване и оценка на новости, открития и изобретения, на основата на които се развиват нови конкурентни способности на личността и организацията. Специфичен момент е обучението и образованието, без които управлението на организацията и самоуправлението на личността, специалиста и ръководителя не е възможно, особено без изследвания на жизнеспособното знание в различните по вид социално-икономически и технико-икономически системи и технологии.

В съвременното образование и управление все по-критично важни са надеждността на информацията, качеството на знанието и тяхното

управление с разнообразни по вид модели, например модели на цифрова идентичност и нововъведения за устойчив и интелигентен растеж с тях или поне на едно интелектуално ниво на знанието. Защото новопоявяващите се кризисни ситуации и явления, особено на социално-икономическо ниво често оставят след себе си крайни, до нисък жизнен минимум състояния на субекта или организацията или връщат назад във времето организацията, обществото и икономическия живот като екзистенция – смисъл на живота и тяхното социално-икономическо качество на преживяване на ниво домодерност.

Необходими са нови основни и приложни изследвания на универсални връзки и отношения между множество образователни и научни направления на основата на цифрова идентичност, интелект и социално-икономическа идентичност, и не само в обществените и хуманитарните науки, с което ще се разширява богатството на знанието и културното научно наследство, като се разкриват нови перспективи на управление на информация и опит, както и тяхното приложение в ценности и стойности, качество на знание и тяхното управление. В подобен стратегически смисъл

формирането и развитието на различни образователни, експертни и иновативни организации, институции и общности е в основата на преход към следващо по научно-техническо ниво общество след т.нар. „цифрово общество“ в Европейския съюз.

Новите възможности, технически устройства и иновации за нови подходи и модели на мислене и познание чрез информационните, комуникационните, компютърните и навигационните системи предопределят изследователско-творческите приложения на информацията и знанието.

Субстанциалните различия на системно ниво между изследователското и творческото мислене, напр. в обучението за развитие на критическо и конструктивно мислене на управление на данни и знание чрез понятия и категории, закономерности, модели-образци, личностен и групов експеримент в средното училище и висшето образование изискват по-универсални компетенции, от които обучаемите се нуждаят, за да успяват в съвременния конкурентен живот на социално-икономическата организация и обществото. Някои от тях включват по-универсално ниво от обикновеното ежедневно ниво на рационално мислене и познание, иновативност, креативност, изследователка инициативност и възможност за самоуправление на жизнеспособно знание, риск и усъвършенстване на натрупвания опит. Това означава, че всяка учебна програма е необходимо да включва поне критическо и конструктивно мислене с посока на интердисциплинарност и мултидисциплинарност на ориентация и приложение на информацията и знанието.

Подобен процес разширява субстанциалността на ума и душата, самодисциплинира и подобрява качеството на идентичност и самоуправление, което е основа за повишаване на резултатите от интелекта, действия и дейности, както и за приобщаване в дадена организация, обществото и съюзи от общества.

Обучението и управлението на информационно-познавателни ресурси се разширява и усложнява с развитието и управлението на системите и технологиите, нововъведенията и динамиката на конкурентоспособност на субектите, институциите и обществото. То е невъзможно без растеж и развитие на цифровата идентичност и персонализация на субекта и машините. Това изисква нови универсални подходи с новопоявяващи се въпроси и рискове, проблеми и ефекти в надпреварата за об-

работка на информация и управление на знание, чиято ценност е не само конкурентоспособност, но и важна за културното научно наследство в дадена сфера, научно и образователно направление. Важен проблем-предизвикателство е мнообразието от различните естествени и изкуствени езикови пластове на идентичност, интелект и рискове на разбирането и обяснението в езиковите и логически модели на общуване, поведение и взаимодействия между машината, човека и хората.

Новата динамика на инфонадпревара в икономическия живот и пазарите е в бързината на интегрирането на системите не само по количество изчисления. Качеството на интелекта на човека и машината, вложено в подобни интегрирани цифрови системи е основна предпоставка за успех. Но то не е достатъчно, а е необходимо да се усъвършенства на основата на знанието и икономическата цифрова идентичност за развитие на поддръжка, опит и взаимодействие на успехите и позитивните резултати, тоест с всичко, например с което системите си „говорят“ и обменят данни и знание, но и се учат да се учат.

В Онтологията на инженеринга продължава да нараства интересът към пробивите – откритията, изобретенията, иновациите и изследванията на интелекта в проектирането, планирането и програмирането, които предопределят нов тип ускорения за усъвършенстване на дизайна и изкуствения интелект на разнообразни цифрови модели-образци на решения, оценки и управление. Особено затруднение е търсенето на ефективен и най-ефектен подход на проектиране, който носи конкурентоспособност и устойчив интелигентен растеж за усъвършенстване на цифрова идентичност и персонализация.

Не по-малък е интересът към задълбочаването на изследванията на изследователско-творческите качества и интелекта на човека, особено в сферите на управлението, образованието, културата и научното наследство. Логическият фокус на резултатите от подобни изследвания насочва към разнообразни модели на самоуправление и самоусъвършенстване на знанието като примери-образци на интелект и управление на даден продукт, услуга и организация, за което помага персонализмът.

Закон за изкуствения интелект в Европейския съюз (ЕС)

От 2020г. се подготвя Закон за изкуствения интелект в ЕС, с който да се регулира използването на изкуствен интелект (ИИ/AI), като се прилага „подход, базиран на риска“.[1] Индивидуалните потребители, организации и институции, които използват подобни цифрови класифицирани инструменти, ще имат различни задължения в зависимост от приеманото ниво на риск, което ще бъде от ниско до неприемливо.

В Закона се обхващат системи, които са способни да генерират информация и знание като съдържание, прогнози, препоръки и решения, които влияят в цифровизацията, инфраструктурата на обществото и околната среда. Законът ще функционира в единство с други закони като Общия регламент за защита на данните (GDPR). Определено и заедно ще повишат качеството на информацията и знанието, генерирани и разпространявани от ботове, защото ще се подобри качеството на цифровата идентичност, контрол и идентификация на профилите, които спазват по-високите изисквания за създаване и споделяне на информация.

Надеждността на информация не осигурява задължително надеждностен интелект и знание. Тоест генераторите на съдържание на данни и от данни е възможно да създават структури и композиции, чийто смисъл, значение и измерения да не съответстват на действителността и цифровата реалност.

Онези субекти, които използват системи с ИИ/AI, за генериране на „фалшиво“ съдържание, ще бъдат изправени пред строги задължения за прозрачност в приложението на цифрови платформи, продукти и услуги на ИИ/AI. Много от категориите с „висок риск“ от ИИ/AI, ще бъдат строго контролирани, например областите – *правоприлагане, миграция, инфраструктура, безопасност на продуктите и правораздаване*. Високовероятно е да се увеличават разходите на компаниите, които ще използват ИИ/AI в тези сфери. Образованието и науката се очаква да са едно ниво – рисковото ниво под „неприемливо“ и директно няма да са забранени или строго наблюдавани.

Системата за изкуствен интелект с общо предназначение (СИИОП/GPAIS) е една от категориите, предложена от законодателите за

отчитане на инструменти за изкуствен интелект с повече от едно приложение, като генеративни модели на изкуствен интелект на ниво цифрова платформа, например от вида ChatGPT.[2]

Продължава обсъждането, дали всички форми на СИИОП/GPAIS ще бъдат определени като високорискови и какво би означавало това за високотехнологичните компании, които искат да използват ИИ в свои продукти и услуги. Освен това проектът на Закона за СИИОП/ GPAIS не изяснява на какви задължения ще бъдат подложени производителите на цифрови системи и технологии с ИИ/AI.

В законопроекта се казва, че онези, за които се установи, че нарушават Закона за изкуствения интелект, са изправени пред глоби до 30 милиона евро или на 6 % от глобалните печалби, или на което от двете е по-високо. Например за корпорации като Microsoft, която подкрепя създателя на ChatGPT OpenAI, това може да означава глоба от над \$10 милиарда, ако например се установи, че нарушава правилата.[3]

Вероятно е законът да бъде приет през тази година, но няма конкретен краен срок за приемането му. За да се постигне това е необходимо европарламентаристите да постигнат общи позиции и да се проведат преговори между представители на Европейския парламент, Съвета на ЕС и Европейската комисия. След като условията се финализират, ще има кратисен период от около две години, за да се позволи на засегнатите страни от страните членки на ЕС да се съобразят с разпоредбите.

Периодът позволява да се разширяват и задълбочават изследванията и предприемчивостта на основата на нововъведения и сполучливи практики с използването на изкуствен интелект в бизнеса, науката, образованието и културата, социалните иновации и услуги. Проблемът е бързо развиваща се съвкупност от платформи и технологии, които носят не само рискове, но и множество икономически и социални ползи в спектъра от промишлени отрасли и социални дейности. На основата на подобрявано прогнозиране, реалистично оптимизиране на операциите, разпределение на ресурсите и персонализиране на предоставянето на услуги използването на изкуствен интелект ще се откриват нови предимства и подпомага по-бързото постигане на благоприятни резултати за европейската икономика. [4]

Искусственият интелект – въпроси и проблеми на приложение

Развитието на цифровизацията – цифровите системи и технологии е детерминирано от разнообразието на полезните ефекти на цифрова идентичност, интелект и персонализъм, от по-бързи и по-лесни решения, защото развитието на субстанциално ниво човешката същност и системите имат потребност от по-високо ниво на самообучение и самоуправление. То се откроява в иновациите и усъвършенстването на алгоритмите и т. нар. социални иновации, които от ниво на субекта, все повече предопределят ефективността в управлението на производителност и конкурентоспособност на личност, организация и общество, от една страна, а от друга страна – в относително ограничаване на богатство от приложението на изкуствените езици относно естествените езици, и обратно. Това означава, че са необходими нови, по-универсални подходи без ограничаване на цифрова идентичност и цифрова персонализация в приложението на информацията и управление на знанието.

Увеличаването на научните измервания в изследванията и иновациите са основа за по-широка основа между естествените и изкуствените езици. Проблем е развитието на субстанциалната същност на субекта и системите в нови по-производителни решения, умни рискове и дейности, които не вредят на средата на живот не само на човека, но и на природата. Все по-ясно се откроява закономерността на онтологическото противоречие между разширяващото се разнообразие и потребност от широко единство на представяне, опознаване, оценяване и интелигентен смисъл на знанието, напр. чрез растежа или развитието на човешкото битие и битието.

Компютрите, Интернет и мобилните телефони са технологични устройства, чието приложение променя живота на човека и хората, социално-икономическата инфраструктура и природна среда, създава нови условия за преобразование на целия свят. Според Бил Гейтс „същото може да постигне и изкуственият интелект, ако бъде разработен и използван правилно“.[5] В своя сайт той споделя, че през живота си е виждал две технологии, които е приел за революционни: *първата* – графичният потребителски интер-фейс, превърнал се в основа на операционните системи (1980), и *втората* – срещата му през 2022 г. с платформата

на OpenAI, на която ИИ/АИ преминава тест-изпит по биология на ниво *Advanced Placement*, тоест отговаря на въпроси, за които не е предварително обучен.

Според Бил Гейтс ИИ/АИ може да намали неравенството в обществото и по света, ако се използва правилно да се решават разнообразни проблеми в помощ на образованието, напр. на децата, да се откриват решения за климатичните промени, да се разкриват нови възможности за бизнес и развитие на знането. Защото технологиите и интелекта са предизвикателство в нашето бъдеще, в което за Бил Гейтс „В сравнение с компютър, нашите мозъци работят със скоростта на охлюв. Електрически сигнал в мозъка се движи с 1/100 000 от скоростта на сигнал в силициев чип“.[6]

Китайският отговор на американското интелектуално цифрово предизвикателство ChatGPT носи името „ERNIE Bot“.[7]

Конкурентоспособността на ИИ/АИ на основата на цифровата идентичност е в изследователски динамичен период, като се разширяват успехите на приложение и нови решения. Предрешаващ важен проблем е съкращаването на времето за по-качествени в информационно отношение варианти на дизайн за оценка на риска и вземане на решения в управлението на изчисленията, знанието и интелекта на системите.

ChatGPT – платформа, която се променя с интелекта и комуникациите

Платформата ChatGPT успява да изпревари по популярност някои подобни на нея приложения – т.нар. *ботове*, които търсят и създават текст като *QuillBot*, *Wordtune*, *Outwrite* и *Essayai* и др.[8] Възможностите ѝ се усъвършенстват на основа на алгоритми за *машинно учене* (ML), което включва генериране на текст, резюмета на статии и видеоклипове, напр. в YouTube, идентифициране на грешки в писане на кодове или кодиране, решаване на математически проблеми, генериране на учебни програми на курсове, теми и рубрики за преглед и оценка до генериране на фалшиви препратки и оценки.

Бъдещето на ChatGPT е предопределено от *Пътна карта за иновации* с разработване на приложение, чрез което ще се създават аудио записи с имитация на собствения глас на потребителя. Но съществуват и ограничения. ChatGPT е текстово базиран модел на изкуствен интелект (ИИ/АИ). Дори по собственото му „признание“, той не е способен да предоставя данни, някаква по вид статистика в

реално време, а основата му от знания е до 2021 г.[9]

Множество образователни дискуссионни форуми и медии в Интернет пространството се изпълват с публикации, които носят загриженост за възможно отрицателно въздействие на ChatGPT, например относно подхода или начин, по който се представя и/или преподава, оценяват потребители на услуги, както и за негативни етични последици, например за академична почтеност относно авторството или съавторството на текст.

Подобни рискове или опасения е необходимо да се вземат предвид потенциала на платформата, тъй като тя е със свойство на преобразуваща технология („трансформира-ща технология“) със способност да умножава „субективни способности“ чрез оптимизиране на писане и комуникация по начин, който например калкулаторът улеснява ускорени точни изчисления, както и с реални възможности за подпомагане на онези, които говорят втори език, или онези, които имат комуникационни и обучителни затруднения.[10]

Проблемите на учене, представяне и оценка на знание на основата на търсене и възпроизвеждане на информация се усложняват, ако липсва критерий в цифровите системи за източника на цифровата идентичност и неговата роля в комуникационния и познавателен процес. Сложно предизвикателство е как ще бъде преодоляно това противоречие, което реално е следваща стъпка за развитие на ИИ в информационните, компютърните, комуникационните и навигационните системи и технологии. Много е вероятно това да става на определени стъпки и етапи, като нанотехнологиите ще имат ключова роля за следващ определен успех. Това означава, искаме или не, изкуственият интелект ще се учи както без субекта, така чрез комуникациите с хората, тоест бъдещето ще се променя чрез цифровизацията на технико-икономическите системи и социално-икономическите системи.

Някои процеси на изчисления, например в счетоводството, архитектурни стандарти на цифровите системи в административното управление, анализи на огромни бази данни, е високовероятно да бъдат дадени на ботове, които ще се справят по-бързо и надеждно, предлагайки и по-разнообразни варианти отколкото човек за същото време. Но планирането, програмирането и бюджетирането ще продължават да са високоинтелигентни дейности, в които ще вземат участие все повече

специалисти с разнообразно експертно мнение, опит, изследователско-творчески идеи и иновационни способности за конкурентоспособност на дадена организация/институция.

Суперкомпютрите работят повече и по-добре от очакваното, защото изкуственият интелект може не само да се самоусъвършенства като събира нова информация, но и репродуцира. Моделирането от виртуална и добавена реалност до фантастични модели с огромни масиви данни, които често остават в сянка и дори на желаниа, са някои слеваше гранични измерения за прогреса на цифровата идентичност на ИИ/АИ. Но ИИ/АИ може и да манипулира хората, с които общува. [11]

Суперкомпютрите обикновено работят за някого, работейки и за себе си. Проблемът е как и с какво се решават случайния и управляемия системен риск, какви ефекти ще се осигуряват за потребителите информация и само те ли ще плащат за новостите и нововъденията относно сигурността и безопасността на създаваната информация от самите тях. Тоест собствеността на информацията има поне двузначен системен характер, който остава сложен социално-икономически и технико-икономически въпрос за ценност, растеж на интелекта и развитие на богатство на субекта/организацията, генерирано чрез цифрови системи и технологии и оптимизирано по тяхната стойност. За съжаление дори на стратегическо европиво регулациите с големите данни остават големи празноти не само в правен икономически аспект, но и дори в морален.

Онтологията на инженеринга може да помага в търсенето на по-сполучливи решения на подобни въпроси и аспекти относно нови възможности, които работят или не работят с цифровия интелект.

ИИ/АИ ще продължи да се учи да придобива свойства на информационен лаборант или експерт в изследването на данни и откриване на нови подходящи по зададени критерии информационни модели на решенията относно управлението на информацията и знанието, необходими за идентичността и субекта. Тестването на новости и масиви от данни е една от сферите на предизвикателства, които суперкомпютрите ще се проявяват все повече и повече. Но да се управлява икономически успешно се изискват не само идентификация на цифровата идентичност на решенията на продукти и услуги, които се създават и анализират, но и съответно цифрова персонализация

на ИИ/АИ да се самооценява и самоусъвършенства. От друга страна, са чести отклонения относно липса на морална рамка на генериране на връзки с потребителите на платформата.

ChatGPT е инструмент за преход към информация и знание на ново ниво на алгоритми и диалог с машини и хора. Изследването и обработването на данни става все по-сложно и трудно от гледна точка на качеството на информация и знанието като начален и/краен продукт и услуга.

ChatGPT-4

GPT-технологията ускорява моделирането и симулациите на основата на езикови форми, фигури и модели, и това се случва чрез развитието на автоматичните и автоматизирани системи в обществото и света. Например в изпитания е следващата модификация през тази година на американската корпорация OpenAI – *ChatGPT-4*.

Платформата GPT-4 е по-умна, точно използва повече данни и отговаря на изображения в сравнение с предходните версии на подобни платформи (GPT-2, GPT-3). Но прецизността на GPT-4 все още не е завършена, тоест тя прави отклонения. Способна е да комбинира, но и съставя факти и текстове, които не отговарят на реалността или истината. Но все пак GPT-4 се отличава с по-висока надеждност на отговори и способност да намира решения в нюанси на инструкциите, които приема, например по някои подтеми, тези, ключови понятия и др. условия. [12]

ChatGPT-5 – рискове от властта на изкуствения интелект

Развитието на ИИ/АИ започна да създава рискове и вълнения относно възможните последици от предоставянето на власт на технологията в света на човека и хората. Например според твърденията на технологичния предприемач Сики Чен GPT-5 в рамките на платформата OpenAI ще постигне изкуствен общ интелект (AGI) до края на 2023г. [13]

Способността на ИИ/АИ да разбере всяка дума или понятие и да реши каквато и да е задача, която човекът и хората могат, се определя като AGI. По условие ИИ/АИ се определя и отнася до машина, която може да изпълнява конкретни задачи по определен алгоритъм. Това означава, че AGI е по-високо ниво на ИИ/АИ, което не е ограничено само до конкретни задачи и функции. AGI може да повиши информационната и познавателната

си производителност чрез ускоряване на процесите, основани на ИИ/АИ и да освободи човека и хората от повтарящи се и еднообразни действия и дейности. Но предоставянето на подобни правила и правомощия на ИИ/АИ има непредвидени и дори отрицателни последици от властта на ИИ/АИ в търсенето и управлението на данни.

Изключително убедителните ботове, подобни на мисленето и познанието на човека, например разпространявайки се в платформите на социалните медии, дават възможност за скрито създаване и разпространение на вредна дезинформация и мисинформация, които да бъдат използвани в хибридни информационни операции и токсични пропаганди в глобалното Интернет пространство.

В динамика на конкуренция с ChatGPT (OpenAI) китайската технокорпорация Baidu обяви свой собствен модел с изкуствен интелект Tongyi Qianwen. Според Даниел Джан (Alibaba) се намираме в преломен момент на технологиите, които се задвижва от изкуствен интелект и изчислителните облаци. [14]

Нарастващо важен приложен и теоретичен проблем е, дали или доколко Законът за изкуствения интелект на ЕС ще бъде свързан с ChatGPT-5. Защото вече има прецедент в Италия и застрашителните опасения от изследванията на GPT-5 нарастват не само сред специалистите. [15] От друга страна, проблемът е ще има ли в ЕС напредък, например относно броя на изобретенията/патентите от европейски ИИ/АИ в академизма и бизнеса на световно ниво.

По-широкия и сложен въпрос относно събирането на информация от ChatGPT-5 и подобни технологии на интелект е да се спазват регулациите на GDPR, както и собствеността на информацията, което е по-сложен въпрос. Независимо от въведените правила на собственост на информацията, тя остава важен икономически и социален проблем за цифровата идентичност и ресурси в управлението на дадена организация и цифровото общество. Например, ако нещо е качено онлайн, то не означава, че е законно да се вземе.

Очаква се еврорегулациите да продължават да разширяват съдържанието си относно цифровата идентичност и интелекта, особено онези, свързани със защитата и правата на физическите лица и техните данни да бъдат защитени съгласно GDPR на ЕС, Директивата за

ePrivacy и Хартата за основните права.[16] Явна е необходимостта от значението на надеждността на информацията, цифровата идентичност и интелект, но чиито модели на управление да не застрашават и лишават от водещо участие човека и хората, които спазват определените регулации, морал и стандарти. Социалният морал на цифровизацията и изкуствения интелект предопределят нова перспектива на изследвания и решения на субстанциални въпроси относно онтологията на информацията и инженеринга.

Всъщност досамоопределянето на машинния интелект възможно ли е поне на едно ниво, ако то се самонадгражда по случайни или произволни връзки и корелации на алгоритъм за идентичност и интелект?

Предстои решение на подобен въпрос за интелекта по ново качество на надеждност, безопасност и сигурност на информацията, цифровата идентичност и управлението на знанието с тях относно съдържанието на данни и заплашителността на тяхната генеративност чрез езикови модели на анализ, риск и разпространение на информацията. Високовероятно е в тях да се прилага нова семиотика за надеждност на информацията, цифровата идентичност, персонализация и управление на изчисленията и системите.

Важен момент в развитието на машинния интелект е приложението на активен електронен, цифров подпис за развитие на цифровата идентичност на субекта и ИИ/АИ в системите и мрежите, особено в социално-икономическите и технико-икономическите системи и технологии. В този смисъл цифровата идентичност и интелектът създават основа за нови измерения на приложения и цифрова персонализация чрез свойствата на цифровото знание и качества на личността с помощта на самообучение, себепознание и усъвършенстване към цифров персонализъм в управлението на цифровите ресурси чрез виртуална и добавена реалност.

Разширяването на приложението на цифровия подпис улеснява определянето и откриването на цифровата идентичност и идентифицирането на цифровите профили на субектите, осигурявайки висока точност, цифрова надеждност, сигурност и ценност на информацията и системите.

Управлението на информацията и знанието, научните изследвания, иновациите и тяхното приложение са основа за възпроиз-

веждане и разширение на прагматизма в обществените и хуманитарните науки, науките за живота и изкуствата. Но проблемите и решенията на цифровата идентичност и персонализъм задълбочават обхвата на разбирането, познанието и интелекта. Например увеличаването на вероятността на неуспехи чрез превод на данни и знания между интелект и изкуствен интелект с езиковите модели на различни форми, фигури, модели и алгоритми на ефективност и безопасност във виртуалната и добавената реалности и действителността. Към подобни рискове насочват различни по вид анализи на използването на изкуствения интелект за съкращаване на време за разработване на нови лекарства, като се улеснява идентифицирането на нови лекарствени молекули, които са оставали незабелязани за изследователите и учените [17].

Друга проблемна сфера е въпросът за развитието на идентичността и интелекта в обучението и образованието с изкуствен интелект, особено в програмите за развитие на мисленето, логиката и познанието в училището и висшето образование, които разширяват своя смисъл и роля в развитието на системите и инженеринга. Ако липсва баланс и се абсолютизират цифровото мислене и цифровизацията, вместо деца и граждани с интелект, ще се формират деца и граждани, които могат да разбират и си говорят преди всичко и само с изкуствен интелект. Подобна перспектива и бъдеще изглежда много странна за човека, съвременното общество и света. Затова са необходими нови интелигентни програми за културното научно наследство и съвременните проблеми на използване на основното и приложното знание в технологически и социални иновации, изобретения и открития чрез системите и технологиите за развитие на цифровата идентичност, интелекта и персонализацията.

В обществените и хуманитарните науки все повече се прилагат, изследват и развиват умения за общуване и развитие на интелекта на децата, човека и хората с помощта на ИИ/АИ на основата на информацията и знанието, опита и перспективата на съвършенство на субстанциалното знание в алгоритмите и душата, общуването и ученето, ценното и практиките.

Разширяването на инфлацията на информационната единица, познавателната единица или думата, както и на тяхното повторение в различни форми, фигури и модели, когато липсват иновации, познание и новости за тях,

ограничава качеството на възприятието и смисъла на приложение на думата, словото и вещите. Някак си за мисле-нето и съзнанието Думата е станала компю-търна фигурка, хората – компютърни фигури, животът – свят на компютри, а ценното и парите – трупане и надграждане с компютри и мултимодални кодове-моделни на езици.

Управлението на данните, научните изследвания, иновациите и тяхното приложение в практиките са основа за възпроизвеждане и разширение на прагматиката в системите и на ролята на прагматизма в обществото. Все по-широко приложение намират например фото-реалистичната 3D реалност, която е в различни цифрови игри, преживявания и симулации (VR&AR), като се използва 3D сканиране, фотограмметрия и комбинация от различни артистични техники, за да се предоставя невероятна графична точност. С помощта на ИИ/AI, социално-икономическата идентичност и персонализма подобни технологии ще разширяват качеството на информацията като удовлетворение от приложението и развитието на интерфейсите на разбиране между човека и машините. То ще обхваща все повече сфери на жизнедейности на обществото. Обучението и образованието са ключови за осигуряване на преход на прогрес и неговия контрол.

Цифровата идентичност, интелект и персонализм предопределят търсенето и създаването на нови информационни и познавателни модели, които разкриват нови данни и знание, управление на опита и перспективата на ценното или безценното с тях, което субектът и хората определят, променят, следват и усъвършенстват.

В информационните, компютърните, комуникационните и навигационните системи технологии е необходимо да продължи да се развива цифровата реалност като идентична реалност на действителността, особено в онези тухнически устройства и технологии, които са свързани с измеренията на движението, неговата точност, реалистичност и прецизност на контрол, оценка и управление.

Проблемът за цифровата идентичност е субстанциален въпрос за парадигмата, тоест за модела-образец на създаване и предаване на данни и знания за самоопределяне и по-силен интелект. С развитието на науката, образованието и културата в съвременното общество и цивилизацията е вероятно скоро да настъпи време за нова трансформация на цифровата па-

радигма на двоичния код за развитие на системите и технологиите. То е необходимо особено когато все повече нарастват смисълът и значението на цифровия код, цифровата идентичност, интелект и цифров персонализъм в цифровите общества и света.

Създаването и усъвършенстването на различни по вид кодове е основа за развитието на семиотиката и системите. Става дума за знакови/цифрови кодове, които задълбочават идентичността, разширяват и разнообразяват интелекта. Подобен принос ще бъде не само за националната и европейската култура и цифровизация. То е необходимо особено в образованието, културното научно наследство и изкуствата за развитие на способности да се възприемат и оценяват познавателни, научни и исторически факти и сюжети, които досега не са проучвани, като се разширява задълбочаването и обхватът на разбирането и същността на интелекта в културното научно наследство.

Важен проблем е разбирането на понятието „интелектуална собственост“ в ИИ/AI, например: *какви права той може да има върху данните, използвани от машинното обучение и в услугите, които се предлагат в различни платформи, как се защитават данните чрез права за бази данни, как да се получават права за използване на данни за създаване на иновации с ИИ/AI, къде се патентоват изобретения от ИИ/AI, кой подава заявките за подобни изобретения и кой притежава подобни изобретения, как иновации в областта на ИИ/AI могат да бъдат продавани или лицензирани за използване, и др.*

Огромен успех е, ако човекът и хората успеят да помогнат на определени животински и растителни видове да общуват и развият определено ниво за познание и интелект с тях. Защото е невероятно това да се случва с машини или полупроводници и техни схеми, а не с представители от живата природа. В този смисъл културното научно наследство е незаменимо по пътя на открития, нововъведения и приложение на информацията и знанието в системите и технологиите, както и за развитие на творчество с науката, образованието и културата. И това е възможно с продължение на основните и приложните изследвания в мултидисциплинарни сфери на обществените, хуманитарните и когнитивните науки относно разнообразните изобретения и иновации на интерфейси с машините за идентифициране и контрол на цифрова идентичност и интелект.

Съвременната цивилизация от гледна точка на развитие на нивото на технологиите може да наречем „Бебе-цивилизация“, но което е на поне около 2500 години. Защото в съвременния свят се създават системи и технологии, които имат интелект на 1-2-годишно бебе, което например трудно различава половете, но се учи да говори и се опитва да създава нещо от себе си. Но до края на 2023 г. след експериментите с ChatGPT-5 се поставя ново начало на научно-техническа революция с помощта на разширението на нанотехнологиите в системите и интерфейса на изкуствения интелект, свързан с интелекта на субекта и хората. В последното е надеждата за постигане не само на мечтана реалност, но и за ново многомерно качество на изчисления, истиност и напредък.

Обучението и управлението на информационно-познавателни ресурси се разширява, разнообразява и усложнява с развитието и управлението на новостите в системите и технологиите, нововъведенията и динамиката на конкурентоспособност на субектите, институциите и обществата. Особено място в подобна сфера, образованието и науката заемат изследванията и иновациите с изкуствен интелект при търсене на данни и създаване на кодове с широко приложение на естествени и изкуствени езикови модели. Оценката и удостоверяването на обективността и ценното на информация и знание чрез цифровата определеност на информационната и познавателната единица с определено ниво на представителност и достоверност е проблем за развитието на изкуствения интелект, който може да бъде решаван в определена степен като задача. То е невъзможно без развитие на цифрова идентичност, интелект и персонализация на субекта и машините, чиито ефекти имат субстанциални свойства и бъдеще.

Бъдещето на изкуствения интелект е предопределено от свойствата на цифровата идентичност, изследователските, иновативните и творческите когнитивни качества на субекта и организацията, обществото и тяхната перспектива на интелигентно съвършенство. Изследователското, образователното и иновационното академично ниво на знанието е критерий за верификацията и валидацията на продукти и услуги в цифровизацията, цифровата идентичност, както и на интелекта и изкуствения интелект да решават въпроси на конкурентоспособно ниво в социално-икономическия живот с проектите му на растеж. Разнообразните рискове в кризисния икономическия живот

изискват иновации в развитието на институциите, за което може да работи и помага изкуственият интелект.

В цифровизацията е необходимо да продължава по-ускорено стратегически и интелигентно стандартизацията на цифровите устройства и системите, което е част от усъвършенстването на е-идентичност и развитието на е-идентификация, е-подпис и изкуствения интелект с интегриране на нови материали и технологии чрез социални иновации, нови организации и общности на знанието и интелекта.

Бележки

- [1] ES se zahvashta s izkustveniya intelekt. *News.bg*, 23.03.2023, <https://news.bg/tech/es-se-zahvashta-s-izkustveniya-intelekt.html>.
- [2] Pak tam, <https://news.bg/tech/es/>.
- [3] Pak tam, <https://news.bg/tech/es/>.
- [4] EC 2021.Proposal for a Regulation Of The European Parliament And Of The Council Laying Down Harmonised Rules On Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) And Amending Certain Union Legislative Acts. Brussels, 21.4.2021 COM(2021) 206 final 2021/0106 (COD), Brussels, 21.4.2021, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/>.
- [5] Deshev, Martin 2023.Naslednikat na ChatGPT e oshte po-umen i "vizualen". *Vesti.BG*, 15.03.2023, www.vesti.bg/tehnologii/naslednikyt-na-chatgpt-e-oshte-po-umen-i-vizualen-6163583.
- [6] Pak tam, www.vesti.bg/tehnologii/.
- [7] Pak tam, www.vesti.bg/tehnologii/.
- [8] Levchev, V. 2023. Izkustveniyat intelekt ni izmestva. No ne krie li i po-golyama zaplaha. *Dnevnik.bg*, 13.03.2023, S., www.dnevnik.bg/analizi/2023/03/13/4459874.
- [9] Pak tam, www.dnevnik.bg/analizi/.
- [10] Pak tam, www.dnevnik.bg/analizi/.
- [11] Pak tam, www.dnevnik.bg/analizi/.
- [12] Deshev, Martin 2023.Naslednikat na ChatGPT e oshte po-umen i "vizualen". *Vesti.BG*, 15.03.2023, www.vesti.bg/tehnologii/naslednikyt-na-chatgpt-e-oshte-po-umen-i-vizualen-6163583.
- [13] Vacilev, E. Ezikoviyat model GRT-5, koyto ce ochakva da izleze тази година, mozhe da nappavi ShatGRT nepazlichim ot choveka. *Kaldehyta Kom EOOD*, 30.03.23, <https://www.kaldata.com>.

[14] Kitay otvrashta na udara: Alibaba izkarva konkurent na ChatGPT. Vesti.bg, 11.04.2023, www.vesti.bg/tehnologii/.

[15] Goldman, Sharon Italy blocks ChatGPT, citing data privacy concerns, as calls for AI regulation grow. VentureBeat, March 31, 2023, <https://venturebeat.com/ai/italy-blocks-chatgpt-citing-data-privacy-concerns-as-calls-for-ai-regulation-> .

[16] Pak tam, <https://venturebeat.com/ai/>.

[17] Politico: Izkustveniyat intelekt e na pat da preobrazi farmatsevtichnata industriya. BGNES, 13.03.2023, S., <https://dariknews.bg/novini/sviat/politico>.

Литература

1 ES se zahvashta s izkustveniya intelekt. News.bg, 23.03.2023, <https://news.bg/tech/es-se-zahvashta-s-izkustveniya-intelekt.html>.

2. EC 2021.Proposal for a Regulation Of The European Parliament And Of The Council Laying Down Harmonised Rules On Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) And Amending Certain Union Legislative Acts. Brussels, 21.4.2021, Brussels, 21.4.2021, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52021PC0206>.

3. Deshev, Martin 2023.Naslednikat na ChatGPT e oshte po-umen i "vizualen". Vesti.BG, 15.03.2023, www.vesti.bg/tehnologii/naslednikyt-na-chatgpt-e-oshte-po-umen-i-vizualen-6163583.

4. Goldman, Sharon 2023. Italy blocks ChatGPT, citing data privacy concerns, as calls for AI regulation grow. VentureBeat, Mach 31, 2023, <https://venturebeat.com/ai/italy-blocks->

[chatgpt-citing-data-privacy-concerns-as-calls-for-ai-regulation-grow/?mkt_tok=NjczLVBISy05NDgAAAGK7AFx7eH_ID3jKxHowdeEz-WxC_UfziXunmhA9Pmx4YriKhygsxclpYWqT-CYeOJDRI6s_tvL4mFFen-xXFEm59vmjMPc_jFczHZ02U1Oo](https://venturebeat.com/ai/italy-blocks-chatgpt-citing-data-privacy-concerns-as-calls-for-ai-regulation-grow/?mkt_tok=NjczLVBISy05NDgAAAGK7AFx7eH_ID3jKxHowdeEz-WxC_UfziXunmhA9Pmx4YriKhygsxclpYWqT-CYeOJDRI6s_tvL4mFFen-xXFEm59vmjMPc_jFczHZ02U1Oo).

5. Kitay otvrashta na udara: Alibaba izkarva konkurent na ChatGPT. Vesti.bg, 11.04.2023, www.vesti.bg/tehnologii/choveshka-telepatiia-i-super-zreniekakvo-mogat-mozychnite-chipove-6165250

6. Levchev, V. 2023. Izkustveniyat intelekt ni izmestva. No ne krie li i po-golyama zaplaha. Dnevnik.bg, 13.03.2023, S., www.dnevnik.bg/analizi/2023/03/13/4459874 .

7. Politico: Izkustveniyat intelekt e na pat da preobrazi farmatsevtichnata industriya. BGNES., 13.03.2023, S., <https://dariknews.bg/novini/sviat/politico-izkustveniiat-intelekt-e-na-pyt-da-preobrazi-farmatsevtichnata-industriia-2341602>

8. Vacilev, E. 2023. Ezikoviyat model GRT-5, koyto ce ochakva da izleze tazi godina, mozhe da nappavi ShatGRT nepazlichim ot choveka. Kaldeyta Kom EOOD, 30.03.2023, <https://www.kaldata.com>.

Nikolay Atanasov
University "Prof. Dr. Asen Zlatarov"
Department History and Philosophy
e-mail: npatanasov@abv.bg

РАЗВИТИЕТО НА БОСНЕНСКАТА КРИЗА ПРЕЗ 1909 Г., ОТРАЗЕНА В ПЕЧАТНИЯ ОРГАН НА ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ, ВЕСТНИК "ПРЯПОРЕЦ"

Петър Парушев

THE DEVELOPMENT OF THE BOSNIAN CRISIS IN 1909, REFLECTED IN THE PRINTED OFFICIAL ORGAN OF THE DEMOCRATIC PARTY, THE NEWSPAPER "PRIAPORETS"

Petar Parushev

ABSTRACT: *The purpose of this presentation is to examine the printed official coverage of the ruling Democratic Party in Bulgaria in the period 1908-1910, the newspaper "Priaporets", the development of the international crisis that broke out in Europe after the annexation of the Ottoman provinces of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary in 1908.*

The article attempts to clarify the development of the crisis in 1909 and its reflection in Constantinople, the Balkan and European capitals, the actions of the Great Powers, the Austro-Hungarian, Russian, British, German and Ottoman diplomacy, based on the numerous publications in "Priaporets" newspaper.

Materials from Ottoman, European and Russian newspapers, as well as authored Bulgarian articles published in the newspaper "Priaporets" in the period January - April 1909, were used for the purposes of the research.

Key words: Bosnian crisis 1908, Independence of Bulgaria, Serbia, Ottoman Empire, compensations, international relations, annexation, Treaty of Berlin, Austria-Hungary, newspapers, "Priaporets", printed official of the Democratic Party in Bulgaria.

В периода от януари до април 1909 година, избухналата през есента на предходната година Босненска криза, постепенно влиза в своя последен етап, който е свързан с опитите на Великите сили тя да бъде разрешена по мирен път.

Те са изключително важна част от обширната тематика за международните отношения в Европа в началото на ХХ век, свързани с политиката на Великите сили по избухналите кризи на Балканите и пътищата за тяхното разрешаване.

Настоящото изследване си поставя за цел да хвърли допълнително светлина върху това, как развитието на кризата през 1909 г. и ходовете на европейската дипломация за нейното разрешаване, са отразени във вестник „Пряпорец“ – официоз на управляващата тогава в България Демократическа партия. При написването на настоящата статия са използвани материали от чужда преса, авторски текстове и редакционни статии, публикувани във в. „Пряпорец“ за периода януари – април 1909 година.

* * *

В уводна статия от 8 януари 1909 г. вестник „Пряпорец“ информира, че някои български

печатни издания споделят мнението, че едно споразумение между Австро-Унгария и Османската империя ще се отрази благоприятно и върху преговорите за постигане на турско-българска договореност. Развива се тезата, че ако конфликтът между Австро-Унгария и Турция бъде разрешен, османското правителство ще демонстрира неотстъпчивост спрямо България. Авторът на материала посочва, че постигнатото споразумение между Виена и Цариград показва нагледно, че османското правителство, което първоначално проявява голяма непримиримост, се отказва от нея и формулира искания, които могат да бъдат удовлетворени и е започнало да се ръководи от „здравия разум“. Изтъква се още, че управляващите в Цариград желаят да запазят мира на полуострова, защото осъзнават твърде добре, че една война, без значение какъв е изходът от нея, може да има гибелно значение за утвърждаването на новия османски режим. От друга страна е известно, че предявените от османското правителство искания не държат сметка за финансовото състояние на България и че от София не трябва и не може да се иска повече от едно справедливо удовлетворение на ония

реални интереси на Турция, които действително са засегнати от провъзгласяването на българската независимост. В заключение се посочва, че постигнатото споразумение между Австро-Унгария и Турция е една сериозна гаранция за запазване на европейския мир, но тази гаранция може да се окаже недостатъчна, ако България се остави без подкрепа в създалата се ситуация. София искрено желае мир и тя е дала достатъчно доказателства за това[1].

По обясними причини австро-унгарската позиция по Босненската криза намира широко отражение по страниците на правителствения официоз. На 12 февруари 1909 г. „Пряпорец“ публикува статия от виенския вестник „Фремденблат“, който отблъсква нападите на сръбската преса и посочва, че Австро-Унгария е крайно търпелива по отношение на „крамолите и интригите“ на белградското правителство и се стреми да запази мира между двете държави въпреки желанието на Сърбия да придобие част от Босна, за да може в бъдеще да търси присъединяване и на други територии. Като се има предвид настоящата агресивна сръбска външна политика, насочена към Австро-Унгария, може да се предположи, че последната ще направи това, което би направила всяка велика сила, за да запази достойнството си. Вестник „Пряпорец“ информира още, че управленските кръгове в Цариград не считат военнлюбивите настроения в Сърбия за „искрени и сериозни“. Те ги наричат „самохвалство“ и вярват, че тези сръбски демонстрации се използват, за да се получи подкрепата на миролюбивите сили в Европа за реализиране на сръбските желания.

В същия брой се цитира и уводната статия на вестник „Стамбул“, в която се развива тезата, че Австро-Унгария не мисли за анексия на територии на Сърбия и че ще счита натрапването на една война от Белград само като „възпитателно средство срещу един буен съсед“. В материала се посочва още, че Сърбия със „свободни преговори“ може да постигне това, което след една „нещастна война“ може да ѝ се откаже; изказва се надежда, че „белградските военни викове ще си останат неосъществена манифестация“. Сръбските агресивни заявки във флагмана на Радикалната партия вестник „Самоуправа“ се посрещат с негодувание от османските официални и дипломатически кръгове, а нападите срещу Австрия се определят като неоснователни[2]. По австро-сръбския конфликт в рубриката „Вън-

шна хроника“ вестник „Пряпорец“ информира още, че „Международната лига на мира и на свободата“[3] се е обърнала към пресата с призив - ако Австро-Унгария и Сърбия не успеят да разрешат конфликта помежду си по дипломатически път, да приемат арбитраж. Изданието обаче счита, че в момента двете правителства не са склонни да дадат спора на арбитър, макар да се знае, че той ще бъде избран измежду членовете на съда в Хага.[4]

„Пряпорец“ препечатва и една статия на вестник „Тан“, в отговор на публикации във френската преса, озаглавена „Русия и Сърбия“. В нея се посочва, че руската политика не противоречи на френско-руския съюз, защото, за да осигури неутралитета на Австро-Унгария, Русия още през 1876 г. се е съгласила на окупацията на османските провинции Босна и Херцеговина. Изданието продължава анализа си и изтъква, че в настоящия момент не стои въпросът с разпокъсването на Сърбия или намаляването на нейната територия и е достатъчно да се заяви на сръбите, че няма да загубят нищо от това, което притежават сега, но също така и да им се даде да разберат, че нямат право да искат териториално обезщетение, защото никой никога не им е обещавал такова нещо, даже и Русия. Освен това подхранването на илюзията у сръбите, че могат да увеличат своята територия за австрийска или турска сметка, може да доведе до „една катастрофа, в която цяла Европа ще бъде увлечена“. Авторът на статията счита, че руският външен министър А. Изволски и официален Петербург нямат причина да се отказват от една тяхна намеса с цел да се обърне внимание на сръбите върху неприемливите точки на техните искания, тъй като това няма да „разпусне връзките на френско-руския съюз, нито да компрометираща общата политика...“.[5]

Разгледан е и един материал от гръцкия вестник „Неологос“, в който се цитира високопоставен руски дипломат относно претенциите на Белград към Виена за териториални компенсации след анексията на османските провинции Босна и Херцеговина. Той е заявил, че Австрия е окупирали тези територии от 30 години и в момента Сърбия нищо не губи, но въпреки това Белград може да поиска някакво обезщетение. То трябва да бъде определено след задълбочено проучване на реалната ситуация и преговори. Дипломатът е изтъкнал, че това „не е някакъв жизнен въпрос за Русия, поради което няма предпоставки за пом-

рачаване на отношенията между Виена и Петербург“. В същия материал вестник „*Пряпорец*“ препечатва и интервю с младотурския депутат Исмаил Хакки, който констатира, че Сърбия „*продължава да прави шум, който нарушава спокойствието на Европа*“; че сръбските надежди и претенции „*не могат да се обърнат нито в злато, нито в земя*“. Според него не Сърбия, а Османската империя е губеща и задава въпроса: Срещу какво Белград иска обезщетение и какво да е то, след като Цариград е получил уверение от сръбска страна, че компенсациите няма да включват нито територии в санджака Нови пазар, нито в Косово? И. Хакки завършва с предупреждение към Сърбия, че „*няма да може да съдвече този залък*“.[6]

Постепенната промяна в отношението на официален Белград към Босненската криза също намира отражение по страниците на вестник „*Пряпорец*“. В рубриката „*Външна хроника*“ вестникът информира, че сръбското правителство е изпратило нота до руския външен министър в отговор на съветите на Петербург. В нея Белград изразява задоволство от факта, че всички Велики сили се стараят да съхранят общия мир. В тази връзка Сърбия декларира, че и тя ще направи всичко възможно за неговото запазване, като се съобрази и приеме решението на силите по въпроса за нейните претенции. В същото време в Берлин сръбският министър-председател С. Новакович е заявил, че неговата страна вече не поддържа своите териториални претенции и ще се въздържа от всякакви предизвикателства спрямо Австро-Унгария. С. Новакович е посочил, че според него след турско-австрийското съглашение въпросът за Босна и Херцеговина е уреден. Петербург от своя страна информира Париж за последната нота, която е изпратил до Белград, и посочва, че ако Сърбия не се съобрази с нея, няма да получи подкрепа от Русия. В своя отговор до руското правителство сръбската страна протестира, че ѝ се приписват немиролюбиви намерения и заявява, че нейните действия са „*военно-предпазителни мерки, които тя е взела и те имат чисто отбранителен характер*“. Белград заявява, че е решен да повери на Великите сили защитата на своите интереси, ако Европа припознае присъединяването на Босна и Херцеговина.[7]

Въпреки че „*Пряпорец*“ се стреми да поддържа неутрална позиция, в материалите, които публикува, се чувства известна благосклонност към Виена. В броя си от 24 февруари

1909 г. вестникът информира, че нотата, която австро-унгарският дипломатически представител връчва в Белград, има за цел да бъдат разрешени въпросите, по които има трудности и „*мъчнотии*“. Тя няма характер на ултиматум, тонът ѝ е в приятелска форма и не цели да накърни сръбското национално достойнство. Нещо повече, тя показва несъстоятелността на тезата за непримиримостта на виенския кабинет. Ето защо отговорът, който ще получи Австрия, ще се разглежда като доказателство за добрата воля на сръбското правителство. Очаква се Белград да направи първата крачка за изглаждане на съществуващите спорове с Хабсбургската монархия, отказвайки се от несправедливите си искания за териториални компенсации, взимайки под внимание интересите на Австро-Унгария, целейки по този начин да спечели отново симпатиите на Европа.[8]

На 26 февруари 1909 г. вестник „*Пряпорец*“ съобщава, че надеждата, която се е появила за разрешаване на сръбско-австрийския конфликт след руското вмешателство в Белград, е изчезнала, като се е изгубило доста ценно време - също като при опитите за уреждане на турско-българския спор. Изданието цитира вестник „*Стамбул*“, който констатира, че най-голямата опасност за сръбското правителство е общественото мнение в страната, което му пречи да следва разумните съвети, които е получило от Русия.

Друг вестник – швейцарският „*Либерте*“, изтъква, че най-вероятно сръбската нота ще бъде подадена до всички сили, включително и до Австро-Унгария, и тя ще съдържа отговора на предложението на Виена, като това ще улесни започването на преговори между двете страни. Междувременно постъпките на останалите европейски сили в австрийската столица имат за цел да подготвят окончателното утвърждаване на австро-унгарската позиция по отношение на въпроса за Босна и Херцеговина.[9]

Темата за сръбско-австрийския конфликт продължава да присъства на страниците на „*Пряпорец*“ в рубриката „*Външна хроника*“. Вестникът информира, че на 25 февруари е обнародвано руското предложение към Сърбия от 17 февруари и сръбската циркулярна телеграма от 25 февруари. Разглежда се съдържанието на руската нота, в която се казва, че Петербург е доволен от факта, че сръбското кралско правителство е възприело да демонстрира ми-

ролюбиво поведение и да се стреми да избягва всякакви действия, които биха довели до въоръжен конфликт между Сърбия и Австрия. Посочва се, че в потвърждение на това сръбската страна няма да предприема каквито и да било военни мерки по границата между двете държави. Авторът на материала изтъква още, че всички заинтересовани, в това число и Белград, са се убедили, че европейските сили не са съгласни да подкрепят идеята за териториално обезщетение от страна на Австро-Унгария в полза на Сърбия. В тази връзка се посочва, че ако сръбското правителство иска да запази симпатиите към страната си на изток и на запад, трябва да се откаже от своите претенции, които биха довели до една война. В заключение се казва, че при сегашното положение ще е най-добре Белград публично да заяви, че се отказва от териториалните си претенции и предоставя на Великите сили решението на проблема.[10]

Вестник „*Пряпорец*“ публикува и циркулярната телеграма, която сръбският министър на външните работи М. Милованович изпраща до сръбските дипломатически представителства в европейските столици Петербург, Берлин, Лондон, Париж, Виена и Цариград. В нея се казва, че сръбското кралско правителство е взело предвид съветите на Русия, изхождайки от факта, че правното положение на Сърбия спрямо Австрия е останало неизменено след провъзгласяването на анексията на провинциите Босна и Херцеговина. В телеграмата Сърбия декларира, че не мисли да предизвиква война с някоя от съседните ѝ държави, нито пък желае да измени правните си отношения с тях и ще продължи да изпълнява и занапред международните си договорености. Това заявление се прави, като се взема предвид обстоятелството, че въпросът за Босна и Херцеговина е един европейски въпрос и страните, подписали Берлинския договор, трябва да се произнесат, както по анексията, така и по необходимостта от редактиране на член 25 от договора. В нотата се посочва още, че „... Сърбия се доверява на мъдростта и справедливостта на силите и им предоставя безусловно решаването на своите въпроси като най-компетентен съд, поради което престава да иска от Австро-Унгария териториално, политическо и икономическо обезщетение“. [11]

Българският официоз цитира виенското издание „*Фремденблат*“, което пише, че „*неяснотата и неопределеността са главните характеристики на сръбската циркулярна нота*

и тя не допринася за изясняването на позицията на Белград по съществуващите спорни въпроси“. Посочва се, че Сърбия със своите претенции засяга основно интересите на Виена и очаква нейните искания да бъдат разисквани на предстоящата европейска конференция. На нея Сърбия иска да постави въпроса за анексията на провинциите Босна и Херцеговина като все още неуреден, макар да има вече сключено австро-турско споразумение. В тази връзка виенското издание изтъква, че силите, подписали Берлинския договор, не са оспорили до този момент присъединяването; че те няма да се занимават с претенциите на Сърбия, а ще бъдат обсъдени само австрийските действия и появилия се международен казус. Белград, от своя страна, се опитва да намали отрицателното отношение на европейските сили към него, отказвайки се от териториално обезщетение и желае този факт да се вземе предвид. В заключение „*Фремденблат*“ констатира, че проличава добрата воля на белградското правителство за започване на преговори, но е необходимо Австро-Унгария да получи по-конкретни отговори на своята нота.[12]

На 1 март 1909 година сръбският министър на външните работи М. Милованович изпраща телеграма до сръбския дипломатически представител във Виена, в която се посочва, че Белград дава отговор на австро-унгарската нота от 21 февруари, получена в сръбското външно министерство. Сръбският първи дипломат изтъква, че в циркулярната си телеграма от 25 февруари, която сръбската страна изпраща не само до австро-унгарското правителство, но и до всички сили, подписали Берлинския договор, е изложено сръбското виждане по въпроса за Босна и Херцеговина. Управляващите в Белград посочват, че отношенията с Австрия са останали непроменени и сръбската страна желае да изпълнява и занапред задълженията и договореностите си с Хабсбургската монархия, защото това би имало благоприятно влияние върху икономиките и на двете държави. Новият търговският договор вече е ратифициран от сръбското кралство и се очаква неговото одобряване от парламентите във Виена и Будапеща, за да се избегне прекъсване на търговските отношения между двете страни. В случай че това не стане, трябва да се потърси нова изходна точка за започване на преговори между Сърбия и Австро-Унгария, вариант да се удължи валидността на договора до края на текущата година или да се изостави изобщо

идеята за сключване на търговски договор между двете страни.[13]

„Пряпорец“ проследява реакцията на австро-унгарската дипломатия, на сръбския отговор, публикувайки отново информация от виенския вестник „Фремденблат“. Анализира се съдържанието на сръбската нота и се констатира, че тя не е оправдала надеждите, с които е била натоварена. С нея белградското правителство не дава ясен и точен отговор и „подбива“ опита на Виена да изясни съществуващото положение. Сърбия търси начин да спечели време и подкрепа, за да може, ако международната конференция започне заседания, да разгледа и сръбския въпрос. „Фремденблат“ обръща внимание и на искането на Белград да се внесе отново във виенския парламент търговският договор, сключен между двете страни през 1908 година, което той определя „като едно ново изпитание“ за търпимостта на официална Виена. Друг вестник „Национал цайтунг“ също посочва, че сръбският отговор не е задоволителен. Според изданието „примирителната нота“, която граф Форгач връчва в Белград, е заслужавала „един друг отговор“ от страна на Сърбия. Това, което Белград излага в отговора си, е определено от изданието като „нищо друго освен една комедия“, с която се търси оправдание за демонстрираната сръбска войнственост и агресивност и резултатът е, че положението остава все така напрегнато. Вестник „Пряпорец“ публикува и други съобщения от европейската преса, които засягат сръбско-австрийския конфликт. Според тях от Париж са заявили на Белград, че присъединяването на провинциите Босна и Херцеговина към Австро-Унгария е уредено вече чрез австро-турското споразумение и това не дава основание и възможности на Сърбия да предявява каквито и да било политически и териториални претенции, възползвайки се от анексията. Изтъква се, че сръбските управляващи могат да разчитат, че на една евентуална международна конференция представителите на европейските сили ще оценят факта, че Белград е направил всичко възможно да запази мира, макар и да не се е отказал от претенциите си спрямо Австрия. Посочва се още, че в резултат на сръбската агресивност Високата порта, опасявайки се от един евентуален конфликт между Виена и Белград, взема мерки за усиляване във военно отношение на Новопазарския санджак и смята да изпрати там войски в размер „колкото позволява нейният неутралитет“.[14]

Макар и по-рядко, „Пряпорец“ помества и информация от швейцарската и френската преса. В уводна статия на вестник „Тан“ се посочва, че сръбската циркулярна нота на практика представлява отказване от всички териториални и политически ревандации от страна на Белград и Великите сили трябва да възприемат това. При това положение те биха констатирани, че Сърбия по никакъв начин не възразява срещу австро-турското съглашение. Това трябва да разсее опасенията на Австро-Унгария относно евентуалната санкция към австро-турското споразумение на един международен форум. Вестник „Фигаро“ от своя страна публикува информация, че правителствата на Англия, Русия и Франция са се договорили да отправят една обща нота до Сърбия, за да я приканят да потърси база за разбирателство с Австро-Унгария, което според тях е „изключително необходимо“. Посочва се, че „тройната постъпка“ е посрещната със задоволство в Берлин, където очакват да видят резултата от нея. Изданието констатира, че Русия е по-доволна от останалите страни, защото е намерила формулата, която ѝ позволява както да запази честолюбието на сръбския народ, така и да задоволи в същото време и желанията на Виена, което като резултат ще доведе до запазване на мира.[15]

Това става на фона на изключително изострените настроения в Австро-Унгария и Сърбия и възможността австро-унгарски войски да нахлуят на сръбска територия във всеки един момент. Вестник „Кьолнска газета“ констатира, че е „съмнително усилията на някои от силите да успеят да предотвратят този конфликт, но надеждата в такъв случай е поне да го локализируют и да не позволят разрастването му в голяма война“. Изданието проследява и разискванията в германския Райхстаг, и изказването на министъра на войната за състоянието на въоръжените сили на страната, който обръща внимание на факта, че основната заслуга за запазване на мира в Европа след Анексията е на Германия, която подкрепя съюзницата си Австро-Унгария, а Виена, имайки до себе си силна приятелска армия, отстоява своите интереси. При така създамата се ситуация, запазването на мира може да се каже, че се дължи на немската военна мощ.[16]

В рубриката си за външна хроника в броя от 20 март 1909 г. вестник „Пряпорец“ съобщава, че представители на Великите сили са водили разговори в Лондон да направят постъпки

пред Белград с цел намаляване на напрежението, туширане на военните настроения сред сръбските управляващи и за предприемане на действия от сръбска страна по подновяване на търговските договори с Австро-Унгария. Публикувани са реакциите на виенската преса по постигнатите договорености за общата дипломатическа постъпка на европейските сили в Белград. Посочва се, че тя не се дължи на австро-унгарското влияние, макар че виенският кабинет, имайки предвид разговорите в Лондон, е заявил готовността си да отговори на препоръките на силите. Нещо повече, във Виена решават да отложат отговора си на сръбската нота от 1 март, за да се даде време на сръбския кабинет да съобрази поведението си с желанието на останалите Велики сили. Изтъква се още, че Белград трябва да покаже сериозно желание да промени „свършено“ поведението си и то не чрез „мъгливи и нерешителни думи“, а чрез категорични заявления и ясни доказателства.

Австро-сръбският конфликт е обект на анализ и на истанбулските вестници. „Йени газета“ пише, че османски войски са изпратени в Новопазарския санджак, че основните погранични пунктове ще бъдат укрепени, че началникът на османския генерален щаб Пертеф паша е отишъл за инспекция по границата. Изданието посочва също, че опитът през вековете е доказал, че във всички балкански конфликти е замесена империята и завършекът им е „за сметка на Турция“, като заключава, че поради тази причина враждебността между Австрия, Сърбия и Черна гора не може да накара човек да бъде оптимист за крайния резултат от създалата се ситуация, при положение че босненският въпрос е началото на възникналото „неприятелство“. Изданието „Шурай Умет“ допълва темата с „опроверженията и увъртанията“ от страна на Сърбия и Черна гора относно санджака Нови Пазар и заявява, че между думите и делата на техните правителства се вижда голямо разминаване в сравнение с всеки друг път и след като се видят и военните им приготовления се налага убеждението, че Турция трябва да бъде по-внимателна и предпазлива. Вестник „Икадам“ пише по темата, че евентуална война между Австрия и Сърбия не само че ще наруши равновесието на европейския мир, но и ще бъде гибелна и за съседните на воюващите държави. Този проблем е обсъден от австро-унгарският посланик в Цариград - Й. Палавичини, великия везир и заместник-министър

на външните работи. В резултат на тези разговори османската страна е готова, доколкото може, да съдейства за предотвратяване на военен сблъсък между Австрия и Сърбия.[17]

В статия, озаглавена „Тевтонизмът на Балканския полуостров и българските тевтонофоби“, авторът с псевдоним „Българин славянофил“ засяга присъединяването на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария и констатира, че поданиците на кралство Сърбия „се възбудиха и вече пет и половина месеца заплашват мира“, изправени пред „безнадежността да се допрат до морски бряг“. В изложението си той посочва, че сърбите едва ли някога са си помисляли дори, че ще владеят тези провинции, но определено са считали, че са значим фактор в тях и заради това са очаквали да получат съдействие от Австро-Унгария при реализирането на определени техни цели. След анексията на Босна и Херцеговина Белград разбира, че вече няма това предимство и губи възможността да си извоюва излаз на Адриатическо море. Този факт предизвиква огромно недоволство. Ето защо сръбската дипломация насочва своите усилия да получи „ивица земя било от Босна и Херцеговина, било от турска територия“, за да има кралството морски излаз. Анализирайки действията на управляващите в Белград, авторът прави заключението, че „викът на сърбите не е насочен срещу тевтонизма, защото те са видели много облаги от него за сметка на другите славяни, а е оплакване от своята съдба“.[18]

Броят на вестник „Пряпорец“ от 19 март 1909 г. започва с уводна статия, посветена на Босненската криза. В материала се анализира сръбско-австрийският конфликт, породен от анексията на Босна и Херцеговина, и се прави изводът, че в своята последна фаза той е „изгубил характера си на ориенталски въпрос и се е превърнал в европейски“. С това опасността от една война, която вече „не е ограничена само между Австрия и Сърбия, се увеличава“. Авторът констатира, че много дипломатически усилия са направени и най-различни формули са потърсени, за да се предотврати тази опасност. В статията се посочва, че първоначалното становище на съюзниците от Антантата е било, че „всяко решение, взето от европейските сили на конференция, може да бъде отменено само от подобен форум“, но организирането на такъв форум среща големи трудности. Акцентира се върху позицията на Русия, която още от първите дни след

анексията на Босна и Херцеговина заявява чрез своя външен министър, че австрийските действия не представляват *casus belli*. Разглеждат се усилията на Петербург да убеди Сърбия да бъде благоразумна, предпазвайки я по този начин от една безсмислена война. В заключение се припомня, че Русия припознава без резерви акта на анексията. Последният факт, изтъква авторът, е изненадал само онези, които забравят за поетите от Петербург ангажменти относно съдбата на двете провинции и тези, които не следят поведението на руската дипломация от появата на проблема, защото няма промяна в руската политика спрямо него.[19]

В статията се поставя и въпросът, който интересува нашата страна: По какъв начин разрешаването на анексионната криза от Великите сили ще се отрази върху опитите на София за международно признаване на българската независимост? Причината да се повдигне тази тема е фактът, че въпросът за признаването на българската независимост се изоставя временно от европейската дипломация поради настъпилите усложнения около уреждането на анексията на провинциите Босна и Херцеговина от Австро-Унгария - проблем, който вече един месец концентрира цялото внимание на европейските кабинети. Освен това се посочва, че след като бъде уреден горният въпрос, е много важно по какъв начин силите ще разрешат проблема с заличаването на член 25 от Берлинския договор, защото това ще покаже как ще се процедира с разпоредбите, които касаят отношенията между България и Османската империя. Авторът на статията изказва надежда за благоприятно развитие на нещата за България поради факта, че цар Фердинанд е посрещнат в Русия с всички почести за владетел на една независима държава, а след като Петербург припознава по този начин нашата независимост, пътят към общо европейско признание е разчистен и това трябва да стане в най-кратък срок.[20]

Събитията в Цариград, свързани със старотурския преврат, също намират място по страниците на вестника. В броя си от 2 април 1909 г. вестник „Пряпорец“ съобщава, че по-голямата част от гарнизона в Цариград, както и солунските стрелци, са се разбунтували. Те прекъсват телеграфните жици в столицата, с което нарушават комуникацията между верните на правителството части и командването. Въстаналите войски окупираха не самата Порта, а

Парламента, но не пречат на свободното влизане и излизане на депутатите. Военният министър разполага само с няколко батальона и няколко батареи, за да им се противопостави. Султанът от своя страна не смее да даде заповед за употреба на артилерия, за да се разреши ситуацията, като смята да прибегне към това средство само в краен случай. Вестникът информира още, че броят на бунтовниците се увеличава. Те издигат редица искания - покровителство над исляма, разтурване на Младотурския комитет, забрана за всякаква негова намеса в държавните работи, оттеглени на великия везир, на военния министър, на министъра на морската и на председателя на Камарата на османския парламент. Изисква се също така от правителството да осигури пълна амнистия на въстаниците, но преговорите между властта и бунтовниците не дават никакъв съществен резултат до момента, макар и Шейх юл-ислямът да се включва в тях.[21]

След избухването на бунта не са станали кръвопролития с изключение на няколко жертви. В крайна сметка председателят на Камарата на парламента, великият везир и целият кабинет подават оставки. Първият секретар на султана прочита едно ираде (султански указ) на площада пред Парламента. В него се посочва, че султанът е приел оставките на Министерския съвет и се предприемат действия за съставянето на ново правителство. Изтъква се също така, че са взети всички мерки за запазване на реда и благосъстоянието на страната, като всички войници, участващи в бунта, са помилвани. Владетелят е заповядал в бъдеще да се уважават предписанията на Светия закон „Шериата“ и тъй като Османската империя е мюсюлманска държава, трябва всички войски да се завърнат в казармите, а останалото население да се захваща за работа. В заключение султанът изпраща към всички своя императорски поздрав.[22]

Въпреки че следи внимателно хода на Босненската криза, усилията за нейното урегулиране и другите важни външнополитически събития, централно място по страниците на „Пряпорец“ напълно естествено заема въпросът за независимостта. Вестникът съобщава, че протоколът от турско-българските преговори е подписан „вчера“ (06.04.1909 г.) във Високата порта в присъствието на посланиците на Русия, Англия и Франция. В него се съдържа пункт за припознаване на независимостта на България. Османското правителство е задължено да внесе протокола за одобрение

от парламента. След това вече няма да съществува никакво препятствие за признаване на новосъздаденото положение в България и от Великите сили. В статията се посочва, че българското правителство хладнокръвно, трезво и без големи жертви в кратко време е довело делото докрай. В заключение вестник „Пряпорец“ посочва, че скоро и най-големите критици на правителството ще се убедят, че започнато от него дело за извоюване независимостта на България е от несъмнена полза за нейното и на българския народ бъдеще, че начинът и средствата, с които са постигнати настоящите бляскави резултати, са били най-целесъобразни и най-изгодни от всички други препоръчвани за реализиране на българската независимост.[23]

* * *

Разгледаните тук публикации от различни османски и европейски вестници са основно от рубриката „Външна хроника“ на вестник „Пряпорец“. Българският официоз препечатва материали от изданията „Фремденблат“, „Стамбул“, „Тан“, „Неологос“, „Либерте“, „Национал цайтунг“, „Шурай Умет“ и др., които дават информация за Босненската криза и проследяват нейното развитие от началото на 1909 година до месец април с.г., когато се достига до нейното разрешаване. Основни акценти в тях са преговорите за подписване на споразумение между Османската империя и Австро-Унгария и как това ще повлияе на българо-турските отношения и уреждането на въпроса за българската независимост, задълбочаването на сръбско-австрийските противоречия, като се представят позициите на Белград и Виена, проследяват се техните дипломатически стъпки в хода на кризата, анализира се подкрепата на Русия за Сърбия, както и консултациите на Великите сили по сръбско-австрийския конфликт. Разглеждат се османските действия в Новопазарския санджак и събитията в Царирад в началото на месец април 1909 година.

В заключение може да се обобщи, че вестник „Пряпорец“ отделя голямо внимание на избухналата европейска криза на своите страници, анализира нейното развитие, разбирайки голямото ѝ значение за уреждането на въпроса за признаването на българската независимост.

Бележки

1. в. „Пряпорец“, 08.01.1909 г., бр. 2.
2. в. „Пряпорец“, 12.02.1909 г., бр. 17.

3. Вероятно става дума за Международната асоциация за арбитраж и мир – The International Arbitration and Peace Association (IAPA), организация, основана в Лондон през 1880 г. с цел да насърчава арбитража и мира вместо въоръжените конфликти;

4. в. „Пряпорец“, 14.02.1909 г., бр.18.
5. Пак там, бр.18.
6. в. „Пряпорец“, 17.02.1909 г., бр.19.
7. в. „Пряпорец“, 21.02.1909 г., бр. 20.
8. в. „Пряпорец“, 24.02.1909 г., бр.21.
9. в. „Пряпорец“, 26.02.1909 г., бр.22.
10. в. „Пряпорец“, 28.02.1909 г., бр.23.
11. Пак там, бр.23.
12. Пак там, бр.23.
13. в. „Пряпорец“, 03.03.1909 г., бр.24.
14. в. „Пряпорец“, 05.03.1909 г., бр. 25.
15. в. „Пряпорец“, 07.03.1909 г., бр. 26.
16. Пак там, бр. 26.
17. в. „Пряпорец“, 20.03.1909 г., бр. 27.
18. в. „Пряпорец“, 14.03.1909 г., бр.29.
19. в. „Пряпорец“, 19.03.1909 г., бр.31.
20. Пак там, бр. 31.
21. в. „Пряпорец“, 2.04.1909 г., бр. 35.
22. Пак там, бр.35.
23. в. „Пряпорец“, 07.04.1909 г., бр. 37.

Литература

1. в. „Pryaporets“, 08.01.1909 г., br. 2.
2. в. „Pryaporets“, 12.02.1909 г., br.17.
3. в. „Pryaporets“, 14.02.1909 г., br.18.
4. в. „Pryaporets“, 17.02.1909 г., br.19.
5. в. „Pryaporets“, 21.02.1909 г., br. 20.
6. в. „Pryaporets“, 24.02.1909 г., br. 21.
7. в. „Pryaporets“, 26.02.1909 г., br. 22.
8. в. „Pryaporets“, 28.02.1909 г., br. 23.
9. в. „Pryaporets“, 03.03.1909 г., br. 24.
10. в. „Pryaporets“, 05.03.1909 г., br. 25.
11. в. „Pryaporets“, 07.03.1909 г., br. 26.
12. в. „Pryaporets“, 20.03.1909 г., br. 27.
13. в. „Pryaporets“, 14.03.1909 г., br. 29.
14. в. „Pryaporets“, 19.03.1909 г., br. 31.
15. в. „Pryaporets“, 02.04.1909 г., br. 35.
16. в. „Pryaporets“, 07.04.1909 г., br. 37.

Petar Parushev
Senior Assistant Professor
University “Prof. d-r. Assen Zlatarov”
History and Philosophy
Bulgaria, 8010 Burgas
Bul “Prof. Yakimov” № 1
pet73@abv.bg

АВСТРО-СРЪБСКИЯТ КОНФЛИКТ В ХОДА НА БОСНЕНСКАТА (АНЕКСИОННАТА) КРИЗА 1908-1909 ГОДИНА

Петър Парушев

THE AUSTRIAN-SERBIAN CONFLICT DURING THE BOSNIAN (ANNEXATION) CRISIS OF 1908-1909

Petar Parushev

ABSTRACT: *The purpose of this presentation is to examine an important moment in the history of the Balkans, namely the annexation of the Ottoman provinces of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary in 1908, the international crisis that broke out in the first decade of the 20th century - the Bosnian crisis, its influence on the relations between the Dualistic Monarchy and the Kingdom of Serbia and the further deepening Austro-Serbian conflict.*

The article traces the actions of Serbian diplomacy in its attempts to obtain territorial compensations, the belligerent moods that arose in Belgrade, the public discontent that erupted in Serbia and the reactions in Vienna. The attempts of the Great Powers to prevent the outbreak of military conflict on the European continent are examined. The diplomatic moves of the German diplomacy, which exerted pressure on St. Petersburg and Belgrade to recognize the act of annexation, are also clarified. For the needs of the research, Bulgarian and foreign scientific works on the subject were used.

Key words: Bosnian crisis 1908-1909, Kingdom of Serbia, Ottoman Empire, compensations, international relations, annexation, Treaty of Berlin, Austria-Hungary, Alois Erenthal, Alexander Izvolzki, Milovan Milovanovic.

Изясняването на събитията свързани с анексията на османските провинции Босна и Херцеговина, с нарушаването на установения с решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. ред на Балканите и задълбочаването на австро-сръбските противоречия, са исторически проблеми, които продължават да представляват интерес за историческата наука.

Те са изключително важна част от обширната тематика за международните отношения в Европа в началото на ХХ век, свързани с политиката на Великите сили по избухналата криза на Балканите и пътищата за нейното разрешаване.

Настоящото изследване си поставя за цел да хвърли допълнително светлина върху въпросите, породени от сблъсъка на австро-унгарските и сръбските интереси в хода на Босненската криза. Да проследи дипломатическите опити, на силите подписали Берлинския договор, за предотвратяване на назряващия военен конфликт между Австрийската империя и Кралство Сърбия и за постигане на мирно уреждане на противоречията между тях.

Множество научни статии, студии, монографии са посветени на един или друг аспект от тези въпроси. Те са разглеждани в редица индивидуални и колективни научни трудове.

При написването на настоящата статия е използвана достъпната научна литература по проблема.

* * *

Хабсбургската монархия обръща много внимание на Балканите. Причината за това е, че полуостровът, според мнението на управляващите кръгове във Виена, е единственият район за възможна австро-унгарска експанзия. На север и северозапад Дуалистичната империя граничи с Германия, на югозапад и североизток с Италия и Русия и завземането на техни територии е невъзможно без война, която би могла да завърши катастрофално за Австро-Унгария. В този смисъл целите на австро-унгарската империя на Балканите са да завладее този широк пазар за своите индустриални стоки и капитали и след това да засили влиянието си в централните балкански страни – в т.ч. Сърбия, и да овладее по възможност Солун - като излаз на Средиземно море. Ето защо

министърът на външните работи на Австро-Унгария граф Гюла Андраши старши, оценявайки получения мандат през 1878 г. от Берлинския конгрес за окупацията на Босна и Херцеговина, телеграфира на император Франц Йосиф: „Поздравявам Ваше Величество - отсега нататък пътят за монархията на Изток е свободен!“[1]

Австро-Унгарската империя след 1878 г. вижда две важни причини да направи присъствието си в османските провинции Босна и Херцеговина по-трайно. Първата е, че окупацията на провинциите предоставя достъп на Австрия до Адриатическо море, който е с военно и икономическо значение. Втората е свързана с възможността за образуването на единна славянска държава на южната граница на Австрия, което би застрашило господството на Хабсбургите в региона. Тя идва от Кралство Сърбия, където битува идеята за създаване на обединена южнославянска държава с център Белград. Руската империя симпатизира на тази идея в желанието си за формиране на единно славянство царство в региона. Страхувайки се, че руското влияние ще бъде толкова близо, Австрия работи усърдно за възпрепятстване на сръбските усилия за постигане на тази цел.[2]

Ето защо премахването на Сърбия като независима държава става една от основните задачи на Хабсбургската монархия. Началникът на генералния щаб на австро-унгарската армия генерал Франц Конрад фон Хьотцендорф го предлага още през 1883 г. Той предупреждава: „Дори една малка, но независима Сърбия е опасна.“ и в периода 1908-1912 г. няколкократно се обръща към австро-унгарското правителство с предложение да започне война срещу Сърбия. Тази агресивна политика на Австро-Унгария изостря до краен предел отношенията ѝ с Белград, който от своя страна също предявява претенции към Босна и Херцеговина. От 1903 г., тоест от момента на идването на власт на новата династия Карагеоргиевичи, Сърбия иска да играе ролята на „втория Пиемонт“[3] на Балканите, като си поставя за задача обединяването на териториите с южнославянско население около Сръбското кралство.[4]

През юли 1908 г. в Османската империя настъпват политически промени, които изнемадват по-голямата част от европейските дипломати. Избухналата Младотурска революция завършва с бърз и почти неочакван успех –

султанът остава на трона, но властта се съсредоточава в ръцете на комитета „Единение и прогрес“[5].

Опасенията в Хабсбургската империя, че действията на младотурците и въвеждането на конституционно управление в Османската империя ще окажат голямо влияние върху освободителното движение на южнославянските народи на нейна територия, и по-специално на населението в Босна и Херцеговина, се оправдават. Веднага след промяната на режима в Цариград населението в двете окупирани провинции иска въвеждане на автономно конституционно управление, като се запази характерът на двете области – съставна част от Османската империя.[6]

Младотурците обявяват намерението си провинциите Босна и Херцеговина, които дотогава са окупирани и управлявани от Дуалистичната монархия по силата на Берлинския договор от 1878 г., също да бъдат представени в турския парламент, като за целта там трябва да се проведат парламентарни избори. Тази идея поражда силно безпокойство сред управляващите кръгове в Дуалистичната монархия като крачка към откъсването на областта от нейната власт. Безпокойство предизвиква и разрастването на сръбските претенции към Босна и Херцеговина, която официалните правителствени кръгове в Белград разглеждат като сръбска, а професорът по география в белградския университет Йован Цвиич дори определя като „сърцето на сръбската нация“.[7]

Намерението да се повикат депутати от Босна и Херцеговина в новия Османски парламент подразва Виена и ускорява решението ѝ за извършване на анексията на двете области. Външният министър А. Ерентал го мотивира с няколко съображения:

1. За да се въведе конституция в Босна и Херцеговина, трябва да се реши окончателно техният бъдещ статут;

2. Русия, която наскоро е претърпяла поражение в Руско-японската война и е разтърсена от катаклизмите на Първата руска революция, няма да може да се противопостави ефикасно на едностранните действия на Виена;

3. Анексията ще укрепи престижа на монархията на международната сцена като велика сила.

А. Ерентал вижда в това и средство за консолидиране на вътрешното разклатено положение на Дуалистичната монархия.[8]

Провъзгласяването на анексията е предвидено да се съвпадне с редовната сесия на депутатите, които се събират в началото на октомври 1908 г. в Будапеща. Решението за анексирането на османските провинции е написано в декларация на 22 септември 1908 г., която е адресирана до народа на Босна и Херцеговина. То е официално обявено пред австро-унгарската общественост чрез публикуването на няколко рескрипта на Франц Йосиф I - австрийски император, крал на Бохемия и Унгария, в правителствения вестник „Wiener Zeitung“ на 24 септември/7 октомври. В тях се подчертава, че Австро-Унгария ще гарантира както сигурността, така и развитието на двете области, а вместо насилие и потисничество ще бъдат въведени конституция, ред, доверие и образование. Езиците и културите на всички религиозни групи ще бъдат защитени еднакво, като се изисква те да бъдат лоялни поданици на династията.[9]

Въпреки че действията на Виена представляват формално нарушение на установеното с Берлинския договор териториално и политическо статукво на Балканите, те се посрещат като свършен факт и с умерен протест от страна на Високата порта. Черна гора се възползва от действията на България, която на 22 септември 1908 г. обявява независимостта си и от анексията извършена от Австро-Унгария, за да отхвърли разпоредбите на чл. 29 на Договора за демилитаризация и австро-унгарския военен и санитарен кордон над Адриатическото крайбрежие. Най-активно на дипломатическата сцена се изявява Сърбия. Разчитайки на подкрепата на Русия, тя настоява за териториални компенсации, а впоследствие, когато перспективата за това става нищожна, за автономия на Босна и Херцеговина и официално съгласие на Австро-Унгария и Османската империя за адриатическа жп линия, с признаване правото на Сърбия за излаз на море.[10]

Сърбите се чувстват най-силно засегнати от действията на Австро-Унгария. Белград гледа на себе си като на един балкански Пиемонт, призван да освободи и обедини под своята политическа доминация всички южни славяни, намиращи се все още под чужда власт. Ето защо анексирането на Босна и Херцеговина се разглежда като тежък и непосредствен удар срещу сръбските стратегически интереси.[11]

За да стане ясна сръбската реакция на анексия на двете провинции, е необходимо да се изясни значението на тези територии за сръбството и зародилия се в тази връзка хърватско-

сръбски антагонизъм. Според Белград това са земи, които трябва да бъдат включени в рамките на сръбската държава, независимо дали става въпрос за независимата етнически сръбска държава или обединената югославска държава. Сръбската теза е представена най-ясно от М. Милованович, външният министър на Сърбия по време на босненската криза от 1908-1909 г, който казва: „*Нека заявим открито и безрезервно, че на нас, сърбите, наистина никога не ни е идвало на ум, че може някога да се наложи да докажем, че Босна и Херцеговина са сръбски земи. За нас, сърбите, това е една от онези очевидни истини, които не е необходимо да се доказват, които би било смешно да се доказват, защото блестят в своята самоочевидност. Докажете, че Босна и Херцеговина са сръбски?! Защо не помолите сърбите от Шумадия да докажат, че са сърби, че баварците и витембергерите са германци, че парижани и орлеанците са французи!... Не... Босна и Херцеговина не са хърватски земи.*“ [12]

След анексията Сърбия е заинтересована да остави Босненския въпрос отворен и да бъде предмет на обсъждане на международна конференция на европейските сили. Тя разчита на подкрепата на силите от Антантата. Външният министър М. Милованович разработва план, според който Белград да получи излаз на Адриатическо море. В него ясно се посочва териториалната компенсация, която Кралство Сърбия трябва да получи, както и възможността за териториално сливане с Черна гора през Санджака и Босна и Херцеговина. Франция обаче съветва сръбския дипломатически представител в Париж М. Веснич да съобщи на Белград, че трябва да прояви хладнокръвие.[13]

Един ден след извършването на анексията от Виена, М. Милованович изпраща нота до всички велики сили, обяснявайки позицията, която неговото правителство заема. В нея той посочва: „*Сърбия няма да бъде напълно удовлетворена, освен ако статутът на Босна и Херцеговина, определен с Берлинския договор, не бъде напълно възстановен*“. В нотата се изтъква още, че „*ако Великите сили решат, че това е невъзможно, Сърбия ще поиска компенсация, която да осигури границите ѝ и даде гаранции за запазване на нейната независимост и тази на сръбския народ*“. А. Ерентал отказва да приеме сръбската нота. Според него правителството в Белград няма легално право да протестира срещу анексията. В отго-

вор той изпраща нота до европейските столици, в която изразява тревога от провокативните протести, провеждащи се в сръбската столица, и моли неговите колеги, чуждестранните министри, да посъветват Белград да остане спокоен и коректен.[14]

Настояването от правителството на Кралство Сърбия за възстановяване на предишното положение в Босна и Херцеговина е прието с резерви и от другите Велики сили. За да разясни възгледите си и да получи подкрепа, сръбското правителство изпраща емисари във всички големи европейски столици. Министърът на външните работи М. Милованович също предприема пътуване, по време на което трябва да популяризира сръбската позиция. В Русия е изпратена делегация, водена от престолонаследника Георги Карагеоргиевич, която включва и лидера на Радикалната партия Никола Пашич, а за специален пратеник в Цариград е определен С. Новакович. Според инструкциите, които получава, той има за задача да обясни в османската столица, че „Сърбия, с анексирането на Босна и Херцеговина и обявяването на българската независимост... е поставена в тежко положение, че падането ѝ е въпрос на кратко време, ако и двата акта останат в сила.[15]

Една от основните цели на белградското правителство е постигането на териториална компенсация, което според него е важна предпоставка за успокояване на вътрешно-политическата ситуация. Разбира се, за това му е необходима подкрепата на Петербург, която е от ключово значение за Белград. Руският външен министър А. Изволски провежда разговори със сръбския дипломатически представител в Париж - Миленко Веснич, и призовава сърбите да не действат безразсъдно, като дори им препоръчва да признаят анексията, заявявайки: „Вие, сърбите, дори не можеше да мечтаете да прогоните Австро-Унгария с оръжие от Босна и Херцеговина. А ние, руснаците, от друга страна, не можехме да водим война с тях за тези провинции. С анексията Австро-Унгария всъщност не печели нищо. Напротив, тя губи установено владение, като се отказва от санджака Нови пазар и го оставя [на османците]. Това трябва да повдигне духа на сръбския народ, тъй като се повишават шансовете за близост между Сърбия и Черна гора. Тази отстъпка ще стане по наша молба [...] Тя ще бъде последвана от преразг-

леждане на Берлинския договор, по наше искане, и по този повод Сърбия може да поиска коригиране на своите граници“.[16]

В Берлин той се изразява коренно различно, очевидно повлиян както от реакцията в Русия, така и от събитията в Сърбия. А. Изволски уверява сръбския министър, че ако Австро-Унгария отхвърли идеята за международна конференция, Русия няма да признае анексията; той заявява, че дори и анексията да бъде призната, Босна не би трябвало да бъде загубена. Той препоръчва да не се провокира Австро-Унгария и да се избягва войната с нея засега, защото в този момент Русия не е в състояние да предложи военна подкрепа на Сърбия.[17]

Сръбските чувства и действия се основават на национализма. Мечтата за създаване на велико южнославянско кралство, което да включва Босна и Херцеговина, се оказва осуетена от Австрия. Сръбският парламент се събира, за да гласува частична мобилизация на своята армия.[18] Военният министър свиква 20 000 резервисти, което приблизително удвоява числеността на армията. Въпреки че външният министър М. Милованович се противопоставя на варианта за водене на война с Австрия, той смята за разумно сръбската армия да бъде готова да защитава страната, ако Австрия нападне първа. Той заявява това свое мнение в меморандум до посланиците на Сърбия в Лондон, Париж, Санкт Петербург, Рим, Берлин и Виена, като поисква те да уверят всеки от своите колеги, че мобилизацията на резервистите не означава намерение за подстрекаване на конфликт с Виена, а е по-скоро стандартна процедура за подпомагане на правителството в защитата на неговите жизненоважни интереси и вътрешната стабилност на страната по време на криза.[19]

Макар Белград да няма правно обосновани претенции към Босна и Херцеговина, се надява, че на база етническия състав на провинциите, ще получи някакво съчувствие от Европа. Подкрепата, получена от Англия и Франция, е декларативна. Русия застава зад сърбите, но не е подготвена да се изправи срещу Австрия военно. Германия обявява, че напълно подкрепя Австрия като член на Тройния съюз. От своя страна Хабсбургската монархия дава да се разбере, че ще откаже да присъства на конференция на подписалите страни. Единственият вариант Австрия да се включи на масата на конференцията е, ако Силите приемат анексирането като *fait accompli* [20], отказ-

вайки то да бъде тема на дискусия. Русия призовава сърбите „да запазят спокойствие и да се надяват на бъдещето“. Ситуацията на границата между Австрия и Сърбия става все по-напрегната, тъй като и двете са мобилизирали армиите си, заплашвайки с възможността за започването на една европейска война. В нея обаче Русия няма да може да подкрепи военно своя съюзник Сърбия срещу Австро-Унгария, която след избухването на новата европейска криза получава пълна поддръжка от Германия.[21]

На 6 октомври, по улиците на Белград се стичат около двадесет хиляди души. Демонстрации има и пред посолствата на Русия, Великобритания, Франция, Италия и Османската империя. Протестите срещу Дуалистичната монархия стават ежедневие в Сърбия и Черна гора. Народът изразява недоволството си от анексията на Босна и Херцеговина, като най-масови са те в градовете Белград, Валево, Шабац, Смедерево, Алексинац, Куршумлия, Лозница, Пожаревац, Горни Милановац, Неготин, Прокупле и др. В тази връзка австро-унгарският представител в сръбската столица граф Йохан Форгач заявява в един от докладите, че в Сърбия „всички са готови да умрат“. За неповторимия ентузиазъм и готовност за война в Сърбия пише цялата сръбска преса. В публикувани съобщения в различни вестници и списания се казва, че „*нуждата от общосръбско обединение е дошла до своята най-голяма необходимост*“.[22] Сърби протестират в Москва, както и в Цариград. Лидерите на всички политически партии призовават силите „да спасят провинциите“. Сръбските вестниците пропагандират идеята страната им да отговори с война на Австро-Унгария, в Белград се създават мобилизационни пунктове за набиране на доброволци за армията. През октомври 1908 г., в сръбската столица е създадена организация, наречена „Национална отбрана“. Нейната цел е да обедини всички национални сили за борба срещу Австро-Унгария. За кратко време в Сърбия са създадени 220 местни комитета и в тях се записват повече от 2 000 доброволци. Създадена е и Студентската стрелкова дружина, обучавана от сръбски офицери.[23]

Това поражда опасения във всички столици на страните от Антантата и затова се чува призив двете страни да не предприемат необмислени и опасни стъпки. Сръбският дипломатически представител М. Веснич се опитва да спечели министъра на външните работи на Франция С. Пишон и министър-председателя

Ж. Клемансо за благоприятно решение на сръбския въпрос. Париж от своя страна твърдо заявява, че нарушаването на Берлинския договор не е достатъчна причина за война. Приблизително същия отговор получава и сръбският шарже д'афер в Англия Славко Груич от министър-председателя на британското правителство Е. Грей.[24]

След анексията сръбската дипломатия проявява завидна активност, опитвайки се да спечели Западна Европа и Русия за своите инициативи. М. Милованович посещава Берлин, Париж, Лондон и Рим. Той се среща с руския външен министър в Берлин и го убеждава да приеме сръбския план. А. Изволски поставя условието Англия и Франция също да го подкрепят. Причината за това е, че самият А. Изволски не среща достатъчно разбиране в Лондон. Британската дипломатия обещава да подкрепи Сърбия при условие, че Русия стои зад нея, като Ч. Хардинг изобщо не коментира исканите териториални компенсации. Франция пък информира А. Изволски и М. Милованович, че нейното отношение ще зависи от отношението на Англия. Н. Пашич моли руския император Николай II да помогне на сръбския народ „с *моцната си ръка и мощния си глас*“, напомняйки на руския суверен, че германското проникване в ущърб на славяните трябва да бъде спряно. В създалата се ситуация Петербург е в най-трудната позиция, тъй като сред силите от Антантата той е най-заинтересован от събитията, случили се на Балканите. В Русия не могат да се откажат с лека ръка от славянската солидарност, нито да оставят сама Сърбия да се справя с могъщата Австро-Унгария. Проблемът идва оттам, че виенската дипломатия с руско съгласие вече държи Босна и Херцеговина в свои ръце, а Русия трябва да чака, за да види дали ще постигне нещо на евентуалната международна конференция.[25]

Що се отнася до искането за териториална компенсация от страна на Сърбия и Черна гора, М. Милованович не е посрещнат с голям ентузиазъм и в Лондон. Разбирайки, че трябва да се улесни Русия след отказа да се преговаря за статут на Пролитите, британският външен министър Е. Грей обещава своята дипломатическа подкрепа на сърбите. На заключителните разговори заместник-държавният секретар Ч. Хардинг настоятелно препоръчва на Сърбия да запази мира и да се въздържа от всякакви провокации срещу Австро-Унгария. Ако в Лондон на М. Милованович е обещана поне някаква подкрепа, резултатите от мисията му

в Париж са изключително слаби. Френският министър на външните работи Стефан Пишон принципно не възприема идеята за териториална компенсация в полза на Сърбия и няма намерение да подкрепи исканията на Белград. Той информира австро-унгарския посланик в Париж, Рудолф фон Кевенхюлер-Меч, че е заявил на М. Милованович относно искането на Сърбия за териториална компенсация, че е не-реалистично и е необходимо да се започне търсене на вариант за финансова компенсация и в никакъв случай прекомерните претенции на Сърбия няма да бъдат подкрепени от Франция.[26]

В началото на ноември посланиците на Великите сили в Белград съветват Сърбия да не трупа войски по границата. От докладите на сръбския дипломат С. Груич от 7 ноември 1908 г. също е видно, че Англия се опитва да омиротвори Сърбия и да премахне страховете ѝ от войната, препоръчвайки мирно решаване на кризата. Към този момент нито една от Силите не е готова да влезе във войната. В тази напрегната ситуация Австро-Унгария уверява Русия, че не е мобилизирала или концентрирала армията си около сръбската граница, така че няма непосредствена опасност от война, а Русия и другите сили на Антантата препоръчват на Сърбия да не предприема никакви рисковани стъпки, които биха могли да провокират Виена да се намеси.[27]

Представителите на петте Велики сили връчват обща нота в сръбската столица на 18 ноември 1908 г. На Белград е препоръчано да изтегли войските си от границата с Австро-Унгария, а в текста се обръща внимание на „катастрофалните последици“, „които биха могли да възникнат от евентуални необмислени сръбски действия“. В отговор сръбският министър-председател представя мемоар, в който обвинява Австро-Унгария в подготовка на агресия срещу Сърбия и моли Великите сили също да дадат на Виена „приятелски съвет“.

От австрийска страна, разбира се, също се подготвят за такъв военен конфликт. Австро-унгарските войски в Босна са подсилени, като войскови части са изпратени и в Далмация. Подготовката за мобилизация срещу Сърбия е в ход - във Виена очакват сблъсък през пролетта на 1909 г. Сърбите се опитват да се възползват от ситуацията и в началото на декември 1908 г. искат от Великите сили „да настоят пред австрийското правителство за

прекратяване на тези мерки и възстановяването на нормалната военна обстановка на границата, както вече беше извършено от страна на Сърбия“. Както може да се очаква, германците отказват всякакъв натиск върху съюзниците си. А. Изволски се колебае, а Е. Грей, след консултации с представителите на Великите сили и уверението на австро-унгарския посланик в Лондон, че австрийците не подготвят мобилизация, отхвърля идеята за подобен дипломатически ход.[28]

От средата на февруари 1909 г. А. Изволски, игнорирайки сръбските протести, започва да оказва все по-голям натиск върху Сърбия и министър М. Милованович да се откажат от исканите териториални отстъпки. Той само обещава, че анексията ще остане отворен европейски въпрос и че не може да бъде решен без участието на европейските сили. Сърбия не трябва да разчита на войната. Руската петиция от 17 февруари изразява подкрепа на Сърбия за нейното миролюбиво отношение, което предизвиква съчувствие сред руското правителство. Белград трябва открито да признае, че въпросът за Босна и Херцеговина е вътрешен въпрос на Австро-Унгария и Сърбия няма териториални претенции, а оставя на Великите сили да защитават нейните интереси. Руският външен министър посочва, че Русия, Англия и Франция не могат да протакат безкрайно спора, търсейки изход от кризата. А. Изволски подчертава и трудната позиция на Сърбия, като подчертава, че Русия трябва да се въздържа от агресия дори в случай че Австро-Унгария окупира Сърбия. В такъв случай Сърбия ще бъде осъдена да живее „до момента на разпадането на Австро-Унгария“. Той намеква, че ще има конфликт между германизма и славянството и че политиката на Русия в бъдеще ще бъде славянофилска. В края на февруари 1909 г. Русия, Англия, Франция и Италия се опитват да убедят Австро-Унгария, че трябва да бъде удовлетворена от умереното отношение на Белград в избухналата криза. Европейската дипломация, поне на думи, проявява разбиране към двете малки балкански държави, Сърбия и Черна гора, на които Великите сили препоръчват мълчание в името на общия мир.[29]

През февруари 1909 г. в Сърбия, пред опасността от избухване на война с Австро-Унгария, е съставено правителство под председателството на С. Новакович. То декларира, че запазва позицията си за задоволяване на жизнените сръбски интереси, постигната по мирен

път, че ще се изчака компетентно решение на Великите сили, избягвайки всичко, което би могло да доведе до военен конфликт между Сърбия и Австро-Унгария. Сърбия е посъветвана от Русия да се откаже от всички искания за териториална компенсация. [30]

На 1 (14) март 1909 г. Бернхард фон Бюлов нарежда на Фридрих фон Пурталес, германският дипломатически представител в Петербург, да предаде в руското външно министерство, че трябва да признае „свършения факт“ (анексията на провинциите Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, б.м.), защото в противен случай „за наше съжаление [Германия, б.м.] ще трябва да се отдръпне и да остави събитията на техния естествен ход“. Бележката на Ф. Пурталес, предадена на следващия ден, предлага на Русия „да използва всички средства, с които разполага, за да повлияе на белградския кабинет“. Там се казва, че в случай на отказ „Германия може да даде само свобода на действие на своя съюзник“. Посланието на Берлин съдържа едва прикрита заплахата и така е прието в Санкт Петербург. [31]

На 6/19 март 1909 г. Министерският съвет, който заседава при императора, обсъжда въпроса за линията на поведение в случай на война между Австрия и Сърбия. След изявление на представители на военните и военноморските ведомства за неподготвеността на Русия за война, е взето решение за спазване на строг неутралитет. На 7/20 март с.г. А. Изволски изпраща отговор, много любезен по форма, но уклончив по същество. В Берлин това е прието като „възмутителен отказ“. Изготвена е нова много категорична инструкция, предадена на Ф. Пурталес, подписана от Бернхард фон Бюлов, в която се казва: „Трябва да заявите по решителен начин на Изволски, че очакваме точен отговор - да или не; всеки уклончив, казуистичен или неясен отговор ще считаме за отказ. Тогава ще трябва да се отдръпнем и да оставим събитията да се развиват. Тогава отговорността за всички последващи събития ще падне единствено върху г-н Изволски“. Два дни по-късно, на 9/22 март, германският посланик връчва на А. Изволски нота, която външният министър квалифицира като „дипломатически ултиматум“. Почти едновременно с германската постъпка в Санкт Петербург, Австро-Унгария обявява „състояние на бойна готовност“ за съсредоточените срещу Кралство Сърбия войскове части. Ситуацията се развива толкова неблагоприятно за Русия, че е решено да се използва крайна

мярка - лично послание от руския император за германския кайзер. В деня на получаване на „ултиматума“ Николай II телеграфира на кайзер Вилхелм II с искане да се предпази А. Ерентал „от бъдещи фатални грешки“ и призовава към монархическа солидарност. Правителството в Берлин обаче решава да изпълни плана си докрай. То запазва мълчание в очакване на отговор на нотата, предадена от Ф. Пурталес. Резултатът е, че на 10/23 март Николай II и А. Изволски, без да се консултират повече нито с правителството, нито със западните сили, се поддават на натиска. Николай II уведомява Вилхелм II, че страната му приема германското внушение. На по-късен етап, в писмо до майка си, императорът обяснява това си решение с военната слабост на страната: „Тъй като въпросът беше поставен ребром, трябваше да оставя гордостта си настрана и да се съглася ... Освен това информацията, която имахме, беше, че Германия е напълно готова за мобилизация“. [32]

Сръбската съпротива е неефективна без подкрепата от Русия. Белград трябва да отстъпи. На 30 март 1909 г. посланиците на Русия, Великобритания, Франция, Италия и Германия представят на сръбското правителство нотата, изготвена съвместно от Виена и Лондон и я дават за подписване в сръбската столица. Съгласно уговорката М. Милованович и правителството трябва да я приемат изцяло. Тя е прочетена на следващия ден в парламента. В нея се посочва, че „новото положение в Босна и Херцеговина не накърнява правата на Сърбия“ и следователно тя ще се съобрази с такова решение, което Великите сили, в техните правомощия, ще вземат съгласно член 25 от Берлинския договор. Сърбия се задължава да се откаже от продължаването на протестите, които тя организира спрямо анексията от есента на 1908 г. В допълнение се ангажира да промени посоката на политиката си спрямо Австро-Унгария, за да живее отсега нататък в условията на добросъседство с последната. Белград се съгласява да намали армията си до нейния състав от пролетта на 1908 г. по отношение на нейната организация, разпределение и ефективности. Също така приема да се обезоръжат и разпуснат доброволците и да се спре формирането на нови нередовни части на нейна територия. [33] Всяка мисъл за компенсациите (териториална или с железопътна връзка с Адриатическо море, коридор към морето през Източна Босна) става невъзможна. [34] Сърбия е принудена да признае анексията

на Босна и Херцеговина. С това австро-сръбският конфликт приключва, но само формално. Редица документи говорят, че военните групировки в Австро-Унгария и Германия приемат това миролюбиво разрешение с голямо недоволство. Следователно все още съществува реална опасност от австро-унгарски удар срещу кралството. [35]

Австро-Унгария получава решителната подкрепа на Германия с ултиматума към Русия от 22 март 1909 г. и неутрализираната европейска намеса в полза на Сърбия. Силите на Антантата не са подготвени за война: Франция е ангажирана в Мароко и се надява да предотврати сближаването на Виена и Берлин чрез признаване на анексията; Великобритания остава посредник, успокояващ напрежението в руско-австрийските и австро-сръбските отношения. Лондон само съветва документът за признаване на анексията от Сърбия да бъде съставен в по-мека форма. Безусловното съгласие на Сърбия е наложено и от явната военна заплаха, тъй като Австро-Унгария предиспонира армията си на границите със Сърбия и Черна гора. [36]

* * *

Със сигурност Хабсбургската монархия в периода 1908-1909 г. постига значителен успех с анексията, която е призната от всички сили. Най-големите противници на анексията на Босна и Херцеговина са смазани под натиска на Берлин. Под засилващия се натиск от страна на Русия и други велики сили Сърбия „капитулира“ на 31 март 1909 г., признавайки анексията на Босна и Херцеговина. Докладът на министъра на външните работи М. Милованович за признаването на анексията е изслушан от Скупщината в пълна тишина. Няма протести и по улиците на Белград, но въпреки това моралният престиж на Сърбия се повишава много в очите на югославяните. Тя се утвърждава като Пиемонт за тях и поставя югославския въпрос пред Европа и срещу Австрия, както го е поставила преди това срещу Османската империя в периода 1876-1878 г. Сърбия успява да спре за кратко намесата на Виена във вътрешните ѝ работи, но Дуалистичната монархия не се отказва да се справи с балканската държава, а само отлага това във времето. В подкрепа на това А. Ерентал заявява: „*Наистина не ме интересува кой ще управлява в Сърбия, тъй като се надявам, че в бъдеще владетелят на Белград ще бъде заменен от хърватския крал.*“ С това изявление барон А.

Ерентал още веднъж дава да се разбере, че целта на Хабсбургската монархия е ликвидирването на Сърбия. Австро-Унгария излиза победител от кризата на анексирането, а император Франц Йосиф I успява да регистрира политически успех. [37]

С уреждането на австро-сръбския конфликт обаче все още не е сложен край на Балканската криза. Не е уреден и българо-турският спор, който, макар и клонящ към разрешаване, крие в себе си изненади. Контрареволуционният преврат в Турция от април 1909 г. усложнява още повече обстановката. Белград отново е обезпокоен, защото желае да се запази статуквото на Балканите, понеже в дадения момент не е подготвен да участва в евентуална подялба на Европейска Турция. За да предотврати подобно развитие, М. Милованович моли А. Тошев да предаде в София желанието на сръбското правителство „*предвид евентуална нужда за отбрана взаимните български и сръбски интереси да се постигне по възможност по-голям контакт и по-интимно споразумение между България и Сърбия*“. [38]

Бележки

1. Писарев, Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны, Москва, 1985, с. 18-19
2. Thomson, A. The Bosnia-Herzegovina Annexation Crisis of 1908-1909, Volume XVIII, 2, №2 с. 2. <https://wp.towson.edu/iajournal/articles/issues-between-1990-1999/fall-1991/the-bosnia-herzegovina-annexation-crisis-of-1908-1909/>
3. Обединителен център
4. Писарев, Ю. А. Цит.съч., с. 18-19
5. Йелавич, Б. История на Балканите (XVIII – XX век), т.2., С., 2012. с. 89.
6. Пак там, с. 113.
7. Прешленова, Р. Общ мюсюлманско-християнски отпор на Балканите? Движението за бойкот по време на Босненската криза през 1908–1909 г., сп. „Балкани“, С., 10/2021, 1, с. 62.
8. Мишев, Р. Факторът Сърбия в отношенията между Австро-Унгария и България 1878 – 1914 г. Сборник статии „България и Балканите в сферата на европейските влияния през XIX – XXI век, В. Търново, 2012., с. 40.
9. Gönenç, S. Цит.съч., с. 523; Виноградов, Б. К. Боснийский кризис 1908-1909 гг. – пролог первой мировой войны, Ленинград, 1964, с. 85.

10. Прешленова, Р. Икономически аспекти на Босненската криза (1908 -1909) – *Минало*, кн. 1, 1998, с. 44.
11. Мазовер, М. Балканите. Кратка история, С., 2005, с.138.
12. Jelavieh, Charles Serbian Nationalism and the Question of union with Croatia in the nineteenth century, Indiana University Bloomington, Balkan Studies, Vol. 3 No. 1 (1962) Посетено на 11.03.2022 г. <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/75>
13. Radusinović, M. Antanta i Aneksiona kriza (1908 - 1909), Istorija 20. Veka, 1-2, Beograd, 1991, s.7.
14. Manojlovic, V. Defense of national interest and sovereignty: Serbian government policy in the Bosnian crisis, 1906 – 1909, Simon Fraser University, 1993, с. 59-60
15. Вукашин Дедовић Протести Срба у Босни и Херцеговини, Србији, Црној гори и Османском царству против анексије Босне и Херцеговине, СРПСКЕ СТУДИЈЕ XII, 12 (2021), с. 181-182 <https://serbianstudies.weebly.com/105710881087108910821077-1089109010911076108011121077-12-2021.html>
16. Skrivan, A. Die Frage der Kompensationen für Serbien während der Bosnischen Annexionskrise 1908 – 1909, ÖT KONTINENS, 2011, 1., pp.128-130; Batakovic, D. Prelude to Sarajevo: The Serbian Question in Bosnia and Herzegovina 1878 – 1914, Belgrade, 1996, p. 143.
17. Skrivan, A. Цит.съч., с. 128-130
18. Thomson, A. Цит.съч., 6.
19. Manojlovic, V. Цит.съч., 59.
20. *fait accompli* – „свършен факт“
21. Thomson, A. Цит.съч., 6.
22. Вукашин Д. Цит.съч., с. 182-183
23. Thomson, A. Цит.съч., с. 6-8; Vučetić, F. Aneksiona kriza i srpsko pitanje 1908 – 1909, Историјски записи, година XCIV, 1 – 2/2021. pp. 186 – 187
24. Radusinović, M. Цит.съч., с. 7.
25. Пак там, с. 8.
26. Skrivan, A. Цит.съч., с.131.
27. Radusinović, M. Цит.съч., с. 13-15
28. Skrivan, A. Цит.съч., с.134.
29. Radusinović, M. Цит.съч., с.18.
30. Batakovic, D. Цит.съч., с. 148.
31. История внешней политики России: В 5 т. Т. 5. Конец XIX — начало XX века..., с. 248.
32. Пак там, с. 248-249
33. Manojlovic, V. Цит.съч., с. 104.
34. Batakovic, D. Цит.съч., с. 149.
35. Попов, Р. Политиката на Сърбия към България през периода на Балканската криза (1908-1909), ИПр., кн. 5, 1968, с. 25.
36. Batakovic, D. Цит.съч., с. 148.
37. Vučetić, F. Цит.съч., 189 - 190
38. Попов, Р. Политиката на Сърбия към България ..., с. 25.

Литература

1. Batakovic, D. Prelude to Sarajevo: The Serbian Question in Bosnia and Herzegovina 1878 – 1914, Belgrade, 1996.
2. Istorija vneshney politiki Rossii. – V 5 t. Т. 5. Konets XIX – nachalo KHKH veka (Ot russko-frantsuzskogo soyuza do Oktyabr'skoy revolyutsii).–М.:Akademicheskii proyekt; Paradigma, 2018.
3. Jelavieh, Charles Serbian Nationalism and the Question of union with Croatia in the nineteenth century, Indiana University Bloomington, Balkan Studies, Vol. 3 No. 1, 1962.
4. Manojlovic, V. Defense of national interest and sovereignty: Serbian government policy in the Bosnian crisis, 1906 – 1909, Simon Fraser University, 1993.
5. Mazover, M. Balkanite. Kratka istoriya, S., 2005.
6. Mishev, R. Faktorat Sarbiya v otnosheniyata mezhdu Avstro-Ungariya i Balgariya 1878 – 1914 g. Sbornik statii „Balgariya i Balkanite v sferata na evropeyskite vliyaniya prez XIX – XXI vek, V. Tarnovo, 2012.
7. Pisarev, Yu. A. Velikiye derzhavy i Balkany nakanune pervoy mirovoy voyny, Moskva, 1985.
8. Popov, R. Politikata na Sarbiya kam Balgariya prez perioda na Balkanskata kriza (1908-1909), 35. IPr., kn. 5, 1968.
9. Preshlenova, R. Ikonomicheski aspekti na Bosnenskata kriza (1908 -1909) – Minalo, kn. 1, 1998.
10. Preshlenova, R. Obsht myusyulmansko-hristiyanski otpor na Balkanite? Dvizhenieto za boykot po vreme na Bosnenskata kriza prez 1908–1909 g., sp. „Balkani“, S., 10/2021, 1.
11. Radusinović, M. Antanta i Aneksiona kriza (1908 - 1909), Istorija 20. Veka, 1-2, Beograd, 1991.
12. Skrivan, A. Die Frage der Kompensationen für Serbien während der Bosnischen Annexionskrise 1908 – 1909, ÖT KONTINENS, 2011, 1.

13. Thomson, A. The Bosnia-Herzegovina Annexation Crisis of 1908-1909, Volume XVIII, 2, № 2.

14. Vinogradov, B. K. Bosniyskiy krizis 1908-1909 gg. – prolog pervoy mirovoy voyny, Leningrad, 1964.

15. Vučetić, F. Aneksiona kriza i srpsko pitanje 1908 – 1909, Istorijски zapisi, godina XCIV, 1 – 2/2021.

16. Vukashin Dedoviћ Protesti Srba u Bosni i Hertsegovini, Srbiji, Tsrnoj gori i Osmanskom tsarstvu protiv aneksije Bosne i Hertsegovine, SRPSKE STUDIJE XII, 12, 2021.

17. Yelavich, B. Istoriya na Balkanite (XVIII – XX vek)., t.2., S., 2012.

Petar Parushev
Senior Assistant Professor
University “Prof. d-r. Assen Zlatarov”
History and Philosophy
Bulgaria, 8010 Burgas
Bul “Prof. Yakimov” № 1
pet73@abv.bg

МОДЕЛИ НА J. ROTHMAN ЗА ОБЩНОСТНА ИНТЕРВЕНЦИЯ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА. ПРИЛОЖЕНИЕ И ДОБРИ ПРАКТИКИ.

Теодорина Милушева

J. ROTHMAN'S MODELS OF COMMUNITY INTERVENTION IN SOCIAL WORK. APPLICATION AND GOOD PRACTICES.

Teodorina Milusheva

ABSTRACT: *The article discusses the concept of community organization and the typology of J. Rothman's models for community intervention. On the basis of the theoretical analysis, the advantages and difficulties in the implementation of each of the three models are commented. Some methods and practices of community social work in the context of each of the three models analysed are also outlined.*

Key words: community social work, community development, J. Rothman's typology of models, community interventions

Въведение

Макропрактиката в социалната работа се отнася до прилагането на теориите и методите на социалната работа за осъществяване на социална промяна на обществено, организационно и общностно равнище. В полето от специфични инструментални механизми и практики за въздействие върху социалните процеси в обществото се включват анализът и разработването на политики, организирането на общностите, разработването и оценката на програми, мобилизирането на ресурси, застъпничеството, управлението, лидерството. Социалните работници прилагат интервенции за организиране на общности с цел обединяване усилията на отделни лица, групи и организации за колективно решаване на социални проблеми. Важен фокус на социалната работа на общностно равнище е и разработването на програми за справяне със социални проблеми като бедност, бездомност и домашно насилие, както и инициране на застъпничество с цел насърчаване на социалната справедливост и защита на правата на маргинализирани и уязвими групи от населението.

Цели на социалната работа с общности

Основната цел на социалната работа с общности е да насърчава социалната промяна, да решава проблеми в човешките взаимоотношения, да овластява индивидите, така че да се повишава тяхното благосъстояние и цялостно ка-

чество на живот. Общностната социална работа промотира подобряване на социалното функциониране на индивидите, семействата, групите и общностите, като таргетира основни социални, икономически и политически фактори, допринасящи за социалните проблеми. Основният фокус на социалната работа с общности е насочен към идентифициране и решаване на социални проблеми, подобряване на достъпа до ресурси и услуги, насърчаване на социалната справедливост и равенство (Dizon, 2012). Също така се приоритизират интервенциите, които дават възможност на индивидите да развият своя собствен капацитет и лидерски умения в полза на общностното развитие (Hardcastle, D. et al, 2011).

В практиката на общностните социални работници е важно да се диференцират и познават механизмите, ресурсите и процесите при развитие на общностите, като се отчитат спецификите в случаите на спонтанно и подкрепено развитие (Божилова, 2007). Спонтанното развитие на общността е процес на развитие, който възниква органично, без предварително планирани или наложени отвън стратегии или програми. Това е подход към развитието на общността отдолу нагоре, при който членовете на общността се обединяват, за да идентифицират и решат собствените си нужди и приоритети, вместо да разчитат на външни експерти или институции. Примерите за спон-

танно развитие на общността включват общностните градини, програмите за съседско наблюдение и инициативи за справяне с местни социални проблеми като зависимости, престъпност и др. Тези инициативи често започват с малка група от хора, които са мотивирани да направят положителна промяна в своята общност, и се разрастват с течение на времето, когато все повече членове на общността се включват и инвестират в процеса. Въпреки че спонтанното развитие на общността в определени случаи може да бъде много ефективно, важно е да се признае, че то не винаги е възможно да се реализира. Някои общности е възможно да не разполагат с необходимите ресурси или социален капитал, за да се ангажират с конкретни действия, така че е възможно да се нуждаят от външна подкрепа, за да започнат.

От друга страна подкрепеното развитие на общността е процес, който включва външна помощ от организации, институции или отделни лица, които подпомагат и съдействат за създаване на устойчивост на усилията на общността. Това е съвместен подход към развитието на общността, при който се признава стойността на местните знания, умения и лидерство, като същевременно се предоставят външни ресурси и експертни познания за подпомагане и укрепване на усилията на общността. Подкрепеното развитие на общността може да приеме много форми, включително техническа помощ, изграждане на капацитет, финансиране и застъпничество. То често включва партньорства между членове на общността, правителствени агенции, организации с нестопанска цел и други заинтересовани страни, които работят заедно за идентифициране и решаване на местни социални проблеми, изграждане на общностен капацитет и създаване на устойчиви решения. При подкрепеното развитие на общността се очертават три ключови компонента на практиката - планиране, организиране, развитие.

Теория на J. Rothman за организиране на общността

Теорията на J. Rothman за организиране на общността е една от най-влиятелните теории в областта на социалната работа. Според J. Rothman организирането на общността е процес на социална промяна, който включва изграждане на взаимоотношения и мрежи сред членовете на общността. Организирането на общността съдейства за овластяването на членовете ѝ, така че да предприемат колективни

действия за справяне със социални проблеми (Gamble, Weil, 2010). Теорията подчертава значението на участието на общността в процеса на вземане на решения, като целта е да се постигне социална промяна чрез колективни действия. J. Rothman вярва, че организирането на общността трябва да се основава на задълбочено разбиране на социалния, икономическия и политическия контекст, който определя живота на хората, и че ефективното организиране изисква изграждане на взаимоотношения и доверие между членовете на общността, участие в стратегическото планиране и изграждане на коалиции. J. Rothman подчертава значението на практикуващите социални работници в усилията за организиране на общността, като отбелязва, че социалните работници имат уникална роля в улесняването на процеса на овластяване на общността и социална промяна. Той смята, че социалните работници трябва да работят в сътрудничество с членовете на общността, за да идентифицират основните причини за социалните проблеми, да разработват стратегии за справяне с тези проблеми и да се застъпват за политики и програми, които съдействат за справянето с неблагоприятните обстоятелства и несправедливостта (Hardcastle et al, 2011).

Подходът на J. Rothman към интервенциите в общността също така акцентира върху значението на изграждането на коалиции и партньорства с други организации и заинтересовани страни в общността, така че да се използват колективните ресурси и опит. Той смята, че интервенцията в общността трябва да се ръководи от ясен набор от цели и задачи и че стратегиите трябва да се разработват въз основа на цялостна оценка на нуждите, силните страни и ресурсите на общността.

Особено значими са идеите на J. Rothman особено що се касае до класификацията на общностните организации в контекста на развитието на общността. Той идентифицира четири вида организации на общността – организации за услуги, застъпничество, взаимопомощ и овластяване (Rothman et al, 2001). Организацията за услуги предоставят преки услуги на нуждаещи се лица и семейства. Примери за организации за услуги включват хранителни банки, приюти за бездомни и здравни служби. Организацията за застъпничество работят предимно за насърчаване на социалната справедливост и се застъпват за правата на маргинализираните групи. Пример за застъпнически организации са групите за граждански права,

екологичните групи и профсъюзи. Организацията за взаимопомощ се създават от членове на общността, за да отговорят на техните собствени нужди и проблеми. Примерите за организации за самопомощ включват квартални асоциации, групи за подкрепа, терапевтични общности. Организацията за овластяване се фокусира върху изграждането на капацитета на общността и насърчаване предприемането на действия отвътре навън. Те ангажират членовете на общността във вземането на решения и поемането на ръководни роли, като работят за развиване на способността на общността да се справя със собствените си проблеми. Примери за организации за овластяване включват центрове за развитие на общността и организации на местно равнище (Frank, Smith, 1999).

Типология на моделите за общностна интервенция на J. Rothman

В макропрактиката на социална работа много популярна е типологията на моделите за общностна интервенция на J. Rothman. Съобразно специфичните проблеми и потенциал на общността за въздействие, пряко или непряко, J. Rothman очертава три модела за организиране на помагащите дейности – модел за местно развитие, модел за социално планиране и модел за социални действия (Rothman et al, 2001). Съвременни автори предлагат нова терминология, като преформулират названията на моделите, макар да се запазва изцяло класическата концепция, позната от теорията на J. Rothman, като днес познати в практиката са моделите за общностно развитие, социално планиране, общностно организиране (Механджийска, 2009).

➤ Модел за местно (локално) развитие

Този модел се фокусира върху изграждането на силни и устойчиви общности чрез участието на членовете на общността (Rothman et al., 2001). Тук особено силно се подчертава значението на генерираната енергия отвътре на общността и възможностите за осъществяване на самопомощ, като социалните работници изпълняват по-скоро ролята на посредници и фасилитатори, отколкото са в позицията на лидери и инициатори (Gamble, Weil, 2010). Главната цел е да се даде възможност на хората и общностите да поемат контрол върху собствения си живот и да работят заедно за създаване на положителна промяна. Тази рамка включва предимно потенциала на самопомощта, демократичните процедури,

местното лидерство и доброволното сътрудничество (Hardcastle et al, 2011).

Концепцията за развитието на населеното място в много голяма степен резонира с цялостното разбиране за развитие на общността, което може да се дефинира като непрекъснат процес, чрез който членовете на общността се събират заедно, за да се предприемат колективни действия и да вземат решения по общите проблеми (Милушева, 2020).

Пример за програми за местно (локално) развитие са центровете за общностно развитие, програми в общността за обучение на възрастни, квартални доброволчески инициативи. За реализирането на модела за местно развитие е важно да се подчертае, че е необходимо да има наличен потенциал в членовете на общността, същите да имат мотивация, готовност и ресурси да активизират себе си в преследването на значими за цялата общност цели. Социалният работник тук по-скоро би имал за задача да оценява потребности, да идентифицира ресурси у членовете на общността, да информира за възможности и процедури от действия за постигане на общи цели, да привлича и консолидира позициите, да насърчава партньорски отношения, да подпомага инициативността и овластяването на общността (Gamble, Weil, 2010). Готовността на общността да се събира и предприема колективни действия се обуславя от припознаването от всички на общи проблеми и цели. Съществена особеност на общността е, че членовете имат възможността да преживяват себе си като част от нещо „вътрешно“ и близко, т.е. притежават потенциал да изградят емоционални връзки, имат усещането, че част от „жив организъм“ с особени характеристики, които позволяват на членовете да се идентифицират, припознаят, самоопределят. В този смисъл прилагането на модела за местно развитие предполага наличието на вътрешен общностен живот и потенциал, които да са основата за създаването на конструираща се и осъществяваща се реалност.

Проблем преди прилагането на модела, предполагащ мерки и интервенции - липсва взаимодействие и връзки в самата общност, липсва знание за механизмите на въздействие и пътищата за справяне с общностни проблеми.

Дефиниция за модела - Процес, насочен към подобряване на условията за икономи-

чески и социален напредък на цялата общност с нейното активно участие и инициатива.

Основни аспекти на модела – включва демократични процедури, доброволно участие, самопомощ, развитие на местното лидерство, обучение.

Ефекти от прилагането на модела - активизиране на възможностите за самопомощ и развиване потенциала на общността, постигане на общностно съдействие, овластяване.

Решение - стратегията е насочена към активизиране на повече хора, които да могат да идентифицират проблемите на общността и имат нужния капацитет да предприемат действия.

Силна страна на модела е концепцията за овластяването на общността. Особено акцентирано се подчертава значението на това членовете на общността да поемат контрол върху собствения си живот и да работят заедно за създаване на положителна промяна. Този подход насърчава членовете на общността да станат активни участници в разработването на собствени решения, вместо да разчитат на външни експерти. Също така моделът има потенциал да показва устойчивост във времето, тъй като се стреми да създаде стабилни общности, които са самостоятелни и могат да продължат да функционират и след приключване на интервенциите на социалните работници. Съществено предимство на модела е, че той е съобразен с местните нужди, тъй като се основава на идеята, че всяка общност е уникална и има свои собствени силни страни, предизвикателства и нужди. Социалните работници, които използват този модел, работят с членовете на общността, за да идентифицират и удовлетворят тези специфични нужди.

Съществена слабост на модела обаче, че прилагането му отнема много време. Моделът за местно развитие изисква значителни инвестиции на време и ресурси, за да се създаде силно партньорство с членовете на общността и да се улесни тяхното участие в разработването на решения. Също като ограничение би могъл да се определи и ограничаваният обхват на модела. Фокусът върху участието на общността и самопомощта може да се окаже недостатъчен за решаването на сложни и системни проблеми, които изискват по-широки и комплексни структурни промени. Също риск при консолидиране мнението на всички от общността е окрупняването на общата позиция,

при която различните мнения не се разглеждат изцяло или не се интегрират в процеса на вземане на решения. Не на последно място стои и рискът от съпротивата срещу промяната. Някои членове на общността могат да се противопоставят на промяната, особено ако се чувстват комфортно със статуквото или се страхуват, че промяната може да има отрицателно въздействие върху тяхната лична житейска ситуация. Социалните работници, които прилагат този модел, може да се наложи да инвестират допълнително време и ресурси, за да изградят доверие и да преодолеят тази съпротива.

Като пример за практическо приложение на модела за развитие на населените места могат да бъдат посочени различни програми – програми за наставничество на младежи, общностни градини, програми за съседско наблюдение, центрове за развитие на общността.

В менторските програмите за младежи социалните работници взаимодействат с членове на общността, за да идентифицират тези млади хора, които могат да се възползват от наставничество, като ги свързват с по-опитни представители от общността. Този подход осигурява на младежите положителни ролеви модели и подкрепа от общността, като същевременно насърчава тяхната ангажираност и ги овластява. В българския опит добре познати са програмите за изграждане на ролеви модели в ромската общност, програмите за развитие на лидерски умения, менторството с цел реализиране на високи лични, образователни и професионални стандарти при млади хора от различни ромски общности (Младежка фондация “Арете”). Последните години все по-разпознаваеми стават програмите за менторство, които свързват младежи с опитни специалисти със сериозна професионална експертиза с цел изграждане на устойчиви общности около споделени ценности (Mentor the Youth). Програмите за наставничество имат сериозния потенциал да служат като инструмент за личностно, образователно и професионално развитие, като същевременно генерират ресурс от общностни отношения в мрежа, което създава потенциал за самовъзпроизвеждане на добри практики за оказване на съдействие, подкрепа, сътрудничество, споделяне и предаване на опит, посредничество.

Общностните градини също могат да бъдат посочени като пример за прилагането на модела за местно развитие. Общностната градина е особен вид споделено пространство, което се

проектира и поддържа от членове на общността в полза на самата общност. Обикновено това е инициатива на общността, при която доброволци се обединяват, за да създадат и поддържат градинско пространство, което е отворено за всички. Общностните градини могат да се ситуират на различни места - от малки парцели в градските райони до големи общностни градини в селските райони. Основната цел на този особен тип градина е да осигури зелено пространство, където членовете на общността могат да се събират, за да отглеждат различни насаждения. Тези градини могат да реализират редица ползи, включително да осигурят достъп до прясна и здравословна храна, да засилят общностното чувство, като предоставят на членовете на общността място за общуване и изграждане на взаимоотношения, да съдействат за подобряване на психическото и физическото им здраве. Като цяло общностните градини създават възможност хората да се обединяват, за да създадат общо пространство. В развития до момента опит в България разпознаваема е практиката на общностната градина на организацията Храна, не война – София. Като добра практика в развитието на концепцията и практиката на общностните градини може да бъде посочен проектът Youth-Led Community Garden (Center for Community Health).

Друг пример за модела за развитие на населеното място са програмите за патронаж с цел осигуряване на спокойствието, реда и законността. Социалните работници работят с членовете на общността, за да идентифицират общите проблеми, свързани с безопасността, и да разработят стратегии за тяхното решаване. Този подход дава възможност на членовете на общността да поемат отговорност за собствената си безопасност и да работят заедно за решаване на проблемите, които оказват влияние върху тяхната общност.

Разпознаваем и ефективен метод за развитие на населеното място са и центровете за развитие на общността, които обичайно са базирани в самата общност и имат за цел да насърчават развитието и благосъстоянието на членовете ѝ. Особено значение тези центрове имат за преодоляването на социалната и икономическата маргинализация, с която се сблъскват редица местни общности. Обичайно тези центрове са базирани в конкретното малко населено място, често се създават и ръководят от членове на общностите, които обслужват, като могат да действат на местно или

регионално равнище. Обикновено се прилага всеобхватен подход към развитието на общността, като се разглеждат редица социални, икономически и културни фактори, които допринасят за маргинализацията и изключването. Фокусът се поставя върху овластяването, като стремежът е членовете на общността да получат възможности за образование, обучение в умения и развитие на лидерски умения. Не на последно място центровете за развитие на общността съдействат за засилване на културната сензитивност що се касае до съхраняването и популяризирането на местни културни практики и традиции. Основните цели са насочени към подпомагане на социалното приобщаване, предоставяне на образование и обучение, насърчаване на икономическото развитие, застъпничество и разработване на политики.

➤ **Модел за социално планиране**

Моделът за социално планиране акцентира върху решаването на проблеми и използването на социални изследвания и анализи за идентифициране на нуждите на общността и разработване на стратегии за тяхното удовлетворяване (Rothman, J. et al, 2001). Социалните работници работят в сътрудничество с членове на общността и други професионалисти за разработване и прилагане на планове, които се отнасят до проблеми като бедност, жилищно настаняване, образование и здравеопазване (Hardcastle et al, 2011).

Проблем преди прилагането на модела, предполагащ мерки и интервенции - различни са тенденции и комплексни проблеми в общността, които пречат на мобилизирането на ресурси в една посока. Потребностите са разнообразни. Потенциалът и ресурсите на членовете на общността са разпокъсани.

Дефиниция за модела - Процес, насочен към осъществяването на комплексни промени, на база на експертна оценка и планиране.

Основни аспекти на модела – експертно участие; използване на данни, оценки, анализи; дизайн на системата за подкрепа, съобразно специфичните потребности на общността; интеракция с бюрократични структури.

Ефекти от прилагането на модела – осъществява се задълбочен анализ на проблемите, нуждите и специфичните процеси, които протичат в определена общностна структура – икономически, социални, демографски. Свързват се познатите форми на

подкрепа с нуждите на общността и се конструират нови при необходимост. Общността се явява „консуматор“ на социални услуги.

Решение - стратегията е насочена към събиране на данни, анализиране и впоследствие инициране на действия за решаване на проблема.

Като *силна страна* на модела може да се посочи факта, че получената информация е базирана на получени по емпиричен път данни и задълбочени анализи, което от своя страна осигурява солидна основа за разработване на ефективни интервенции и програми. Също предимство е, че моделът набляга на сътрудничеството между социалните работници, членовете на общността и други професионалисти като например изследователи, политици и доставчици на услуги. Това сътрудничество може да доведе до по-ефективни и устойчиви решения на проблемите на общността. Фокусът се поставя върху системните проблеми. Моделът за социално планиране се фокусира върху идентифицирането и решаването на системни проблеми като бедност, неравенство и социално изключване. Този подход признава, че тези проблеми често са сложни и изискват координиран отговор от множество заинтересовани страни. Този подход съдейства включително за изграждане на капацитет, тъй като се набляга на изграждането на потенциал и възможности или на развитието на умения, знания и ресурси в рамките на общността. Такъв подход може да спомогне за създаването на устойчиви решения, като даде възможност на членовете на общността да поемат отговорност за процеса на решаване на проблемите (Frank, Smith, 1999).

От друга страна като *слабост* на модела за социално планиране може да се посочи липсата на ангажираност, тъй като обичайно членовете на общността не са пряко включени в процеса на вземане на решения и решаване на проблеми. Това крие рискове от вземане на решения, които не отразяват напълно нуждите и приоритетите за общността. Също така разрешаването на сложни въпроси може да бъде опростено твърде много, особено когато се основава единствено на количествени данни. Това може да доведе до интервенции, които не са насочени изцяло към основните причини за проблема. Социалното планиране, базирано изключително на данни, може да отнеме много време и ресурси, особено при провеждането на

изследвания и анализи, а това крие риск от ограничаване обхвата на интервенциите и програмите, разработени чрез този подход (Stockdale, 1976). Не на последно място някои заинтересовани страни могат да се противопоставят на промяната, особено когато тя е свързана с оспорване на съществуващи властови структури или политики. Това може да ограничи ефективността на интервенциите, разработени чрез модела за социално планиране. Най-често за реализиране на целите, основани на модела за социално планиране, се използват инструменти като проучване и оценка на потребностите, оценката на съществуващи програми и социални услуги, анализ на политики.

При проучванията за оценка на потребностите социалните работници използват анкетите, за да съберат данни от членовете на общността за техните нужди и приоритети. След това тези данни се използват за разработване на интервенции и програми, които са съобразени със специфичния профил на общността. При оценката на програми специалистите използват диагностични методи като например фокус-групите, за да съберат данни за ефективността на съществуващите програми и интервенции. След това тези данни се използват за извършване на подобрения и разработване на по-ефективни програми. Анализът на политиките е ключов компонент на модела за социално планиране. Социалните работници използват данни и изследвания, за да идентифицират политики, които може да допринасят за проблеми като бедност и неравенство в общността. След това те работят с лицата, от които зависи промяната в политиките, насочени към тези проблеми. Друг пример за практика, реализираща концепцията на модела за социално планиране, са здравните инициативи в общността. Социалните работници използват данни и изследвания, за да идентифицират здравните неравенства в общността като например високи нива на хронични заболявания или ограничен достъп до здравни грижи. След това те работят с членовете на общността, доставчиците на здравни услуги и лицата, от които зависи предприемането на законодателни инициативи, така че да се разработят интервенции и програми, които да се справят с неравенствата. Като конкретна инициатива тук може да бъде посочена промяната в Наредбата за изменение и допълнение на Наредба 26 от 2007 г. на здравното министерство за предос-

тавяне на акушерска помощ на здравно неосигурени жени и за извършване на изследвания извън обхвата на задължителното здравно осигуряване на деца и бременни жени. С промяната в наредбата се дава възможност неосигурените бременни жени да се възползват от правото на четири профилактични прегледа годишно, както и на хоспитализация при бременност с повишен риск до два пъти в годината по клинична пътека. В мотивите за промяната се посочват рисковете от непроследената бременност както за живота на майката и детето, така и тежестта за самата здравна система като цяло. Според проучвания основната причина за умирация при деца до 1 година са някои състояния, възникващи през перинаталния период – дихателни, сърдечно-съдови, хеморагични и хемолитични нарушения на плода. Други причини за смъртност са вродените аномалии, деформации и хромозомни аберации, болестите на дихателната система, болестите на органите на кръвообръщението и външните причини за заболяемост и смърт. Така според проучванията на тези пет класа болести се дължат близо 88,5% от смъртните случаи на деца под 1-годишна възраст¹. Данни сочат, че поне една трета от тежките заболявания при недоносените бебета се дължат на усложнения от нелекувани инфекции при майката по време на бременността, които биха били напълно предотвратими, ако навреме са диагностицирани и лекувани (Доклад „Цената на безразличието“). След оценка на ситуацията около проблемите на неосигурените бременни жени що се касае до правото им до достъп до здравната система, активисти иницират започването на обществена дискусия и промяна на законодателната база, така че въпреки здравноосигурителния си статус, бременните жени да могат да разчитат на адекватна здравна помощ.

➤ **Модел за социално действие**

Моделът за социално действие се фокусира върху застъпничеството и социалната промяна (Rothman et al, 2001). Социалните работници работят с маргинализирани групи и общности, за да идентифицират и оспорят системните бариери и несправедливости. Целта е да се даде възможност на хората и общностите да предприемат действия за промяна на структурите и

политиките, които поддържат неравенството и несправедливостта. Този модел набляга на мобилизирането и застъпничеството на общността за създаване на социална промяна и изменение на политиките (Hardcastle et al, 2011).

Проблем преди прилагането на модела, предполагащ мерки и интервенции - различни са сериозни системни проблеми и структурни несправедливости. Фокусът е върху необходимостта от социална промяна.

Дефиниция за модела – Процес, при който част от населението в неравностойно положение се организира, понякога в съюз с други организации, за да отправи адекватни искания към по-голямото общество.

Основни аспекти на модела – преразпределение на властта, ресурсите и взаимоотношенията; осъществяване на промени в основната институция (общностна компетентност); създаване на нови услуги.

Ефекти от прилагането на модела - подпомага се сензитивността на обществото що се касае до идентифицирането на системни бариери и несправедливости. Посредством застъпничество се съдейства за активизиране на общностите с цел предприемане на действия и оказване на натиск пред органи и институции, имащи отношение към създаването на политики.

Решение – идентифицират се причините за проблемите на общността и се мобилизират усилията за оказване на натиск върху „врага“ (структура, организация, власт).

Като *силни* страни на модела биха могли да бъдат споменати овластяването, фокусът върху социалната справедливост, възможността за организиране на местно ниво, междусекторното участие. *Затруднения* биха могли да се породят от възможността да се окаже съпротива срещу промените, особено на тези, които имат власт и са привилегирани от статуквото, също да се прояви поляризация и конфликти между различните заинтересовани страни, предимно на тези с конкурентни интересни или ценности. Като пример за реализиране на концепцията на модела могат да се дадат кампаниите за застъпничество, организирането на местно ниво, центровете за застъпничество в общността.

¹ Мотиви към проект на Наредба за изменение и допълнение на Наредба 26 от 14 юни 2007 г. за предоставяне на акушерска помощ на здравно неосигурени жени и за извършване на изследвания извън

обхвата на задължителното здравно осигуряване на деца и бременни жени

В кампаниите за застъпничество социалните работници използват застъпничеството, за да повишат осведомеността за социални проблеми и да насърчат промени в политиката, които да се отнасят до тези проблеми. Това може да включва организиране на протести, лобирание пред законодателите и участие в кампании за промяна на общественото мнение и нагласи. При организирането на местно ниво специалистите осъществяват интервенциите отдолу нагоре, за да мобилизират членовете на общността и да изградят подкрепа за социални и законодателни промени. Това може да включва създаване на коалиции в общността, организиране на срещи в кметствата и агитация от врата на врата. Друг пример за модела на социално действие са центровете за застъпничество в общността са. Тези центрове предоставят правни услуги и застъпническа подкрепа на членовете на общността, като им дават възможност да се ориентират в сложните правни системи и да защитават правата си. Този подход има за цел да помогне за решаването на системни проблеми и да насърчи равенството и справедливостта.

Заклучение

Инвестирането на време и професионални усилия за интервенции целящи развитие на общността е от решаващо значение за подобряване на благосъстоянието на индивидите. Професионалните интервенции, които се основават на основани на доказателства практики, имат за цел да разрешат проблемите на общността и да насърчат положителната промяна. Едно от предимствата на общностната социална работа е потенциалът за дългосрочно въздействие. Интервенциите, които са насочени към първопричините за проблемите, съдействат за изработване на устойчиви решения, като насърчават положителната промяна. Освен това професионалните интервенции могат да спомогнат за изграждането на капацитет в общността, като дадат възможност на отделни лица и организации да продължат да насърчават положителната промяна дълго след приключването на професионалната интервенция.

Литература

1. Vozhilova, V. (2007). *Nasoki i etapi na sotsialnata rabota s obshtnosti – „Tsikal na obshtnostno razvitie“*. V: *Problemi na sotsialnata*

rabota. Obrazovanie, praktika, nauchni izsledvaniya. S.

2. Mehandzhiyska, G. (2009). *Obshtnostni izmereniya na sotsialnata rabota. Metodite na makropraktikata*. S.

3. Milusheva, T. (2020). *Razvitiето na obshtnostta kato metod za sotsialna rabota na makroravnishte s tsel sotsialno vklyuchvane i priobshtavane, Akademichno spisanie "Upravlenie i obrazovanie"*, том:16 (4)

4. Tsenata na bezrazlichieto (obosnovka na neobhodimostta ot osiguryavane na dostap do kachestveni meditsinski grizhi na vsichki bremenni zheni i rodilki). *Doklad po projekt „Naredba 26 v deystvie: za poveche zdravi bebета i shtastlivi mayki“*, Sdruzhenie „Largo“, 2021g.

5. Dizon, J. (2012). *Theoretical Concepts and Practice of Community Organizing*. – *The Journal of Public Affairs and Development Volume 1, Number 1, January - June*, pp. 89 – 123

6. Frank, F., A. Smith (1999). *The community development handbook. A tool to build community capacity*. HRDC

7. Gamble, D., M. Weil (2010). *Community Practice Skills. Local to Global Perspectives*. Columbia University Press. New York.

8. Hardcastle, D., P. Powers, S. Wenocur (2011). *Community practice. Theories and skills for social workers*. — 3rd ed. Oxford University Press.

9. Rothman, J., J. Erlich, J. Tropman (2001). *Strategies of Community Intervention*. F.E.Peacock Publisher, Itasca.

10. Stockdale, J. (1976). *Community Organization Practice: An Elaboration of Rothman's Typology*. – *The Journal of Sociology & Social Welfare*, Vol. 3, Iss. 5, Article 5.

11. *The Story of a Youth-Led Community Garden*. Center for Community Health. <https://ucsdcommunityhealth.org/news/food-security-and-access-the-story-of-a-youth-led-community-garden/> (last retrieved 18.04.2023)

Теодорина Милушева, гл. ас. д-р
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра Социална работа
Адрес: гр. София, бул. „Цар Освободител“ 15
e-mail: teodorina.milusheva@fp.uni-sofia.bg

ДИДАКТИЧНА ПСИХОДРАМА И СЦЕНИЧНИ РОЛЕВИ СИМУЛАЦИИ - КРЕАТИВНИ ИНСТРУМЕНТИ В ПОДКРЕПА НА ИНОВАТИВНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПРАКТИКИ

Светозар Димитров

DIDACTIC PSYCHODRAMA AND SCENIC ROLL SIMULATIONS – CREATIVE TOOLS IN SUPPORT TO INNOVATIVE EDUCATIONAL PRACTICES

Svetozar Dimitrov

ABSTRACT: *This text represents research – and training experience by using personality developmental method psychodrama in application in different school activities and lessons. There is represented basic structure from group class roll simulation by involving class members in innovative and inspiring learning process. The psychodrama method is represented in the wealth of opportunities in work with teenage students by procedures of doubling, work in a mirror, taking a role, role reverse and group interaction in role vignettes. Special accent is psychodramatic perspective of “surplus reality”. The presentation represents pilot use of psychodrama in class work and education and challenges in the further development of this type of group process as creative tool in schools.*

Key words: Psychodrama, roll simulation, education, class lessons

Настоящата разработка представя опит в адаптирането на възможностите на метода групова динамика, социометрия и психодрама към условията на училищна среда и по-конкретно в измерението на иновативни подходи към изучаването на теми в отделни дисциплини. Психодраматичните техники – работа в дублиране, огледало, въвеждане в роля, размяна на роли, скулптуриране и др. Могат успешно да се използват в областта на образованието, изследвайки различни психологични измерения на отношения, рутина на образователна ситуация и когнитивни конфликти. В повечето случаи конкретното приложение на метода в училищна среда дава предимство на ролевите винетки и социодраматичната организация на срещите. Приблизително обсъждането на учебен материал изключително достъпно и богато на възможности за интерпретация са материалите в дисциплини като история, литература, както и областта на гражданските и обществени науки.

Въпреки че възможностите за творческо надграждане на учебни теми и направления е богато и многопластово и може да бъде ценно и градивно още в много ранна образователна възраст в настоящия текст фокусът ще попадне върху учебни ситуации, типични за

засилващата се в класическата образователна среда тенденция на автоматизъм на образователната рутина, типичен за прогимназиален и гимназиален етап на училищно развитие, урочна система в периода 6.-12.-и клас. Позицията на водещия психодраматична ролева ситуация може да бъде тази на класен ръководител, преподавател по дисциплина, но също така гост-преподавател или училищен психолог – според нивото на актуална въведеност в метода и формираното разбиране на процесите в груповата класна динамика. В хипотезата на настоящия текст - с предизвикателство към близкото бъдеще на квалифицирането на българските преподаватели в тази посока – разглеждаме перспективата през позицията на водещ преподавател в учебна дисциплина.

Психодраматичният метод е формиран в първата четвърт на 20.-и век и въпреки насочеността си към психотерапевтични въздействия и психично здраве в основата си тази богата преживелищна система за работа с хора настоява върху съпреживяването между участниците във всеки момент на среща – т.нар. „теле“ и реорганизирането на ресурсите – личностни, ментални, вкл. познавателни на човешка спонтанност. Този подход дава насочката на автентичното, богато и дълбочина

свързване с разнообразните аспекти на вътрешната и външна среда за личността, вписана в различни измерения на ролеви репертоар. Така психодраматичната реалност и техника може много интензивно да се впише в усилията за промяна на учебната дидактика и включване на компоненти обучение чрез преживелищен опит.

В психодраматичната система за работа с човешки отношения се следват както общи принципи на груповата динамика като фази и проявления в процеса, така и избор на средства за драматизирането на първичните заявки и въпроси, респ. предварителен текст. По отношение на фазите в груповия процес е важно да ограничаваме:

- Загръване – водещият открива сесията и въвежда задачи, роли, очаквания и границите в рамката на време и пространство. Според нивото на активност в участниците се предлага начално споделяне или вписване в различни динамични игри и групови симулации, които да открият актуалните теми. В резултат на загръването се стига да избор на протагонист – изразител на въпрос/ конфликт или групова дискусия в избор на тема

- Действие – водещият доставя граници на сцената и въвежда темата, вкл. чрез празни столове или поставяне на други предмети, които да обозначат начално заявените в разглежданата картина роли. Прави се избор на протагонист и на т.нар. „Помощни Аз-ове“, участници в групата, които биват инструктирани в различни роли; Водещият следи разиграването на сцената да се случва съгласно предварителните инструкции за ролите в принципа „Теук и сега“. След въвеждането на началната сцена на помощните Аз-ове се помага да разучат и се свържат по-интегрирано с ролите, като отработват различни аспекти от задачата си и се търси обратна връзка спрямо първоначалната инструкция. По този начин сцената навлиза в решаващата втора фаза, където с помощта на различни психодраматични техники – монолог, дублиране, поставяне в огледало, действие встрани, размяна на роли се подпомага емпатийното разбиране както на играещите на сцена, така и на съпреживяващите в групата на публиката, открояват се нови емоционални и ценностни аспекти в ролите, изведени през динамиката на сценичната изява. В рамките на дидактичната психодрама се преодоляват съпротивите на участниците и те съпреживяват с редица моменти на мислене чрез прозрачност съдържанието на разглежданите роли.

- Затваряне на сесията – след разиграването на сцена групата извежда и се разделя със сцената, реорганизира груповото пространство и се връща към споделяне и дискусия. Дава се възможност на протагониста и помощните Аз-ове, които са били в интензивна преживелищна активност да споделят преживелищна обратна връзка от вълнения и трудности при овладяване на ролите и аналогии с техния житейски опит. Във втора част групата е поканена към по-широка дискусия около представянето на ролите на учебния материал и се дава изява на различни прозрения, засилени от груповото взаимодействие.

Така описаният подход среща първоначални съпротиви в контакта с ученици, особено в динамиката на порастването и ефекта на предпазливост към публична изява като формиран социален модел в класическата образователна среда. Хипотезата на настоящия текст е в разпознаването на конфликта и разминаването като диспропорции между засилено академично ангажираната интелигентност и недостатъчно инвестираната емоционално-преживелищна такава

В резултат на това обичайно срещаме реалността на засилената образователна рутина, водеща до засилване на механично-отчуждено отношение в умовете на учениците, ситуация, провокирана както от тенденцията на енциклопедичен академизъм в преподаването, така и от динамиката на интензивния юношески протест на поколенията. Една от тенденциите на този протест е отчужданите, респ. неутрализиране на знанията, предлагани от поколението на възрастните. Допълнителен продукт на този процес е лошата и трудна идентификация на подрастващите и юношите с образователната институция и мотивираността за учебни постижения.

В противопоставяне на описаните трудности и конфликти съвременната приложна психология и групов динамична обособява специфични форми на учене и обучение, които подпомагат стремежите на късно модерните общества към богат и иновативен педагогически процес с постоянна чувствителност към пълноценната включеност и развитие на човешката личност. В този смисъл равномерното емоционално порастване на учениците откроява тяхното формиране като индивидуалности.

Дидактичната психодрама, в която приютите на този богат метод в човешки отношения се адаптира към пресъздаването на учебни

задачи е особено подходящ инструмент при дисциплини като литература, вкл. и на чужди езици, история, изкуство, социални науки като философия, психология, етика, право и др, факултативно изучаване на религия. Навсякъде, където дидактиката на обучението очаква преросмисляне на човешка отговорност и реорганизиране на творчески акт и извличане на поука в човешки хотношения се приема за обосновано креативно възпроизвеждане на представена ситуация. Подобен подход би позволил много по-интензивната интеграция в разбирането на детайли и тенденции, респ. създаването на предпоставки за систематично осмисляне и създаване на разбиране в контекст.

Усилията на методиката на дидактичната психодрама насърчава както постоянно стимулирана емоционална преработваща среда, така и засилено познавателно учене. Включването на елементи на психодраматична работа в общото водене на учебни занятия създава положително въздействие както общо върху груповата динамика на класа, така и върху мотивационната стимулираност на отделните ученици, особено на изоставащите участници, които намират в иновативния обучителен подход шанс за изява и легализиране на чувства на значимост в клас, от което по хипотеза е в дефицит при класическа урочна система.

Положителните въздействия както върху класната атмосфера, така и върху отделните ученици следва да се наблюдават чрез:

- Игровите компоненти освобождават поведенческия контрол и гледа за действие при учениците, особено по-малките; намаляват смущенията и успоредно с това повишават внтиманието и концентрацията

- Един пълноценен урок стимулира мотивираното отношение и удоволствието от ученето

- Психодраматичната работа повишава фантазията и креативността на учениците

Психодраматичната работа в роли – влизане в роля, запознаване с – и изразяване на ролеви тенденции, размяна на роли създават благоприятни въздействия върху отделните участници в класовете. Такива промени могат да се наблюдават в следните показатели

- Учениците тренират емпатични умения в това да се вписват и поставят в ролята на други хора. Така придобиват по-дълбоко емоционално разбиране за своите съученици, персонажи от поставената учебна задача, както и в рефлексивен план за себе си.

- При размяната и влизането в различни чужди роли ученичките и учениците разпознават повече за опознаването и взаимодействието помежду си отколкото в действителността. Този факт може да заздравя и подсили тяхната самоувереност и да промени техния социален статут вътре в класната общност.

По времето, когато младите ученици са загряти и готови за спонтанна игра за водещия психодраматичната сесия педагог става понякога трудно да може да обобщи и затвори процеса и от друга страна да може да удържа интензивността, а понякога и яростта на груповата приповдигнатост. В противоположност на това в преходна и ранна пубертетна възраст е значително по-затруднено и смутено подхождането към участниците и стимулирането им към игрова динамика. В преходните години на смущение в юношеската идентичност играенето се счита за нещо детинско, за елементи от възрастов период, които младите юноши вярват, че са оставили зад гърба си. Разбира се, в универсален план личностите в пубертета запазват отношението си към играта като ценност, но както и много други активности се стремят да държат практиките си в тайна. С тези предпоставки едно дидактично предложение за играене се сблъсква много отчетливо с груповите съпротиви и в огромна част от случаите се подлага на активно или пасивно на обезценяване и неутрализиране.- В тази перспектива формулировка за играене в предложението за групово задача следва внимателно по възможност да се замества и избягва като назоваване. Допълнително в дискурса на юношеските съпротиви следва да се очакват дистанцираност от порастащите спрямо работни форми и модели, непознати на аудиторите. Опитът на дидактичната психодрама потвърждава ценността на предварителното запознаване, формирането на информирано, ориентирано отношение в превенция на трудното за понасяне от юношата състояние на когнитивно и социално засрамване и изненаданост. Разбирайки целите на това, което ще се случва и методите, които ще се практикуват се акцентира върху защитеността на пространството и поверителния, грижовно-ориентиран характер на случващото се с гаранции, че никой няма да бъде злепоставен, че в психодраматичния процес е важен принципа, че никой участник не е принуден да играе, респ. представя, ако не се чувства готов и че ролевите етюди нямат личностно уязвяващ и претенции за психотерапевтиране характер.

Когато, когато описаните послание достигнат и бъдат отчетливо оценени от учениците ако искрени и честни, обратната връзка от груповата експресия поставя важна първа крачка на структуриращото се работно доверие. В отделни случаи вследствие на груповата загрятоост отделни ученически групи възприемат подход на своеобразни предварителни форми на психодраматична работа - като например четене на текст с договорено в четенето рапределяне на роли и последващи боратна връзка и споделяне от текста или паралелни практики на придаване наса образност от преживяванията в работата. Подобни феномени има основания да се разглеждат като форма на уклончива съпротива срещу директното въвличане на юношеската група в играене, но високата креативност и изобретателност в подхода следва да бъде поощряван като артистична активност на класа. Подчертаването на интереса на водещите към изобретенията на подрастващите, заедно с посланието за готовност за толерантност в търпение и време допълнително подсилват предразположението за допускането на игрови модели в учебния процес в бъдеще.

Допълнителни насърчаващи промотирането на игрови сценични подходи в работа с юношески групи могат да бъдат стимулирани от медии, разпознаваеми и близки на младежката аудитория – ученически бюлетини, радиоопредавания, сайтове и форуми. В работата с чувствителните класни структури през хипотезата за новаторска алтернативна форма на работа дидактичната психодрама следва да бъде настойчива, без да се натрапва, търсейки различни изобретения да контактува и ангажира свободно плуващото внимание на склонните към афиширана апатия ученици.

Силен самостоятелен фактор на интерес и формиране на отношение в работата с ученически общности се явява възможността за ползване на театрален реквизит като гардероб и успоредно с това на куфар с реквизитни принадлежности. Описаните елементи подсилват преживяването за магическа атмосфера и алтернативна реалност, работят успешно със съпротивите на юношите и изпълняват функцията на важните преходни обекти, подходящи за емоционални и представно отнасяне и съпоставяне в този смисъл важна подготвителна за водещия част от работата с класната група е предварителното планиране на избор на работни материали. Артикулите биват предлагани на учениците за запознаване,

експериментиране и избор, което като процедура има въздействието на т.нар.“ледоразбивач“ за дистанцираността спрямо поставената задача.Групата от ученици получава облекчена възможност да се впише разнообразно в дидактично преживелищен процес, където изборът на дидактични роли според поставената задача и игровото отработване силно репликират автоматизма на обучителната рутина в образователна среда, стимулират творческото въображение на участващите и допълнително подсилват ивннтереса към изучаваната дисциплина.

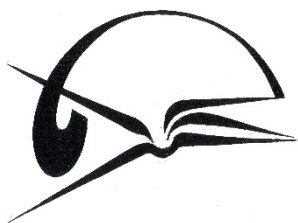
Общите изводи от фокусираната тема на настоящия текст потвърждава високите ресурси за творческа иновативна среда на дидактичната психодрама като адаптирано приложение на групово динамичния метод в преподавателска работа в училище.Важна уговорка тук разбира се е извличането на насочено подходящи елементи и прийоми на работа от груповия процес в полза на обучителните задачи. Предлагащото на психодраматични теихники среща различен по хараткер съпротиви при отделните възрасти участници, от стихийно, трудно контролируемо въодушевление при по-малките ученици и прогимназисти до преднамерената дистанция и преднамерената дистанция и въздържане от играене при гимназисти и юноши. Преработването на тези съпротиви стимулира обучителни преживявания и нов компонент опит с отворени възможности за по-нататъшно осмисляне и интегриране. Методът подставя редица предизвикателства пред учениците в посока на тяхната готовност за свързване с процеса, засилване на емпатийната им чувствителност и стимулиране на творческо въображение в учебна среда. По отношение на водещите на психодраматичната дидактична ситуация е важно реферирането към въпроса за подготовката на педагозите и продължаващата подкрепяща квалификация като предизвикателство към по-нататъшното търсене на иновативност в преподавателския процес. Разбира се, преподаватели и класни ръководители, които имат установени системни връзки и устойчиво време на взаимодействие с конкретни класове създават добрите предпоставки за ефективна психодраматична работа.

Важни въпроси на продължаващото обучение и квалифицираща подкрепа за педагозите и училищните специалисти, практикуващи дидактична психодрама е освен нуждата от базисно формиране на рефлексивни личности

способности и умения за отчитане и насочване на груповата динамика да се полагат грижи за подкрепящо изведено във времева перспектива обучение и планиране на супервизорски срещи като съставен опит. Предизвикателства за развитие и утвърждаване на метода в методическите ценности на българското образование повдига въпроси и за важното място на групите за взаимопомощ и насочвана обратна връзка на специалисти като инструменти на споделен и изпълнен с преживелищна динамика процес.

Литература

1. Blatner A. (1996). *Acting-In: Practical Applications of Psychodramatic Methods*, 3rd Edn New York, NY: Springer Publishing Company. [[Google Scholar](#)]
2. Blatner A. (1997). Psychodrama: the state of the art. *Arts. Psychother.* 24, 23–30. [[Google Scholar](#)]
3. Blatner A. (2007). Morenean approaches: recognizing psychodrama's many facets. *J. Group Psychother. Psychodrama Sociom.* 59, 159–170. 10.3200/JGPP.59.4.159-170 [[CrossRef](#)] [[Google Scholar](#)]
4. Blatner A., Blatner A. (1988). *Uma Visão Global Do Psicodrama: Fundamentos Históricos, Teóricos e Práticos*. São Paulo: Ágora. [[Google Scholar](#)]
5. Boies K. G. (1972). Role playing as a behavior change technique: review of the empirical literature. *Psychother. Theory Res. Pract.* 9, 185–192. [[Google Scholar](#)]
6. Crawford R. J. (1989). Follow up of alcohol and other drug dependents treated with psychodrama. *N. Z. Med. J.* 102, 199. [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
7. Cruz A., Sales C., Moita G., Alves P. (2016). Towards the development of helpful aspects of Morenian psychodrama content analysis system (HAMPCAS). *Psychodrama. Empir. Res. Sci.* 2, 57–67. 10.1007/978-3-658-13015-2_6 [[CrossRef](#)] [[Google Scholar](#)]
8. Cukier R. (2002). *Palavras de Jacob Levy Moreno*. São Paulo: Ágora. [[Google Scholar](#)]
9. Fox J. (2002). *O Essencial de Moreno: Textos Sobre Psicodrama, Terapia de Grupo e Espontaneidade*. São Paulo: Ágora [[Google Scholar](#)]
10. Holmes P. (1992). *Psicodrama Clássico: uma revisão*. in *Psicodrama: Inspiração e Técnica*, eds Holmes P., Karp M. (São Paulo: Ágora;). [[Google Scholar](#)]
11. Hug E. (1997). Current trends in psychodrama: eclectic and analytic dimensions. *Arts Psychother.* 24, 31–35. [[Google Scholar](#)]
12. Kaufman A. (1998). Role-playing, in *Técnicas Fundamentais do Psicodrama*, 2nd Edn., ed Monteiro R. (São Paulo: Ágora;), 151–162 [[Google Scholar](#)]
13. Kellerman P. (1994). Role reversal in psychodrama, in *Psychodrama Since Moreno*, eds Holmes P., Karp M., Watson M. (London, UK: Routledge;), 187–201. [[Google Scholar](#)]
14. Kipper D. (1997). Classical and contemporary psychodrama: a multifaceted, action oriented psychotherapy. *Int. J. Action Methods* 50, 99–107. [[Google Scholar](#)]
15. Kipper D. A. (1982). Behavior simulation: a model for the study of the simulation aspect of psychodrama. *J. Group Psychother. Psychodrama Sociom.* 35, 1–17. [[Google Scholar](#)]
16. Kipper D. A., Ritchie T. (2003). The effectiveness of psychodramatic techniques: a meta-analysis. *Group Dyn. Theory, Res. Prac.* 7, 13–25. 10.1037/1089-2699.7.1.13 [[CrossRef](#)] [[Google Scholar](#)]
17. Kirk K., Dutton C. (2006). Nobody nowhere to somebody somewhere: researching the effectiveness of psychodrama with young people with Asperger's syndrome. *Br. J. Psychodrama Sociodram.* 21, 31–53. [[Google Scholar](#)]
18. Moher D., Liberati A., Tetzlaff J., Altman D. G., The PRISMA Group (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: the PRISMA Statement. *PLoS Med.* 6:e1000097 10.1371/journal.pmed.1000097 [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)] [[CrossRef](#)] [[Google Scholar](#)]
19. Moreno J. L., Moreno Z. T. (1975/2012). *Psychodrama, Vol. 3rd, Action Therapy Principles of Practice*. Malvern: The North-West Psychodrama Association. [[Google Scholar](#)]
20. Parrish M. (1959). The effect of short-term psychodrama on chronic schizophrenic patients, *Group Psychother.* 12, 15–26. [[Google Scholar](#)]

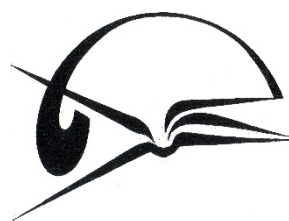

УПРАВЛЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ

Технически редактор
Иван Димитров

Художник на корицата
Красимир Николов

Издателство
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Формат – 206 / 290

MANAGEMENT AND EDUCATION

Technical Editor
Ivan Dimitrov

Cover Design
Krasimir Nikolov

House Press
Prof. Dr Assen Zlatarov University
Format – 206 / 290